

821(477)
СТ
Т 48

ДМИТРО
ТКАЧ

Помста САПУН-ГОРИ

ΔΑΜΜΗΤΡΟ ΤΡΚΑΥ
ΠΛΟΜΟΚΟΜΜΕ ΣΑΠΛΗ-ΤΟΡΠΗ

ДМИТРО
ТКАЧ

Помста
САПУН-ГОРИ

Повісті та оповідання

Київ
«Радянський письменник»
1987

84Ук7-44
Т48

Ярема Гай, главный герой повести «Невидимые горизонты», — нового произведения украинского советского писателя, — из тех людей, которые всю свою жизнь отдали поиску. Работая начальником геологоразведочной партии, в сложных условиях он находит драгоценнейший клад — руду. В поселке буровиков и разворачиваются основные события...

Большой теплотой, горячей верой в человека проникнуты повести «Пятая пора года», «Месь Сапун-горы» и рассказы, вошедшие в книгу.

Рецензент *О. I. Гурейв*

Т $\frac{4702590200-019}{M223(04)-87}$ 78.87

© Издавництво «Радянський письменник», 1987

ЖИТИ Й ПАМ'ЯТАТИ

Скільки написано,— думаю про автора,— скільки видано й перевидано, здавалося б, можна й звикнути, а не звикаєш. Живе в душі письменника якесь напівдитяче, непогасне здивування, коли отримує він щойно з друкарських машин авторський примірник нової книжки. Ніхто не знає, як йому писалося: легко і швидко чи кров'ю душі і серця давалися сторінки, ніхто не відає, скільки безсонних ночей і галерних днів проведено за письмовим столом — всі муки, вся страдницька праця в минулому, а між палітурками видання зовсім інше життя — вже непідвладне тобі, своєму творцеві, вже нічого не переінакшити в ньому... Книга пішла від тебе, у неї тепер свої шляхи і своя доля. І ось трохи згодом відлітає радість свята, і яким би визнанням і досвідченим не був письменник, до нього приходять сумніви: йому здається, що не все у книжці добре, що можна було б зробити кращими ті чи інші епізоди, що десь можна було б скоротити, а щось дописати. Та зараз уже не скоротиш і не додаси... Залишається єдине — написати кращу книжку. Чи не у такій єдності й боротьбі протиріч відбувається сходження у літературі? Можна і не дійти до вершини, але йти обов'язково треба. Коли сходження припиняється, коли письменник вважає, що уже досяг піку, що все вміє і все може, письменник помирає. Література і заспокоєння — речі несумісні, література — це страждання і мука, іноді щасливі, іноді — пекельні. Щасливі, коли вдається влити у таке пласке на папері слово ті об'ємні почуття, які охоплювали тебе, побудувати саме так фразу, що вона починає нести в собі значно більший зміст, ніж первісний, що без неї книжка не може існу-

вати. А печельні, бо пишуть пучки — болить же вся душа...

Ще й інші думки викликала у мене книжка, яку ви тримаєте зараз в руках. Про те, що з роками пишеться все важче. Ні, причиною тому не тільки фізична втома і не тільки те, що вже не така гостра пам'ять, просто роки, віддані літературі, навчили відповідальності, підвищили вимогливість до себе, і для кожної нової книжки піднімаєш планку вище. Для письменника, що шанує себе і читачів, не існує віку, який дозволяв би просити пільг і скидок у видавців, у характері такого письменника живе розуміння високої справедливості, що перед словом усі рівні — безвусі початківці і сивоголові майстри і що їхній доробок поціновуватиметься незалежно від того, хто якого року народження і хто на яких посадах колись перебував чи перебуває. Для письменника вік поняття відносне — один у двадцять років нудиться життям, втомившись дивуватися й бачити огром світу, інший — до схилу літ має юначу вразливу душу і вміє перелити незістарені почуття на папір, як зробив це Дмитро Ткач у повісті «Невидимі горизонти».

Не та зараз пристань Орлик, яка, мабуть, пам'ятається й досі Дмитру Васильовичу. Ще років тридцять тому, коли не було Дніпродзержинського водосховища, нагадала б вона йому роки дитинства і той день, коли почалося його плавання у велике життя. Стояло старовинне село при впадінні річки Оріль у Дніпро, текла в річках жива вода, бо завжди швидкою була і чистою, а в гирлі Орелі, бачив Левассер де Боплан, «одним неводом витягали понад дві тисячі риби, найменші з них мали одну стопу в довжину». Було всюди чимало голубих озер в пісках посеред шелюгів. І всюди понад водою Дніпра й Орелі жили люди, вони стали тут своїми паланками, щоб боронити рідну землю од набігів ординців з південних степів. Не знайдеш тепер тут того давнього сліду,

хіба що біля Царичанки та Китайгорода ще височіють залишки валів. Та минувшина міцно живе в пам'яті людей тутешнього краю. Цю пам'ять Дмитро Ткач поніс з собою на шахти Донбасу і на криворізькі рудники, пам'ять про отчу землю була з ним на кораблях Чорноморського флоту, вона тримала його, коли він до останнього дня захищав Севастополь в роки Вітчизняної війни за свободу і незалежність країни. Ні, педарма та війна була названа Вітчизняною. Двісті п'ятдесят днів захищали Сапун-гору радянські воїни і відступили після наказу командування. І тільки дев'ять годин знадобилося їм, аби відбити її у ворога! Про це повість «Помста Сапун-гори». Тут, в севастопольському небі, Дмитрові Ткачу довелося спостерігати повітряний бій, який вів паш винищувач з групою фашистських літаків. Не знав тоді чорноморець Дмитро Ткач, що за штурвалом червонозоряного «яструбка» був його рідний брат, що це він, охоплений полум'ям, згорає у блакиті небес... Пізніше письменник Дмитро Ткач напише про цей бій.

Ось які круті дороги і яка незнищенна пам'ять вели Дмитра Васильовича в літературу. Понад шістьдесят книжок видано у республіці, в країні, за кордоном. Різні покоління зачитувалися трилогією «Плем'я дужих», романами «Арена», «У нас в гуртожитку», «Крута хвиля». А скільки книг подарував письменник дітворі, за що удостоєний премії імені Лесі Українки! Але він не ділить свою творчість на літературу для дорослих і літературу для дітей, для нього існує література в найповнішому розумінні цього поняття.

Книжка — сторінки життя...

Стрімкий час летить повз нас, ми летимо у цьому часі, нашвидку вітаючись, нашвидку цікавлячись справами і здоров'ям приятелів і знайомих, і, не дослухавши інколи, біжимо далі. Не час винен, що ми такі, ми самі винні. Хіба часто ми замислюємось в молодості, що теж будемо старими? Як ми ставимося до чужої старості,

так будуть ставитися й до нашої. Ненабридливо й тактовно веде́ться про ці моральні категорії в повісті «П'ята пора року». І ось що подумалося: ще живуть біля нас люди, котрі були свідками революції, громадянської війни, колективізації, Великої Вітчизняної війни... З ними пов'язані історичні події в житті країни. Наскільки ми не байдужі до них самих і до їхніх спогадів — спогадів очевидців і учасників? Не будемо лукавити — нам часто ніколи... А що ми знаємо про свою родину далі діда по батьковій чи по материній лінії? Про історію свого села, міста? Пам'ять завжди виховує, свідомо чи підсвідомо живе в людині думка: не з мене почалося життя мого роду на землі і не на мені обірветься. Минуле не забувають для того, щоб краще розуміти сьогоднішнє і проникливіше передбачити майбутнє. З такої пам'яті виростає громадянин, свідомий свого обов'язку на землі. А хіба це не важливо? Ось про що думалося, коли читав м о л о д у почуттями книжку Дмитра Ткача.

Олександр Васильківський

ПОВІСТІ

НЕВИДИМІ ГОРИЗОНТИ

(Майже з натури)

«Моя любовь мне счастья не подарит,
Коль я любимой счастья не дарю».

Леонид Вышеславский

Одного травневого ранку біля села Романівки, десь там, у криворізьких краях, з'явився гурт людей. Місцеві селяни не звернули на нього особливої уваги, бо за багацько літ встигли набачитися нетутешніх, тож і почали звикати до них. Та й дива ж ніякого: потопчуться люди по землі, походять туди-сюди, щось погомонять між собою та й зникнуть. Отож були вони, ті зайшли люди, чи не були — селянам байдуже.

Але цього разу коїлося щось незвичайне.

Десь опівдні до гурту почали прибувати різні машини: важкі КрАЗи, бульдозери, самохідні крани, вагончики-побутовки, потужні автомобілі з причепами, на яких лежали химерні залізні конструкції. Все це якось відразу знаходило своє місце на землі.

Швидко стало вимальовуватися щось схоже на виробничо-житлове містечко, і, хоч на перший погляд воно видавалося ще зовсім хаотичним, з табличок на вагончиках-побутовках уже можна було дізнатися, де адміністрація, де інженерно-технічний персонал, де звичайне житло.

Одне слово, з усього було видно, що нетутешні прибули сюди не на добу, не на місяць, а може, й не на рік. Люди влаштовувались мовби назавжди.

Справді, робота передбачалась тривала, велика і, мабуть, дуже нелегка. Науковці-геологи довели, що тут, глибоко під землею, залягають невичерпні

поклади високоякісної, багатой залізної руди. А щоб вивчити її розташування і напрямок пластів, потрібна була геологічна карта, без якої неможливо точно визначити, де саме ставити копри та естакади, куди підводити залізничні колії. Та й взагалі вивчити все, пов'язане з відкриттям неоціненного підземного скарбу.

Уже як будівельно-монтажні роботи на спорудженні головної надглибокої бурової вежі були в розпалі, прибув сюди, на глуху околицю Романівки, і начальник дивовижного містечка Ярема Степанович Гай. Для нього заздалегідь приготували окремий вагончик на робочій території. У вагончику — столик, табуретки, ліжко та сейф для документації. І більше нічого; нікуди ставити, не вмещалося.

Ярема Степанович вирізнявся серед інших міцною статурою, був дужий і вродливий — цим відразу й запам'ятовувався кожному. Обличчя у нього смагляве, окреслене чіткими рисами, очі великі, карі, виразні, погляд вольовий. А ще надавав йому привабливості густий і красивий чуб, який хоча трохи й посріблівся сивиною за тридцять п'ять років, але більше підкреслював якусь мовби величність Гая. Одягався він завжди однаково, дещо незвично для інших. Носив коричневу куртку з накладними кишенями, такого ж кольору штани, заправлені в чоботи з низенькими рівними халявками. Тільки й різниці, що один такий «костюм» Гай використовував для роботи, зодягав щодня, а другий — у вихідні й свята. Одначе слід зауважити, що цим другим костюмом він майже не користувався, бо взагалі всі дні без винятку в нього були робочі. Будь-яких галстуків не визнавав. Сорочка під курткою завжди була розстебнута на один гудзик і відкривала та підкреслювала красиву міцну шию й

дужі груди. З підлеглими, та й вищими за рангом, Ярема Гай розмовляв однаково спокійно, роздумливо, уважно, що свідчило про сильну волю і певність в собі. Такий це був чоловік.

Увесь перший день Ярема Гай прокрутився на робочому об'єкті, занурюючись у кожну дрібничку, знайомлячись з людьми, з якими йому тепер належало працювати, і тільки коли почало смеркати, пішов до свого кабінету, який йому заздалегідь обладнали на першому поверсі двоповерхового будинку, щойно швидко спорудженого будівельниками. В цьому ж будинку, тільки з протилежного боку, була і його квартира, в яку Гай ще так і не заглянув. В кабінеті він скинув свою незмінну куртку, позасукував до ліктів рукави сорочки (любив так працювати наодинці), сів за невеликий, але з шухлядами стіл, на який чиясь завбачлива рука поклала столик чистого паперу і кілька загострених олівців.

Його погляд упав на великий, таки вже добре потертий чемодан, який він сам приткнув біля тумбочки у кутку. Цей чемодан із цупкої жовтої шкіри був нерозлучним супутником майже протягом усього його самостійного життя. У ньому він тримав дрібні речі особистого побуту і книжки з геології, зокрема — про Криворізький залізорудний басейн. Та це й не дивно: прадід, дід і батько його були гірниками. Тільки стосунки з рудою у них були різні. Прадіда ще цар загнав під землю як бунтівника. Дід уже добровільно лишився на шахті ради заробітків, а батько наслідував його приклад.

Прадіда Ярема Гай, звісно, не міг знати, а дід запам'ятався назавжди. Жив тоді він над відомою в цих краях річкою Саксагань, вічно червоною від руди, на Собачівці. Це було убоге селище, розкидане як попало понад самісіньким берегом, і оті халупи здалеку були схожі на щурині гнізда у сірих ске-

лях. Біля кожної такої халупчини — манюсінський дворик, де розвішували, щоб просушити, шахтні спецівки і сяку-таку убогу білизну з відтінком багрецю навіть після прання.

Дідова хатинка перейшла у спадок Яреминому батькові. В ній же народився та виріс і сам Ярема. Звідси й у шахту пішов. Рудник уже називався не Калачевським, за ім'ям його можновитого хазяїна до Жовтневої революції, а рудником імені Кірова — «Кіровкаю». Порядки на ньому, звісно, стали нові, радянські. Але з житлом було ще сутужно, і Собачівка продовжувала існувати.

Якось молодий і дужий бурильник Ярема Гай після зміни пішов не додому, а до керуючого рудником і сказав:

— Завтра я в шахту не спускаюсь.

Керуючий добре знав Ярему Гая, цинив його за добру працю, хвалився ним на всіляких зборах і перед вищим начальством, закликав інших бурильників рівнятись на нього, а тому, трохи сторопівши, запитав:

— Захворів, чи що?

— Ні, здоровий, як віл! Але більше не хочу жити на Собачівці! Предки мої там нажились досхочу, і цього досить.

— Все зрозуміло,—перевів подих, заспокоюючись, керуючий.— То я тобі виклопочу квартиру. Живи на здоров'я.

— Ні, не тільки мені, а всій Собачівці виклопочіть.

Тепер керуючий глянув на Ярему Гая не просто розгублено, а ще й з якимсь страхом:

— Ти нормальний, Яремо?— і постукав самого себе пальцем по скроні.

— А що? По мені щось помітно?— ледь усміхнувшись, запитав Гай. Він не образився на керуючого,

бо знав, що той раніше, ніж стати керівником і сам скуштував рудяного пилу з перфоратором у руках.

— Де ж я візьму квартир на всіх одразу? — Керуючий вийшов із-за столу і підійшов до Яреми вприпул:— Де, я тебе питаю?

— Збудуйте.

— Як це — «збудуйте»? А ти знаєш, скільки вас на Собачівці живе?

— Кому-кому, а вам треба знати,— зовсім незалежно і навіть повчально зауважив Гай, наче він був керуючий, а перед ним стояв його підлеглий.— Кругла цифра, легко запам'ятовується: тридцять сімей. І все це — бурильники, кріпильники, прохідники. Ті, що дають руду.

Керуючий раптом змінився лицем, закипав, геть втрачаючи рівновагу:

— От-от, тридцять родин! А тепер подумай своєю гарячою головою: де я візьму тридцять квартир? Це ж тобі не собачу будку за півдня гвіздками збити!

Останні слова вирвались у нього мимохіть, непродумано, але Ярема Гай одразу ж їх і підхопив, скористався ними:

— А нам собачих будок і не треба, ми й так у них живемо. А просимо, щоб нас переселили у людські житла.

Керуючий пройшов до столу, сів на стілець, гамуючи бурю гніву, що розпирала йому груди.

— Хто це — «ми»? Ти один прийшов, про себе й говори.

— Прийшов сам, але від імені усіх.

— Та зрозумій же: не можу одразу всім! Ось ти даєш руди більше, ніж інші. То й квартира тобі в першу чергу. Законно! Ти відомий на увесь Кривбас і далі...

— Тоді так і домовились, — незворушно промовив Гай. — Звісно, я погарячкував, що не піду в шахту. Піду. Але працюватиму — як усі. І житиму на Собачівці, як усі. Виділяться з-поміж інших не хочу. А як усі переїдемо у гарні хати, то запевняю вас: інші також наберуться сили, даватимуть більше руди.

— Але ж... з квартирами... це не може так швидко розв'язатись.

— Від вас залежить... Отак і домовились: ми даємо руду, а ви будете нам тридцятиквартирний дім. Тоді ми всі разом і переїдемо. Ото буде свято, га?! Я так і передам своїм сусідам-собачівцям, що скоро матимемо будинок.

Чи то вже така вдача була у керуючого, що йому треба було спершу посперечатися, а потім уже прийти до якогось рішучого висновку, чи його налякав Ярема Гай, сказавши, що і він, відомий бурильник, працюватиме так собі, чи й справді він таки зрозумів необхідність назавжди покінчити з тією клятою Собачівкою, яка, звісно ж, таки ганьбить нову назву рудника, а тільки враз заспокоївся, відхилився на спинку свого стільця й усміхнувся:

— Дипломатична у тебе голова, Яремо Степановичу. Гаразд, так і передай сусідам: буде дім. А Собачівку зітремо з лиця землі.

Наступного дня, спустившись у шахту, Гай поставив новий рекорд. І сам дивувався, як воно у нього вийшло, а потім підловив себе на тому, що все те, мабуть, од напливу радості після розмови з керуючим. Та як би там не було, а його ім'я знову покотилося Кривбасом, знову на руднику з'явилися кореспонденти, а в газетах його фотографії.

Ні, було б нещиро сказати, що він зовсім байдужий до такого широкого розголосу свого імені. Йому таки приємно читати про себе і бачити себе в га-

зетах. Але не п'отяг до слави і не високі заробітки керували ним, бо кожен гірник заробляв добрі гроші, а перш за все він любив свою роботу, оту мить любив, коли там, у глибокому підземеллі, все в русі, в животворному поступі. Він знав міру своєї сили і покладався на неї, підступав до вибою, як боксер на рингові до свого суперника, з однією думкою: перемогти! І як би не було важко — неодмінно перемогти! Він вишукував слабе місце у свого «суперника», знаходив і умів скористатися з цього. Іноді це нагадувало йому якусь незвичайну гру, яку сам же й затівав: «Ага, вчора оця рудяна жила пішла вгору під тридцятиградусним кутом, отже, сьогодні я битиму шпури не «в лоб», а збоку, подивлюсь, що це мені дасть». Часом після відпалки свердловин він брав менше руди, ніж чекав. І тоді вже дома обдумував, чому так сталося. Креслив схеми залягання руди, розташування шпурів і не викидав їх, а лишав із власними примітками та висновками для дальших досліджень і співставлень. Це були цікаві пошуки, і вони приносили йому більше успіхів, ніж невдач. І вже він не уявляв собі, як міг би працювати по-іншому. Аби відбути зміну? Аби швидше на-гора? Але там все цікавило його менше, ніж тут, під землею.

А ще його вибійницьку славу можна пояснити так: він добре розумів, що рекорд — не для рекорду, це скорше розвідка: «Якщо я розвідаю та покажу, як швидше і легше взяти руду, то й інші підуть за мною, моїм шляхом».

А керуючому рудником додалося клопотів. Кореспонденти спускались разом з Яремою Гаєм у шахту, щоб подивитись, як він працює, як переходить із вибою до вибою, як розташовує шпури, як робить відпалку, який він за роботою. Кореспонденти — люди допитливі, про все вони хочуть знати. А тому,

«вїхавши» з шахти, цікавились і тим, як живе відомий бурильник Гай, який він там, удома...

І тут у керуючого виходила осічка. Мусив, червоніючи, пояснювати, що житло у Яреми Гая поки що поганеньке, як і в інших гірників, але вже будеється новий тридцятиквартирний будинок з усіма вигодами, в якому мешкатимуть і славний бурильник, і його друзі. І вже для більшої переконливості наперед обіцяв:

— Цей дім закінчимо, за інші візьмемось. Гірникам треба створювати найкращі умови і для праці, і для відпочинку. Залізна руда — це багатство і могутність нашої держави.

І справді, тепер уже він робив усе, щоб якнайшвидше споруджувався будинок, а відомо: де щире бажання, там і наслідок. Так відбулося переселення у новий дім. Собачівка спорожніла.

Тут уже керуючий показав свою далекозорість. Він сам запросив кореспондентів, щоб сфотографували старе селище з усіх боків і в різних ракурсах та написали, як жили гірники до революції і в яких умовах вони живуть тепер.

А зараз він опинився в ролі, в якій колись був керуючий рудником. І йому доводиться мати справу з людьми, знати, хто чим дихає, дбати про житло, про умови праці та побуту. Правда, він дещо в легшому становищі, бо людей у нього значно менше. Адже сам він їх добирав.

Але чи так уже й легко йому? Ой не варто наструювати себе на якусь легкість. Взявся ж бо зовсім за нову справу. Надглибоке буріння... Правда, геологи на Кольському півострові уже досягли позначки мінус дванадцять кілометрів. Ще нікому в світі не вдалося зазирнути так глибоко до надр нашої планети. Але то — на Кольському, а ця надглибока — перша на Україні. У тієї своє завдання.

У цієї — своє. Але й тут алмазне долото повинне сягнути дванадцяти кілометрів. Над цим єдиним і унікальним долотом уже нависла могутня керівна установа — Південно-Українська експедиція надглибокого буріння. Тут буде випробувана нова технологія: турбобури з породоруйнуючими наконечниками. Ох, як усе це складно. Дуже складно.

Хоч свердловина й одна, але навколо неї уже стоять не вагончики, а справжні адміністративні та житлові будинки, буде створене ціле містечко з побутовими та культурними закладами. Так що не легко буде йому, Яремі Гаю, — важко, та ще й дуже важко. Але ж сам він дав згоду взяти усе це на свої плечі. От і доведеться підставляти їх під усіякі труднощі...

Гай обережно вийняв книжки з чемодана. Кожна була для нього ніби жива людина, а всі вони про щось говорили, щось нагадували, бо з ними пов'язане усе свідоме життя. І хоч здавалось, що йому, досвідченому геологові, було уже все відомо в цій науці, та кожного разу, коли він звертався до тієї чи іншої книжки, неодмінно відкривав для себе нове, власне, таке, що наштовхувало на нову думку.

Ось і зараз: першою потрапила до рук монографія про комплексні дослідження найголовніших гірничо-рудних регіонів. Книжка нова серед інших на цю тему, тому й поклав її в чемодані зверху. Тепер вирішив уважно переглянути, а потім уже, коли випаде вільна часинка, прочитати уважно, з олівцем у руках, як він робив це завжди.

Але коли відгорнув палітурку, очі його раптом потрапили на фотокарточку, яку сам же перед переїздом туди й поклав, щоб десь ненароком не загубилась. На фото — колишня його дружина Таня й син Павлик...

Давня це фотокартка, але й зараз хвилювала. Куди б він не їхав, завжди возив її з собою. Тому вона вже трохи й притерлася. Але обличчя, відтиснуті на папері, анітрохи не злиняли, не затьмарили їх ні час, ні подорожі та переїзди. Він геть забув про книжку, сидів і з якимсь новим, ще не спізнаним відчуттям розглядав кожну деталь, кожну рисочку фото. Таня тримала на колінах якийсь великий журнал і щось показувала пальцем, а Павлик, прихилившись до її плеча, теж потупив оченята в журнал, і обоє вони усміхалися, мабуть, там була якась незвичайна цікавинка.

Оця неповторна усмішка на обличчі Тані саме й привернула увагу Гая, коли він вперше побачив дівчину серед студентів, які приїхали до нього на практику. Якось, ніби й дуже просто, познайомились,— отак щодня спілкуючись,— а тоді й покохали одне одного. Він уже був справжнім геологом, людиною цілком самостійною, незалежною, на доброму становищі. А Таня? Здається, зовсім ще дівча, студентка-випускниця. Але яке те мало значення? Обоє молоді, вродливі, й нічого дивного в тому, що взаємна приязнь захопила їх у свій найжорстокіший і найщасливіший полон!..

Не чекаючи, поки Таня закінчить інститут, вони побралися. Все це було схоже на яскравий спалах, на оглушливий вибух у їхньому житті. Але що сталося, те сталося.

Державна розподільча комісія, добре розуміючи, що розбивати молоду сім'ю не можна, залишила Таню у Кривому Розі, де вона й одержала відповідну до її освіти роботу.

Все йшло як слід, як мріялось. Вони були щасливі.

Уже народився і ріс Павлик.

Та у життя свої закони.

Одного разу Гай прийшов з роботи збуджений і навіть дуже схвилюваний.

— Ану, Таню, бери карту Казахстану, та більшу.

— Що сталося, Яремо?— ще нічого не розуміючи, раптом захвилювалась Таня.— Навіщо тобі карта Казахстану?

— Подивимося, де я опинюся через тиждень.

— Чому раптом?.. Де?..— уже й зовсім стривожилася Таня.

— Скажу зараз. Шукай Тургай.

Вони схилюлися над картою. Швидко й знайшли. Яремі показали той Тургай на карті ще в тресті.

— Так це ж не менше, як три тисячі кілометрів!— вигукнула Таня.— У відрядження, чи що?

— У довготривалого відрядження, Таню.— Тепер уже Гай вирішив оповістити дружині все, що сталося, і як це було.— Розумієш, попервах я не погоджувався, відмовлявся, але у них свої доводи: «Ви — досвідчений геолог, комуніст, показали себе добрим організатором, керівником, а туди такого й треба». Іншої кандидатури, мовляв, на начальника геологічної експедиції не бачимо... Це, кажуть, не наша особиста справа і не ваша, а державна. Ну що я міг зробити, Таню? Перед такими аргументами я не міг устояти.

— А сім'я — не державна справа?— доводила Таня своє, дедалі дужче запалюючись.

— Цього я їм не міг сказати...— тепер уже Гаєві доводилося сперечатися не з своїм вищим начальством, а з власною дружиною.— Ти мені можеш це сказати, а я їм не міг, зрозумій мене.

— Син же у нас росте! Вони знають?— напосідала Таня.— Розлучити батька з дітьми і з молодією дружиною! Не розумію! Я б знайшла що сказати...

Спохмурнів, аж темний лицем став Ярема Гай і сам пішов у наступ:

— А ти пам'ятаєш, що сталося з нашим однокурсником, коли він відмовився їхати на практику в цей же Казахстан, злякавшись комарів, про які йому нагули у вуха?

— Пам'ятаю! — невдоволено кинула Таня.

— То згадай, як він кричав: «Не хочу, щоб мене комарі заїли, а мати лишилась на старість самотньою!» Все домагався, щоб його послали на керченські залізородні поклади. До моря, бач, захотілось. Там комарі не кусають! Там він, бачите, не здохне!.. То й домігся свого, відрахували з інституту.

— Тебе вже ніхто не зачепить. Ти — спеціаліст, скрізь потрібний. І тут — також... Уже прижилися, звикли, і... на тобі!

— А ти ж чого ждала в житті, Таню? Ми з тобою — геологи, першопрохідники, як розвідники на фронті. Нам треба до всього бути готовими.

Павлик під час цієї гострої розмови був саме в дитсадку, а то, може, й розплакався б, він ніколи не чув, щоб тато й мама сварились. А сварка між подружжям уже палахкотіла, як вогнище. Таня кидала в обличчя Яремі якісь безрозсудні, але, як їй здавалося, цілком переконливі, обґрунтовані слова:

— Тепер зрозуміло! Нічого ти не заперечував. А може, й сам запропонував свою кандидатуру...

Це вже було занадто. Всі аргументи, які були в Яреми, наче вітром здмухнуло. І він уже не сказав, а крикнув люто:

— Сам! Сам! Звісно ж, що сам! Досить! Тебе бридко слухати!..

Він вискочив до іншої кімнати і, щоб заспокоїтись, почав похалцем збирати потрібні книжки, без яких ніколи не вирушав у дорогу. За якийсь час прийшов до певної рівноваги і вже шкодував, що не стримався, зірвався, образив Таню, яку любив

усім серцем. Справді, може, він не зумів як слід пояснити їй всю важливість і відповідальність справи, яку йому довіряли? Може, треба було якось спокійніше, переконливіше? Але ж і сама Таня! Хіба вона не розуміє? Ні, не розуміє, якщо зчинила, затіяла і розбурхала отаку справді бридку міщанську сценку! Та, зрештою, хіба тільки оце у їхній сім'ї таке трапилось, що доводиться розлучитися на тривалий час? А що ж тоді говорити про моряків далекого плавання, які місяцями чи й роками не бачать своїх родин, дружини не бачать своїх чоловіків, діти — батьків. А до того ж там люди ще й ризикують своїм життям. А тут — ніякого ризику. Це навіть не шахта, де може статися нещасний випадок. Робота на поверхні. Тільки й того, що тривала розлука. Ну то й що? Невже не можна змиритися з цим для важливого й цікавого діла? Гай зітхнув: «Ой Таню, Таню! Я ж тебе досі не такою знав. Не впізнаю тебе, Таню...»

Дуже гірко було у Яреми на серці. Ні, він таки ще поговорить з нею. Тільки спокійніше...

Але в цю мить двері розчинилися. На порозі стала заплакана Таня. Кволим і якимсь рівним та наче аж байдужим голосом запитала:

— Ти... літаком чи поїздом?

Від такого несподіваного запитання йому наче одлягло від серця. Аж лицем просяяв і очі засвітилися веселіше:

— Таню, у мене ще кілька днів. Наказано дібрати собі найближчих помічників, так що не одному мені випало їхати. А потім — на літак.

— Значить, помічників сам добираєш? Все ясніше ясного. Сам напросився, сам і людей підбив.

«Невже знову заведеться?» — майнула сполохана думка, і, щоб попередити новий спалах сварки, Гай заходився пояснювати:

— Знаєш, Таню... Це ж не трагедія. Обживусь, роздивлюся, влаштую житло, а там і ти з Павликом до мене.

— Що?..

Тепер уже Ярема не впізнав не тільки самої Тані, а і її голосу. Голос ніби зламався у неї в горлі й залящав, як металева пластинка:

— Що ти сказав? Ти при своєму розумі? Ще чого захотів! А оці меблі? А оці художні килими? А оці килимові доріжки? Куди їх? Кому?

В першу мить ці слова приголомшили його, вдарили, мов обухом, в нього навіть в очах потьмяніло, і він здригнувся усім тілом. Обвів поглядом кімнату і глухо запитав, ще не вірячи в те, що почув:

— Ти... про оце все?

Таня з якоюсь надією блиснула очима:

— Авжеж! Разом же наживали...

— То ще наживем. Викинь з голови. Це — мотлох, це — дурниця, не варта ні твоєї, ні моєї уваги. Ну отямся, Таню!

— Не хочу й думати... Ти їдь. А я тут лишусь,— відрубала Таня.— Павликові потрібна постійна школа... Ну і все... все це не так, як треба. Я вже подумала, обдумала. Мені все зрозуміло...

Ярема рвучко ходив по кімнаті у якомусь незрозумілому розпачі, не знаючи, куди себе подіти й що робити.

Нарешті сів на диван, схилив голову.

— Здається, тепер і мені все зрозуміло... Ти от що. Нічого мені в дорогу не готуй. Не в пустелю їду, не в глушину.

— На перших порах щось же треба,— уже рівнішим і начебто спокійнішим та навіть діловитішим тоном обронула Таня.

— Не треба, кажу. Не на безлюдному острові, а серед людей житиму.

Таня таки наготувала дещо з їжі, дещо докупила в магазині, довелося взяти в чемодан, в оцей самий старий, бувалий у бувальцях чемодан, який він за звичкою завжди бере з собою, ніби якийсь талісман. А може, це й справді талісман, та сила, яка вела його і в студенські роки, і у переїздах, і на роботі, і поведе його знову в якесь нове життя? І він підловив себе на тому, що за стільки років таки й справді ніяк не нагріє собі місця. Але не його в цьому вина. Таке життя. Посилають туди, де потрібніший. Та й подумати: не за чиеюсь, а за власною волею обрав собі таку неспокійну професію. Хоч і знав, що завжди клопітна, непосидюча. Ну, а тепер він уже може собі сказати напевно: вона манила його з дитинства...

Таня навіть провела його до аеропорту. Здавалося, вона не сумувала, не дратувалася, мовчала. Наче у них вже все на світі було погоджено і тепер бракувало слів, щоб хоч що-небудь сказати одне одному. Гай навіть прикинув, що їй, мабуть, нетерпеливиться, аби скоріше загуркотів літак на злітній смузї, аби пошвидше попрощатись. Господи, ну що це йому стукнуло в голову!

Уже в літаку думалось більше не про майбутню роботу, хоч саме це зараз було головне в його житті, а про Таню. Крутилися, змішувалися у пам'яті слова: «А оце... куди? Кому?..» Та невже, невже це ти, Таню? Справді, придбали всі ті речі по-різному. Спершу грошей удосталь не було (в кредит домовились не брати, щоб не залазити в борги), і кожна нова річ викликала справжнє захоплення, бо квартира ставала дедалі кращою, затишнішою, привітнішою, після напруженого дня в ній гарно відпочивалось. Опісля, коли стали грошовитішими, теж раділи кожній зручній новинці, як це й буває у будь-якій злагожденій сім'ї, але вони — ні Ярема, ні

Таня — не виявляли особливої чи, може, й хворобливої любові до обновок, не хизувалися перед знайомими. І раптом — на тобі! — коштовності для неї — найголовніше! Ні, не вкладалося це в Яреминій голові. Він ладен краще припустити, що Таня вдалася навіть до дурних аргументів, аби тільки він не їхав. Але ж... але ж... все-таки взяла й це на озброєння! Отже, якийсь черв'ячок міщанства точить їй душу...

І знову картав самого себе. І, здається, було за що. Справді, за роботою й до Тані часом був неуважний, власне, не такий уважний, як би годилося. Скільки разів просила:

— Яремку, давай сходимо до театру, бо скоро здичавіємо. А ось в репертуарі «Іркутська історія», хвалять... Дивись, яке я собі нове плаття пошила. Хоч людям покажусь, та й на людей подивлюсь.

— То ти що хочеш — людей подивитись чи «Іркутську історію»? — відбувався він жартом.

— Одне до одного, то й буде ціле, — уміла й вона стрельнути слівцем.

— Підемо, підемо, Таню, — обіцяв він. — Ось тільки з ділами упораюся — і до театру. Покажу всім людям, яка ти у мене гарна. Та ще й у новому платті.

— Вони й старих не бачили, любий мій Яремчику.

Так і не пішли на «Іркутську історію». А потім театр відбув на гастролі, й усе забулося.

«То кого ж ти звинувачуєш? Таню чи себе?» — болісно думав Гай.

Але й протягом усього польоту до якогось твердого висновку не пристав. Все це було дуже складно. Він виявився не підготовленим і до самих подій, і до цих роздумів. Він добре і твердо почував себе в робітничому оточенні, у середовищі тих, хто його підтримував, і навіть тих, хто йому заперечував у пошуках та передбаченнях, з ними він любив спереча-

тися, бо це нагострювало його мозок, і в суперечках часто ставало яснішим те, що недавно було ще не дуже ясным. Отже, в суперечках він відточував думку, як бритву на брускові. А в сім'ї, у власній родині... Ой, яким же все виявилось складним...

Та дивна річ: як тільки опинився на місці нової роботи і очолив пошукову експедицію, сімейні справи і навіть незлагодя, сварка з Танею — все це мовби здрібніло, пригасло, затушувалося й згладилось. Правда, він писав Тані й Павликові листи, уриваючи на те часинку-другу, але одержував від Тані холодні та байдужі відповіді, наче писала вона їх знехотя, аби відбутися чергу, а здебільшого вона відмовчувалася.

А одного разу Таня написала аж надто ділового листа: «Мене підвищили на роботі, тепер я керую відділом залізних руд. Із своїми обов'язками наче-то справляюсь...»

«Та постривай-но! — схопився тоді за голову Ярема. — Її ж завжди більше вабила наукова робота в геології. Вона таки науковий, а не практичний шукач. Як же це я так мало приділяв їй уваги? Як же це я прогавив? Виходить, опікувався тільки собою, а що робила вона, те мене чомусь обходило. От що таке замкнулися у колі власних клопотів! Тут уже вочевидь пахне егоїзмом. Та не тільки пахне, це таки і є справжній егоїзм з мого боку!..» І він, відклавши все, швидко написав дружині листа, привітав Таню з підвищенням і побажав успіхів.

Потім довго чекав відповіді. Таня, як йому здавалося, аж надто довго мовчала. А коли вже терпіння увірвалося, надійшов лист. Але, господи, який то був лист!

«Яремо! (Ні — «дорогий», ні навіть — «добрий день»!). Вдячна тобі за поздоровлення й побажання. Але не про це мова, а зовсім-зовсім про інше. Ти

й не сподіваєшся. Та куди тобі, людині, яка «выше крыши» загрузла у своєму!

Так ось, я переконалася, що бути нам далі чоловіком і жінкою було б нечесно і одному перед одним, і кожному зокрема самому перед собою. Не будемо офіційно, через суд, розривати нашого шлюбу, бо це — клопітна і принизлива процедура, а просто: ми — більше не подружжя.

Не хапайся за перо, не квапся заперечувати мені. Приїжджати сюди не треба, бо мого рішення ніщо не змінить. А краще добре поміркуй, зваж усі «за» і «проти» і прийдеш до того ж висновку, до якого прийшла і я. Знаю, що ти людина порядна, чесна, ти умієш цінувати в людях те, що треба цінувати, а щодо мене, то мені здається, що... у тебе металева, механічне серце.

Нас пов'яже з тобою тільки Павлик, наш син. Але що він для тебе? Ти не встиг навіть звикнути до нього, у тебе навіть не залишилося відчуття доторків його теплих рученьят, і він до тебе не звик, тому-то твоя відсутність — для нього не трагедія. Тебе немає. Ти — не існуєш. То хай же воно так і йдеться. Усім нам буде краще. Я про це пишу без якихось там жіночих хитрощів, без докорів, без наміру розчулити твоє серце і навіть без сліз. Просто я переконалася, що у нас з тобою немає отого самого сумісництва, про яке говорять космонавти і яке так само потрібне в сім'ї, як і в космічному кораблі. Не вийшло. А якщо не вийшло, то й навіщо?.. Таня».

Гай довго сидів заціпенілий, приголомшений, ошелешений, якийсь ніби знищений.

А може, цей лист йому примарився?

Може, це приступ якогось запаморочення?

Зворухнув пальцями, і поміж ними зашелестів папірець: ні, це таки був лист від неї. Перед очима

розпливлися рядки, слова... Жахливі, жорстокі слова...

Він знову заходився перечитувати їх. Читав повільно, розглядаючи кожне слово, ніби його можна було не тільки осягнути мозком, а й помацати руками.

І знову переконувався, що цей лист — не породження його миттєвого душевного зриву, а жорстока реальність, від якої нікуди не подінешся.

То що ж робити? Як бути?

Він сидів, обхопивши голову руками, і думав, думав.

У кутку невеличкої кімнати на стіні висів дешевенький пластмасовий динамік, який завжди тихенько, приглушено щось шамотів чи передавав музику і при цьому зовсім не заважав думати — звуки долинали наче здалеку-здалеку, як відлуння, і заспокійливо діяли на почуття. Може, саме тому Гай ніколи і не збирався купувати справжнього приймача чи транзистора, які швидко увійшли у моду завдяки своїй практичності, його цілком задовольняв цей крихітний динамік. Від нього він почерпував усю необхідну інформацію. А ще ж музика, гарна музика, яка транслювалася і під яку йому добре думалося й працювалося. Гай знав: багатьох творчих людей тиха, віддалена музика надихає на знахідки і навіть винаходи, бо проникає у саме серце і може його пом'якшити, якщо воно навіть пришерхло черствістю.

А зараз динамік передавав якусь уповільнену й сумовиту музику, яка, перекочуючись, ніби спокійні гладенькі хвилячки в час відносного штилю на морі, навівала спогади і водночас загострювала ті почуття, які породив лист од Тані. Гай був у стані такого напруження почуттів, що вистачало оцього тихого, як вітерець, дотику мелодійного звуку, і неви-

дима струна його серця відгукувалася тяжким болем, здавалося, ще мить — і вона обірветься.

Він раптом застогнав, надсадно і голосно, як смертельно поранений птах, який уже нічим не може собі зарадити, допомогти, і навіть незалежно від своєї волі схлипнув. Гай зціпив зуби і, стиснувши кулаки, наказав собі, ніби комусь сторонньому: «Н-ну, ну!.. Візьми себе в руки!.. Ти ж — не мале безпорадне дитя, а дорослий, дужий чоловік!..»

Він довго боровся сам із собою.

Та всьому настає кінець. Настав кінець і душевному струсові, викликаному листом. Ярема якось полегшено зітхнув і зрозумів, що криза, мов після тяжкої хвороби, минула. Він знову повернувся «на круги своя», твердо прошепотів:

— І таки не поїду до неї! Потрібні будуть нові пояснення, нові слова, а нащо вони? Все досить зрозуміло і недвозначно висловила Таня.

Ну що ж... так і буде, він навіть не обізветься на те жодним звуком...

І все ж тієї ночі Гай не міг заснути. Перекидався на постелі, засвічував світло, гасив і засвічував, дивився на годинник, ходив по кімнаті, втішаючи себе тим, що таки ще засне. Потім знову дивився на годинник, знову ходив. А коли у динаміку забриніли звуки курантів, зрозумів, що спати уже не буде, треба рихтуватися до роботи.

На роботі трохи призабулися нічні терзання — треба було вирішувати багато невідкладних і складних виробничих справ.

А пізно увечері, коли повернувся додому, зрозумів, що знайшов інше рішення, зовсім не те, що прийшло до нього вночі. Як же це так, що він промовчить на Таниного листа? Виходить, що байдужий до нього? Це ж не так, не так! Він зовсім не байдужий, не байдужий! Цей лист завдав йому великих душевних

мук. «Ти чуєш, Таню, що я тобі кажу? Повинна чути. Усе мое ество заперечує тому, що ти написала! Це — несправедливо! Це — жорстоко! Надто вже ти поміркована та холодна в своєму листі. Ну що ж...»

Він написав їй також помірковано, коротко, ба навіть діловито:

«Таню! Якщо ти так хочеш, хай буде по-твоєму. Мабуть, таки недобру людину ти зустріла в мені... Єдине, що прошу тебе, — бережи і гарно виховуй Павлика, нашого сина. Ярема».

А коли опустив листа до поштової скриньки, з якоюсь порожнечою в серці подумав: «Ось і поставлено останню крапку. Відступу немає. Не я, а ти, Таню, так захотіла...» Потім ще довго стояв біля скриньки, ніби дивуючись тому, що сталося. «Гм... химерно... Мертвий метал... оця синя поштова скринька, з байдужою порожнечою... Проковтнула листа і за єдину мить вирішила долю сім'ї... Хіба вона вирішила?.. Ні, спершу — Таня. Тепер ти, Яремо Гай... Чи, може, ти і Таня обопільно?..»

Спливло три роки.

Сказати, що рана у Гая загоїлась, було б зовсім неширо чи правильніше — нечесно. Вона нила, як ниніють давні й глибокі рани: іноді злегка пощемлювала, нагадуючи про себе, а іноді роз'ятрювалася й боліла по-справжньому люто. Листів до Тані він більше не писав. І від неї не одержував. Уже навіть не тільки закрадалася, а й утверджувалася думка, що в Тані інший чоловік. Та й що ж тут дивного? Молода вродлива жінка — всякому приглянеться. І нехай, нехай... Та, власне, він тепер і не мав на неї ніякого права. Неофіційно, але розлучені. Річ не в якомусь там папірцеві. Зрештою, не документ з'єднує людей і не документ їх розлучає...

Час від часу Гай надсилав подарунки для Павлика. Відповідав на них тільки сам Павлик, відповідав смішними кривульками і чомусь літеру «я» виводив навиворіт, ніби вона відбивалася в дзеркалі, й це дуже втішало Ярему, він сміявся голосно, на повні груди, уявляючи маленьке рученятко, яке, тужачись, намагається виписати кожну літеру окремо і якнайкрасивіше. Що ти з нього візьмеш? Дошкільня!.. А в першому класі хлопчик писав усі літери правильно, навіть симпатично, і вже умів висловити свою думку: «Любий татусю! Спасибі за гарний казахський костюмчик. Він якраз на мене. Всі кажуть, що я тепер — маленький казахчик...» І Ярема Гай не те що розчулювався, а просто таки задихався від щастя: росте синок, росте! Буде Павло Яремович Гай!..

Хоч і складне було у нього життя, але він втягся в нього, як мовиться, з головою. Жив роботою, яка тепер заповнювала його до решти, а коли іноді спадало напруження й утворювалася якась прогалина, знову відчував, що носить у серці невиліковну тугу, глибоку, бездонну...

Тим часом пошукові роботи наближалися до кінця. Геологічна експедиція знайшла не тільки залізну руду, виявила ще й олово, мідь та молібден. Про все це Гай писав докладні звіти до міністерства, а звідти надходили похвальні накази, і сам він, і його підлеглі відзначалися високими грошовими заохоченнями. А одного разу пізно увечері, коли Ярема уже вклався в ліжко, щоб почитати трохи і заснути, раптом той же маленький динамік на стіні передав, що і сам він, Гай, і чимало його товаришів нагороджені орденами та медалями.

До краю вражений несподіванкою, підхопився з ліжка, кинувся до динаміка, увімкнув його на повний голос. Але він уже передавав іншу інформацію,

і Яремі здалося, що він, мабуть, недочув: ніякого Гая не згадували. Так, динамік передав про нагородження, але, може, в указі й не про нього мова? «Якщо це правда, то завтра указ повинен бути в газетах»,— гарячково розмірковував він і, не знаючи, що йому робити зараз, засновигав туди-сюди невеликою кімнаткою.

Цю ніч він знову майже не спав. Тепер уже відчуття радості переповнювало йому груди. Ото б уже швидше розвиднілось, він хутко збігає до кіоска, придбає газету й достовірно переконається. Кіоск починає працювати о восьмій. Треба бути там раніше, бо газети розкупувають миттю. Так-сяк перекалатавши годину-другу до ранку, він з усіх ніг подався вулицею і біля кіоска опинився першим. За ним швидко вишикувалася черга.

Кіоск, як і завжди, відчинився рівно о восьмій, але виявилось, що свіжих газет ще не привезли.

— Чому ж?— намагаючись бути спокійним, запитав Гай.— Хіба у вас і таке буває?

— Досі не було... І сама дивуюсь,— відповіла кіоскерка, уже немолода повновида жінка, та ще й ніби підсипала йому жару:— Завжди вчасно, а сьогодні машина чомусь затрималась.

Своїх постійних клієнтів вона добре знала, а цього вродливого міцного чоловіка бачила вперше і тому поцікавилась:

— А які газети вам треба?

— «Известия», «Правду» міццеву — теж. Щоб усі сьогоднішні.

Гай навіть зрожевів, як хлопчисько, ніби своїм освідченням розкрив кіоскерці свою таємницю, а про себе подумав: «Ну от, завжди, коли мені щось треба, неодмінно якась халепа стане на заваді. Ось тепер машина не прийшла!..» Хоч нарікання його були безпідставні, досі він вважав, що перешкоди — не

для нього. Просто так уже влаштована людина: якщо їй чогось захочеться, то подавай у цю ж мить,— така нетерплячка...

Аби не тупцювати на місці, закружляв навколо кіоска, оглядав скляні вітрини з журналами, листівками, фотокартками відомих акторів. Серед журналів побачив геологічний двомісячник. Згадав, що з цього часопису до нього вже таки давненько приїжджав кореспондент. Тоді порозмовляв з ним та й забув про ту розмову за щоденними клопотами, а журналіст обіцяв надіслати журнал із своїм нарисом.

Нарешті через півгодини підїхала поштова машина. Водій заніс до кіоска пакунки і поїхав далі. А кіоскерка почала рахувати газети та звіряти з накладною. Одначе, кинувши погляд на Гая, спохватилась:

— Товаришу, візьміть газети, бо я довгенько звірятиму, а ви ж, певно, поспішаєте...

— Дякую, крім газет, дайте ще й «Геологический журнал»,— попросив Гай.

— Будь ласка, тільки вчора одержали.

Він похапцем розплатився, відійшов лише на кілька кроків од кіоска й розгорнув газети. Так, указ про нагородження є. Таки правда! Таки не помилився маленький настінний балакун. Йому, Яремі,— орден Трудового Червоного Прапора. Перший орден в житті. Що й казати, радісно. Як уже одержить його, то в свята, в урочисті дні носитиме з гордістю. Адже це — не просто прикраса на грудях. Це — оцінка його праці. Є чим пишатись! А надалі — працювати ще краще, щоб довести, що орден йому дано не даремно, не випадково...

Ще свіжий ранковий вітерець не охолодив йому розпашіле обличчя, ще бродила в ньому якась п'янка радість, як зринула думка: «А Таця та Павлик

і не знають... Нічого, дізнаються. Теж прочитають. Прочитають і близькі, й знайомі. От здорово!»

До журналу Гай уже не встиг заглянути. Квапився на роботу. Подався, не поснідавши. На роботі про указ теж уже всі знали, вітали один одного, і висока хвиля радості не тільки не спадала цілий день, а все наростала, наростала...

Взагалі, це був дивовижний день. Такий, може, буває тільки раз у житті. Пізно увечері, повернувшись додому, Гай знову взяв газету з указом, довго крутив у руках і запитував сам себе: «А чи справді ти гідний цього ордена?..» Подумки окидав свій життєвий і трудовий шлях. Ох, не в усьому було гладенько. І не завжди він чинив так, як би мусив чинити, та, мабуть, все-таки переважало краще. Так, він завжди прагнув зробити краще й більше. Видно, по цьому й оцінили його. Та не спіши радіти, Яремо, не хизуйся своїм орденом. Порадувався трохи, та й досить. Попереду багато різних невідкладних справ. А орден... якщо вже й надінеш його, то щоб не соромно тобі було людям показувати.

Він поволі заспокоївся, приготував собі немудру вечерю, хоч і тепер відчував, що їсти йому не хочеться. Все ж трохи під'їв, а вже тоді взяв до рук журнал: тут завжди було багато нового й цікавого.

І тут він, хоч був на самоті, на всю кімнату скрикнув:

— Ох, ти!.. Ні, ти тільки глянь!..

На обкладинці журналу був його портрет. Власне, не окремих. Фотокореспондент зафіксував робочий момент на буровій вежі. Тут були й інші—бригадир, робітники, і всі, як живі, але він, Ярема Гай, виділявся найкрупнішим планом. Та що ж це за день такий випав? Усе раптом зв'язалося в один вузол! Так співпало, що і нагорода, і журнал водночас. Видно, кимось готувалося. То й виходить, що десь

там, у вищих сферах, турбувались про нього. Значить, таки людина не лишається непоміченою, де б вона не працювала.

Гай з цікавістю перечитував нарис про себе та про своїх товаришів. Ясна річ, журналіст — не спеціаліст з геології, дещо трохи у нього й не так, але загалом все нормально — і про пошуки, і про знахідки, і про труднощі... А особливо гарно він написав про дружбу в колективі, а це ж і є те найцінніше, заради чого людина живе, бореться, працює. І гарно ще він розповів, чому вони опинилися в цих степах, чого йдуть назустріч труднощам і невлаштованості у житті.

І тільки нічого не згадав кореспондент про особисте життя Яреми Гая. Та й що він міг сказати? Хоча ж під час розмови питав, чи є в нього родина. Ярема Гай відповів йому ухильно: «Оцеїй пошуковий колектив і є моя родина». Мабуть, кореспондент був розумний і досвідчений чоловік, бо одразу ж зрозумів, що дуже далеко зайшов зі своїми розпитами, і перевів балачку на інше.

Цікаво, чи зреагує Таня на всі ці події? І як саме зреагує? Напевно ж, і вона уже знає про указ, а може, й нарис прочитала, бо «Геологический журнал» вона передплачує.

А може, надіслати їй цей часопис? Ну, не їй, то Павликові.

Ні, ні в якому разі. Бо це передусім прозвучить як хвальковитість. Більше того, може оцінитися як докір їй, Тані, або навіть гірше — як зловтішність: а що, мовляв, тепер ти бачиш, кого відштовхнула од себе? А то ще й зовсім інше може подумати про нього Таня, нібито він у такий спосіб прагне налагодити колишні стосунки і шукає для цього приводу. Та хіба орденом і нарисом розчулиш зболену душу?..

Минав час, у роботі, у клопотах, у труднощах, які неминуче виникали. Виявилось, що треба ставити дві нові бурові вежі на далекій відстані одну від одної. Отже, фронт робіт розростався і турбот додавалось.

Ще раніше Ярема Гай подумував про наступну відпустку, бо такі, якщо правду казати, то добряче втомився. Навіть його міцний організм потребував перепочинку, зміни обставин, чогось нового, що урізноманітнить хоч би розпорядок життя. Останнім часом став примічати, як все глибше й глибше всмоктує його болітце самотності. Додому з роботи не квапився, приходив пізно, з надією одразу ж заснути, одразу ж падав у ліжко, заплющував очі, але, незважаючи на втому, сон не приходив. Обсідали думки і спогади. Наче й не довге життя прожив, а спогадів вистачило б на багатьох. І роздумів не менше. То невже отак і протікатиме все його життя? Зрештою, хіба тільки в роботі усе життя? Далєбі, не тільки, ще чогось прагне людська душа. «Ні, втомився я,— зробив для себе висновок.— Відпочити, відпочити!»

Іхати на відпочинок кудись далеко Гай не хотів, тому взяв собі путівку поблизу від місця роботи, і не до санаторію з ваннами та всілякими іншими процедурами, а до будинку відпочинку, на одне з місцевих живописних озер, де човни й риба, та ще й ліс недалечко. І навіщо йому оті санаторії, лікарі, коли є свіже чисте повітря, є сонце, є вода і ліс! Хіба якась там ванна замінить усі оці блага природи? Ванна тільки зніжує тіло та волю, людина звекає до пасивного відпочинку, до сибаритства. А яке щастя почувати себе фізично дужим! Хай він уже не юнацького віку, але ж — повний сили, енергії, бажання рухатись, змагатись, сміятись, жартувати, може, навіть робити якісь дрібні дурниці. Все це — ще моло-

дість, і було б протиприродно, коли б людина нею не користалася, бо добре ж відомо кожному, що «ще вернеться весна, а молодість не вернеться, не вернеться вона...»

Уже в будинку відпочинку, накатавшись на човнах, находившись у лісі, накупавшись в озері, Гай часом відчував, що вже «втомився» відпочивати, і тоді сідав до роботи. Читав геологічні книжки, які привіз із собою, виписував з них потрібне і продовжував писати свій «виробничий щоденник», як він назвав свої нотатки, а по суті це була підготовка до написання докторської дисертації. У нього вже назбиралося три товсті загальні зошити, списані від палітурки до палітурки, а тут, у будинку відпочинку, він розпочав четвертий.

Майже всі після обіду лягали відпочивати, щоб «жир зав'язувався», а він сідав до столу і, як у воду, з головою поринав у роботу і, здається, нічого навколо себе не бачив і не чув. Це була справжня творча праця. Ще вчора у твоїй свідомості тільки народилася якась цікава думка. Вона ще й сьогодні тобі не до кінця ясна, десь витає над тобою, навколо тебе, але вона ще не оформилася, а тільки вабить, манить, дратує тебе, то наблизиться, і здається, що ти її вже ухопив, то відскочить, і ти мучишся радістю наступного зближення з нею, але ти вже знаєш, що вона твоя, що, зрештою, вона не втече від тебе. Але ти помиляєшся — вирвалася і втекла. І тоді ти хапаєшся за голову: та чого ж я її одразу не записав? Хоч недосконалу, непереконаливу, але треба було записати! Понадіявся на свою пам'ять? Ех, ти, свята простота! Тим часом думка, ніби граючись з тобою, знову пурхнула десь близько біля твого вуха, цвірінькнула і сіла біля тебе вже іншим боком. О,— кричиш ти в радісній нестямі,— тепер же ти краща, ніж була! Ось така ти мені й потрібна!

І тепер уже швидко, похапцем, кваплячись, запишеш, запишеш... Як-небудь, аби вже не втекла...

І раніше, коли був молодшим, Гай часто переживав такий стан творчого спалаху, творчих напливів і відпливів. Але тоді він гадав, що вони володарюють над ним, що вони приходять і зникають незалежно від його волі, стихійно, як це буває у природі. Та потім зрозумів, що саме його впертість, його воля дають поштовх думкам, здогадкам, утвердженням, і тоді йому стало працювати ще радісніше, ще надійніше і певніше.

Іноді Гай робив маленький перепочинок, виходив на балкон свого третього поверху, щоб розправити плечі, потягтися всім своїм міцним тілом, набрати повні груди повітря, і трохи затримувався там. Бачив, як алеями по парку гуртами і поодиноці ходять відпочиваючі. Просто ходять. Никають. Повільно й ледачкувато переставляють ноги. Тоді думав: «Як це можна, щоб людина нічого не робила? Це ж не відпочинок, а казна-що! Це марна трата часу. Вони, оті шаркуни на доріжках, — нещасні люди. Вони думають, що відпочивати — це значить нічого не робити. А нічого не робити — це означає виключитися із життя. Бо життя — це рух думки, рух м'язів, це — тільки праця, якою б вона не була. Ну а вже сон, їжа — це, звісно, фізіологічна необхідність. Але і увісні людський організм працює, наповнюючи людину новою силою.

Дверима і балконом його кімната виходила на схід. Гай вставав за давньою і незмінною звичкою о шостій ранку, робив фіззарядку і спостерігав, як сходить сонце. Ось з негустого туману, який за ніч ліг на ліс і на озеро, поволі й несміливо висувається червоний язичок. Він швидко, просто-таки на очах, збільшується, розростається, і вже над ще темним зубцюватим лісом серед прозорих молочного кольо-

ру хмаринок висить велике червоне коло. Воно ще не світить і не гріє і, здається, зовсім безсиле. Та це — оманливе враження. Сонце — безмежно могутнє. Його не втримає на своїх верховіттях отой ліс, не заховують тумани в своєму лоні. Ось воно піднялося ще вище, здається, тільки на метр чи на два, але вже з червоного перетворилося на блискуче, і вже ліс під ним втратив свою загадкову велич і високість, став значно нижчим, ніби присів на коліна, густий ранковий туман розвіявся, розтанув. А сонце повільно, але упевнено здіймається ще вище, виповнюється своєю світляною силою, воно вже не червоне і не кругле, а без обрисів, сліпучо-біле, і на нього вже неможливо дивитись, воно змушує заплющити очі й схилити перед ним голову, бере у полон своїм могуттям і людей, і ліс, і озеро, і всі простори довкола і стає невичерпним джерелом життя та сили на землі.

— Здрастуй, сонце! — посміхається до нього Ярема Гай, бо знає, що воно принесло йому довгий день, сповнений радісною роботою.

А увечері звідтіля, де й сонце, сходить місяць. Теж круглий і теж червоний, дуже схожий на сонце, ніби вони — близнята. Якби випала така можливість — поставити їх поряд, то, може, важко було б і вгадати, яке червоне коло — сонце, а яке червоне коло — місяць.

Але далі відбувається зовсім інша метаморфоза. Місяць не стає сліпучо-білим, не змушує заплющувати перед ним очі та схилити голову, а, навпаки, заворожливо манить твій зір, стає прикрасою неба і землі, прикрасою темного лісу і величезного озера, на яке він кладе широку срібну стрічку, по якій, здається, можна піти босими ногами і не провалитись у воду. Від місяця важко відірвати очі, хочеться дивитись і дивитись на нього, бо він будить дум-

ки, навіває спогади і вселяє лагідність у серця людей та й інші, часто непояснені почуття. І до нього теж звертається Ярема Гай, тільки вже не вголос, а думкою: «Здрастуй, місяцю!.. Чи і Тані та Павликові ти оце зараз так світиш, як мені? Чи й вони тебе бачать так, як я?.. А може, ти міг би переказати їм в цю хвилину, як мені гірко без них?..»

І тоді робота випадала з рук. Він віддавався мовчазній, але болючій тузі й не хотів, не квапився позбутися її, не бажав тікати від неї, ніби тішився цією тугою, ніби насолоджувався своїм солодким болем, бо це було все, що у нього лишилось, і цього вже ніхто не міг у нього відібрати...

Три дні ще належало бути Яремі Гаєві в будинку відпочинку, як несподівано сюди ж надійшла телеграма з міністерства. У ній повідомлялося: «Одразу ж по закінченню відпустки передайте справи своєму заступникові. Викликаєтесь для нового призначення».

Оце так новина! Оце так грім з ясного неба! Думав же, що завершить тут увесь намічений і затверджений цим же міністерством комплекс робіт. Детально розписав графік, не по місяцях чи тижнях, а навіть по днях. Все обдумано і зважено. А тут — на тобі! Кидай печене й варене, власне, недопечене й недоварене, і — ноги в руки!

Ця телеграма викликала у Гая таке невдоволення і навіть обурення, що він не добув до кінця у будинку відпочинку, а подався на місце роботи. Виявляється, що й тут уже якимсь чином дізнались про телеграму, і увесь колектив теж невдоволено гомонів і гув:

— Та як же це так? Він — наш, Ярема Степанович! Все, що тут зроблено, це ж і його рук діло!

— Куди ж вас, Яремо Степановичу?

— Не знаю, не знаю... Тільки шкода мені з вами розлучатися. Ніякого іншого призначення я не просив. Та й навіщо воно... Я — тут увесь. Але що поробиш?— І, гірко усміхнувшись, пожартував відомим жартом, перефразувавши його:— Людиною грається доля, а Яремою Гаєм — міністерство.

Але всі бачили смуток в його очах.

Ніби підкреслюючи своїм зовнішнім виглядом своє невдоволення, ніби показуючи, що його відірвали од роботи, Ярема Гай і в міністерство прибув не у старанно дібраній чорній парі, не в сніжно-білій сорочці та вишуканому галстуку, як належало б, ну, хоч би ввічливості ради, а в своїй коричневій вихідній куртці з накладними кишенями, в такого ж кольору штанях, заправлених у чоботи з низенькими халявками і без галстука, в розстібнутій на один гудзик сорочці.

І все ж було б несправедливо сказати, що цим він висловлював свій протест чи зумисне хотів показати свою непоштивість або нечемність. Просто цей зручний і звичний одяг подобався йому і личив — це він знав добре. А хто і що про нього подумає, що скаже, це йому було байдуже.

Хоч треба сказати, що був він ретельно поголений, гарно зачесаний, вигляд мав бадьорий, може, навіть трохи задерикований.

В коридорах, застелених довгими зеленими доріжками, зустрічались працівники міністерства з папками в руках і без папок, чомусь вони, мов до знайомого, вітались до Гая, може, не могли пройти мовчки повз таку колоритну постать, а потім озирались йому вслід і перешіптувались:

— Хто він?.. Не знаєте?

— Мабуть, якийсь мандрівник...

— А може, шукач пригод?— жартував котрийсь.

— Але, бачите, як упевнено йде до самого!

— Гм... Гм... Видно, бувалий чоловік...

Міністр зустрів Ярему Гая підкреслено радо. Вони ще й раніше були особисто знайомі, тому зустріч мала характер ледве не дружній. На зовнішній вигляд Гая міністр, здавалось, не звернув особливої уваги, хоч жартома зауважив:

— Тебе хоч малюй, Яремо Степановичу.

Гай зрозумів натяк і відповів жартом:

— Ми — діти Сонця. Воно нас і карає, і милує.

— Авжеж, авжеж,— швидко погодився міністр.— Сам хотів би опинитися у твоєму сонячному царстві, попрацювати під твоїм началом, та ба...— він повів очима по своєму просторому, дуже солідному кабінеті, ніби шкодуючи, що доля зробила його міністром і поселила серед оцих різьблених шаф та столів, за оцими білими, червоними, зеленими, синіми телефонами з перемикачем-комутатором.

— Ну сідай, сідай, Яремо Степановичу,— сказав він приємним голосом і ласкавим тоном.— Адже знаєш, яка буде розмова.

— Зміст телеграми ясний: нове призначення, як у ній сказано. Але куди?

— Люблю конкретну розмову, — задоволено усміхнувся міністр і сів у крісло з різьбленою спинкою і зручними широкими бильцями.— Тим більше, що діло не жде.

— Я вас слухаю.— Гай зрозумів, що ось і настала вирішальна хвилина.

Але тепер уже сам міністр розтягував час:

— Зачекай трохи... Перш за все хочу привітати тебе з високою урядовою нагородою — з орденом. Цілком заслужено. Сподіваюсь, що не останній.

— Спасибі,— скромно подякував Ярема Гай, а сам подумав: «То чого ж ти?.. Кажи вже швидше, куди і ким. Я підготовлений».

Міністр наче прочитав його думки і одразу ж перейшов до конкретної ділової розмови:

— Хочемо направити тебе на фактично не нове для тебе, але ж... і нове. Ті ж самі геологічні пошуки, те ж саме буріння, але яке буріння! Надглибоке! Це забере в тебе не рік і не два. Скільки?.. Цього не скажу, це вже від тебе буде залежати... Як організуєш, як поведеш...

— Де ж, товаришу міністр?

— Де — питаєш? У Кривому Розі. Думаю, читав завдання економічного розвитку нашої країни?

— Читав, звісно, знаю... Але, чесно скажу, не думав, що доведеться саме мені...

Гай сподівався на що завгодно, тільки не на це. Його раптом охопило гостре хвилювання, він навіть відчув, як гаряча кров підступила йому до обличчя, як воно спалахнуло, і лише густа смаглявість приховала від міністра червону барву, що залила щоки, лоб і навіть шию.

Міністр уважно дивився своєму співбесідникові в очі, намагаючись прочитати в них, яке враження справили його слова. І, щоб дійти певного висновку, запитав:

— Радий чи не радий?

— Не в цьому річ. Чому ж все-таки саме я?

— Ну, це тобі краще знати... Багаторічна практика. Досвід. Зрештою, уміння керувати людьми. Можна дуже-дуже багато знати, але коли не вмієш ладити з людьми, коли не згуртуєш їх навколо себе, нічого не вийде. А ти вмієш. У тебе виходить.

Ярема довго мовчав, тамував бурю сумнівів у своїй душі. А міністр нетерпляче чекав, що він скаже. Дуже не хотілося почути негативну відповідь. Бо сам же він і назвав Ярему Гая, коли зайшла мова про начальника експедиції надглибокого буріння.

Не когось іншого, а Ярему Гая, бо таки вірив у нього. А чи, може, помилився?..

І не втримався, ще додав:

— Сам знаєш, кожне нове діло починається з нуля, з нульової позначки. Там вона вже позаду. Працюють будівельники й монтажники. Чому не ти починаєш з нульової? Ось у цьому й заковика. Не так легко і просто туди начальника підібрати. От серед багатьох кандидатур зупинились на твоїй. А тепер думай...

Та тут, власне, й думати уже було нічого, і Гай запитав:

— А можна взяти декого з моєї казахстанської експедиції?

— Оце вже розмова!— одразу повеселішав міністр і всією своєю масивною статурою звівся за столом.— Це вже розмова! Але — не можна! Не будемо оголювати і ту — дуже важливу — ділянку. Бо що ж це вийде? Тришкин кафтан? Там відрізав, туди доточив? Е-е, ні, дорогий Яремо Степановичу, на це ми не підемо. На місці кадри знайдеш. Там, у Кривому Розі, багато здібних, творчих людей. Місцеві кадри — це найкоштовніший скарб. Ображати їх привезеними «варягами» не треба... Ось так і домовились, Яремо Степановичу.

— Хай буде так,— згодився Гай.— Коли виїжджати?

— Поживи кілька днів у Москві. Який там тобі номер у готелі забронювали?

— Дуже гарний. Вікнами і балконом на Червону площу, на Кремль. В номері — телефон, все, що треба.

— Спасибі їм,— комусь подякував міністр.— Я так і просив. Отож поживи у Москві, поки все буде підготовлено. У Третьяковку сходи. У Великий театр. Тут не занудьгуєш. А головне, цими днями

тобі повинні вручити орден. Коли саме, не знаю. Але тобі подзвонять у готель, скажуть...

Якийсь час міністр з кимось говорив по телефону, потім знову звернувся до Гая:

— А про твої сімейні справи я все знаю...

— Звідки?!— аж сахнувся Ярема, і знову його обпалило жаром.

— Таких запитань міністрові не задають. Мені належить знати. Негарно, звісно, у тебе вийшло. Негарно...— Він опустив голову, потім долонею міцно потер підборіддя.— Розумію: важко тобі. Та і дружині твоїй, Тетяні Павлівні, думаю, не з медом. Дивно, як це у житті буває. А ще ж і синок у вас...

— Не знаю, хто винен — я чи вона,— гірко і щиро сказав Гай.— Думаю і думаю про це...

— Розумію... А ти ще думай. Боляче, а ти думай... Ну що ж, ось про все й поговорили. А перед від'їздом ще зустрінемося. Всі необхідні папери одержиш.

Так він опинився у Кривому Розі на посаді начальника пошукової експедиції надглибокого буріння.

Правду кажучи, Гай не дуже охоче їхав до Кривого Рога. Ще раніше, коли він таки ґрунтовно зазіс у Казахстані на залізних рудах Тургаю, то вирішив, що оце і є його неозоре поле діяльності, якого вистачить йому на все життя. Тут — простір! Тут — масштабність! Тут — невичерпне джерело для роботи — і практичної, і наукової. Золоте дно — залізорудне, хромітове, нікелеве, мідне. Ще не відкрита комора підземних ресурсів, на базі яких виростатимуть нові й нові промислові комплекси. Одне слово, є де розмахнутися. Саме тут Ярема Гай і хотів показати себе по-справжньому, бо відчував у собі неабияку силу.

І раптом виявилось, що все, про що мріяв, треба залишити і повернутися знову до Кривого Рога, щоб очолити надглибоке буріння — невеликий виробничий об'єкт, прикипіти до нього і загубити себе, може, назавжди. Ні, не про це він мріяв.

Всю дорогу до місця нового призначення відчував у серці якусь образу. Справді-бо, що вийшло? Ось на тобі орден за те, що ти зробив у Казахстані, ось тобі кольорове фото на обкладинці журналу і захвалювальний нарис у ньому і ось тобі, наче на глуз, пониження, якась вузька ділянка роботи, де й не розбіжишся як слід. Це так виходить: попрацював — і спасибі, а тепер іди «на заслужений відпочинок», ніби на пенсію по старості. От здорово! Аж соромно людям сказати!..

Але що ж поробиш? Тут не тільки твоя власна воля. Над тобою начальства більше, ніж у тебе підлеглих. Був ти, Яремо Гай, командиром роти, а став командиром відділення. Вітаю з перемогою!..

Він саркастично усміхнувся сам до себе і тільки тепер зізнався собі, що все-таки його дужче тривожить думка про зустріч з Танею і з Павликом. Таня так більше й не написала йому після того рішучого і вирішального листа про фактичне розторгнення шлюбу. А Павлик куценько, без будь-яких емоцій, дякував за кожен черговий подарунок. І на цьому їхні стосунки кінчалися. Не сімейні, не родинні, а формальні, мовби офіційні, стосунки.

Тепер уже, якщо він їде до Кривого Рога, вони, зрозуміла річ, неодмінно зустрінуться. А яка буде та зустріч після тривалої розлуки, Гай зовсім собі не уявляв, тільки відчував, як холоне й завмирає у нього серце при думці про цю, вже близьку, зустріч.

Він не захотів летіти літаком, а поїхав поїздом. Гостро забаглося не з повітря, не з висоти тисяч мет-

рів угадувати рідні місця, а зустрітися з ними вічна-віч, побачити зблизька міста і села, ліси і переліски, річки й озера, окинути поглядом простори українських степів, за якими таки добряче скучив. «У кожного так,— думав Гай,— де б ти не був, як би не подобались тобі інші краї і місця, а наймиліша тобі рідна земля, де ти народився, де минуло твоє дитинство, де ти зростав і звідки ти виходив у люди. А ще — коли там спалахнуло і твоє кохання...»

Такі широковживані слова: «перше кохання!» До них уже так звикли, що вони нікого й не хвилюють. Ну — «перше»! А, отже, буває в інших і друге, і третє. І таки ж буває!.. А в нього, у Яреми Гая, тут було перше кохання і... єдине.

Таня!

Як увійшла в його серце, як причарувала його усмішкою, то й до цього часу вона — його Таня. Хай відсахнулась од нього, відкинулась, відхилилась, але вона є на світі, і він щасливий!..

Отже, перші два дні Гай знайомився з виробничим об'єктом, з технікою, з документацією, а заодно й людьми, з якими йому доведеться працювати.

Техніка — технікою, папери — паперами, а найголовніше — люди. Звичайно, однакових людей немає. У кожного своя вдача. У кожного свої нахили. Кожне щось любить, а щось ненавидить. Кажуть: що не людина, то й загадка. Ярема Гай уже багато побачив людей, з багатьма стикався і в праці, і просто в житті. Когось любив більше, когось — менше, когось, може, й зовсім не любив. «Але є страшна порода людей — байдужа,— нерідко говорив він у розмовах і пояснював:— Байдужа та людина, яку ніщо не хвилює, яку ніщо не цікавить, вона не вміє

і не хоче бачити в інших людях ні хорошого, ні поганого, і їй самій байдуже, що про неї люди скажуть, такій людині однаково, де працювати і що робити, вона може виконувати і ту роботу, й іншу, але теж — з однаковою байдужістю, без горіння, без творчості, у неї немає ніякого прагнення, вона не може глянути вперед, у майбутнє, бо очі її застилає туман байдужості...»

Ось таких людей Ярема Гай не просто не любив, він їх ненавидів, тому, знайомлячись, більше розпитував та слухав. Питав навіть про те, що і йому самому було добре знайоме з попередньої практики, не боячись видатися комусь невігласом, але відповідь того чи іншого давала йому уяву про людину або хоч створювала якесь враження.

Одначе перші два дні — це тільки два дні. Попереду — ой, скільки ще їх буде!

І ось що: треба негайно побачитися з Танею та Павликом.

Вже на третій день, купивши Павликові повний набір олійних фарб у тубиках, перехопив таксі й поїхав до такого знайомого «толокінського особняка». Тепер, як він знав, там жили Таня з Павликом.

Машину відпустив за півкварталу до особняка. Краще тут уже повільно пройтись, щоб вгамувати серце. Може, спливе якась щаслива розумна думка, потрібні слова... Бо й справді, як же це буде, як це буде?..

Ну ось він зупиниться біля дверей, подзвонить. Там, у квартирі, прогупають чийсь кроки, може, Танині, може, Павликові, а може, поволі причовгає до дверей Танина мати. «Тільки б не вона, тільки б не вона, — думав, наближаючись до будинку, Ярема Гай, — краще за все, коли б — Таня...» А чому краще, він і сам не розумів.

Уже підійшов до високого зеленого паркана, уже зупинився перед глухою хвірточкою з широкою залізною клямкою, як раптом зупинився, наче в землю вріс.

З двору долинав веселий дитячий галас.

Що це?! Не сюди потрапив, чи що?

Озираючись довкола, звів очі на паркан, потім знову зупинився очима на глухій хвіртці.

Але ж сюди. Саме сюди!

То що ж це за галас? Чому тут діти? Що вони тут роблять? Тут ніколи раніше не було дітей. Тут завжди панувала прихована від людей тиша. На мить Гай пригадав, як вона, ця тиша, гнітила його...

Він натиснув клямку, відчинив хвіртку, ступив у двір і знову зупинився — нерішучий, розгублений, аж ніби зляканий.

Так, справді діти! Багато дітей! Гойдаються на гойдалках, спускаються з штучних гірок, ганяють м'ячі, бігають навколо іграшкової ракети, залазять в неї і вилазять, ловлять одне одного, розфарбованими відерцями носять від крана воду і поливають пісочок — щось будують, борюкаються і верещать, галасують, сміються так, що все це зливається в якийсь безладний, але дуже, дуже ж гарний оркестр, що слухав би його й не наслухався, дивився б і не надивився...

А всіма ними командує, «диригує» симпатична молоденька жіночка чи, може, й дівчина, звісно ж, вихователька.

Довго стояв Гай, не знаючи, що йому робити, аж поки до нього підійшла оця ж сама симпатична вихователька.

— Ви щось хотіли? Тут ваше дитя? Я нібито... вас не знаю.

— Та хотів... Скажіть, будь ласка, тепер тут що?

— Чому «тепер»? — здивувалася симпатична

вихователька.— Тут давно вже дитячий садочок «Зі-рочка».

— Але ж тут жив... жили...— Ярема Гай не знаходив слів, щоб коротко пояснити все, що було пов'язане з цим будинком.— Розумієте?.. Це довго розказувати... Краще ви мені скажіть. Це ж колишній будинок професора Толокіна?

— Точно. Але ж він помер.

— Знаю, помер... Але тут жила його сім'я. Дружина, дочка з хлопчиком...

— А-а, жили, жили... А де вони тепер, не знаю. Казали люди, що їм дали квартиру. Бо їх же тільки троє, а такий великий дім! І такий просторий двір! Навіщо їм? Аби гуляло? А дитсадочкові — краще й не треба.

— Авжеж, авжеж,— чомусь радо погодився Гай.— Дітям тут гарно, я бачу...

— А хто ж ви їм будете?— поцікавилась вихователька.

— Тепер уже не має значення, хто я. Ну, вибачте, спасибі.

Він більше не затримувався.

Побрів вулицею навмання, не думаючи, чи в той бік іде, куди йому треба, чи в протилежний. Голову йому обсіли зовсім інші думки. З півроку тому він послав Павликові вельветову сорочечку навипуск і з двома накладними кишеньками внизу. В такій люблять працювати уже дорослі художники. Тож нехай і він буде схожий на дорослого. Але відповіді так і не одержав. Мабуть, Таня вирішила приховати від нього нову адресу. Щоб він, Ярема, остаточно забув про неї. А може, оті подарунки Павликові дуже її оприкрювали? Все, все можна подумати...

І дивні почуття оволоділи Гаєм. Як їхав до Кривого Рога і оці два дні, що вже жив тут, його бентежило, але водночас і заспокоювало те, що він може

побачитись з Танею та Павликом коли завгодно, коли трапиться перша можливість. І це певною мірою заспокоювало його, урівноважувало і навіть утихомирювало. Тепер же, коли раптом виявилось, що він загубив їх, відчув себе по-сирітському самотньо, наче він лишився один на всьому білому світі. Невимовна туга охопила Яремине серце, і він уже боявся повертатися до свого вагончика. Ось тут, де він іде, не знаючи куди, хоч місто вирує навколо нього, тут він чує гомін і сміх, бачить людей, які снують туди й сюди, а там він буде відгороджений від усього цього чотирма стінами, і йому стане ще самотніше, ще тужливіше на серці.

Минаючи будинки, вітрини магазинів, сквери, троллейбусні зупинки, Гай намагався пригадати колишніх знайомих, до яких можна було б зайти і розповісти про свій біль, попросити розради, аби тільки не лишатися на самоті.

Але доля таки виявилася милостивою до нього. Зненацька почув знайомий голос:

— Добрий вечір, Яремо Степановичу.

Він повернув голову і зрадів неймовірно. До нього підходив буровий майстер Михайло Васильович Хміль.

Скільки б не йшло по вулиці людей, а Хміль серед них був найпомітніший. Яка могутня природа, якщо вона створює таких богатирів! З першої ж хвилини знайомства він нагадав Яремі Гаєві одного з кам'яних атлантів, які в стародавніх архітектурно вишуканих будинках тримають на плечах важезні балкони. Цей теж — справжній атлант! Не тільки зростом, плечима, статурою, а начебто й обличчям схожий. Навіть коротенькі вуса та красива округлена борідка такі самі. А може, то Хміль зумисне уже підробляється під них, атлантів, знаючи, що чимось схожий на них.

— Радий вас зустріти,— сказав Ярема Гай.— Тільки не розумію, чому це ми отак зненацька тут зустрілись?

Михайло Васильович Хміль стримано усміхнувся, показавши білі міцні зуби, які бувають тільки у здорової людини:

— Та я ж тут недалеко живу, Яремо Степановичу. У новій квартирі... То оце й прогулююсь, коли час є. Вивчаю район, вулиці. Щоб знати, де який магазин, чи майстерня, чи ще щось. Може, зайдемо до мене? Буду радий.

— А чого ж,— одразу погодився Гай.— І в мене саме є час.

Михайло Васильович Хміль ще раніше приїхав на Криворізьку надглибоку з Кольського півострова, де вже набув великого досвіду на бурінні дванадцятикілометрової свердловини, знав, що тут він стане дуже потрібною, навіть необхідною людиною. І не помилився. Одразу ж по приїзді швидко влаштувався на роботу, саме на те місце, на яке йому й хотілося, а до того ж йому швидко дали й квартиру, бо ж таки цінний спеціаліст, таких треба пошукати.

А квартира виявилася справді гарна — з паровим опаленням, з газом, з холодною і гарячою водою і з великою ванною,— і вже була красиво, зі смаком умебльована.

— Коли ж це ви встигли?— здивувався Гай.

— Та це не я. Дружина все. Вона у мене добра хазяйка, а я у неї — тільки вантажник.

— Ще й який вантажник!— засміявся Гай.

— Не скаржусь, не обділив бог силою...— і знову про дружину:— Вона у мене й куховарка першої руки. Ось зараз я вас почастую ватрушками з медом. Мед у мене в хаті не виводиться. Батько — колгоспний пасічник.

— І зараз живий?

— Живий. І ще міцний, як дуб... Я й вам баночку меду накладу, дуже корисна штука.

— Та що ви? Не треба, Михайле Васильовичу,— нерішуче заперечив Гай.

— Ви вже, будьте ласкаві, не відмовляйтесь. Ось я зараз...

За кілька хвилин він приніс півлітрову скляну банку з медом, обтягнуту тугою пластмасовою кришечкою.

— Оце їжте на здоров'я.

— Спасибі, спасибі. Від меду гріх відмовлятися.

Вони, не кваплячись, їли, а тим часом Гай поцікавився:

— А де ж дружина, що ви сам хазяйнуєте?

— Ще з обіду поїхала на пляж із Сергійком, та оце й нема. Мабуть, так гарно там, що й додому не хочуть їхати.

— Це де?

— А біля металургійного заводу. Штучне озеро. Ви там не були, Яремо Степановичу?

— Ні, не був.

— Даремно. Я вже встиг побувати, відколи приїхав. Ну, скажу я вам, благодать одна. Вода чиста, прозора і аж синя, як у морі... Люди мені розказали, що раніше завод воду з Інгульця брав, а з відпрацьованої тільки болото збиралося, комарі, гнус усякий розводився, а директор придумав очищати ту воду. Та такою чистою зробив, як і брав.

— А чого ж вона синя?— допитувався Гай, бо все нове, щось незвичайне його завжди зацікавлювало.

— А хто його знає,— стенив плечима Хміль.— Мабуть, від неба. Небо велике і синє, і озеро теж велике... І риба в ньому є. Так і ходить, так і ходить... І, знаєте, й людей не боїться. Бо мудрий чоловік директор заводу! Узяв та й повкопував навколо озера стовпчики з дощечками: «Рибу ловити ка-

тегорично забороняється, штраф — десять карбованців!» А воно ж і гарно як! Ти плаваєш, і риба біля тебе плаває... Затінків від сонця наставив, піску звідкись навозив, ну просто тобі Крим, та й годі!..

— Ну вже й Крим!— недовірливо усміхнувся Гай.

— А чого ж? І «грибки» для тіні стоять, і лежачи є. Перевертайся, засмажуйся!.. Безплатний курорт!.. Я б такому чоловікові й ордена не пожалів. А чого ж? Орден за турботу про людей. І за це треба ордени давати... Ні, ви таки неодмінно поїдьте, Яремо Степановичу. Це ж тролейбусом.

— Та вже тепер, звісно, приїду. Ви так розхвалили. А хто ваша дружина?— зненацька запитав Ярема Гай.

Михайло Васильович трохи відхилився і розправив свої могутні груди:

— Вона у мене юрист,— і вже жартома додав:— У мене в хаті — і свій суддя, і свій прокурор, і свій захисник. Вся юриспруденція в кишені.

— То, може, вона й до нас юристом піде? Нам треба. Є така у нас незаповнена посада.

Хміль зрадів:

— Ви це справді, Яремо Степановичу? Та ми обоє були б такі вам вдячні! Вона й там, на Кольському, на надглибинній, юристом була. Добре справлялась. Знає цю хитру науку.

— Вважайте, що домовились. Хай приходить, оформимо.

— Ну, за це вам дуже велике спасибі, Яремо Степановичу. А ми, як приїхали сюди, думали, куди та як... Я прямо вам скажу: не піду звідси, аж поки до останньої позначки не доберемося. До мінусового дванадцятого кілометра. На старість буде що згадати і людям розказати...

Вони таки довгенько засиділись. Коли Гай повер-

тався до себе, у небі над Криворіжжям уже спалахнули хмари різними барвами — густо-червоною, зеленкуватою, яскраво-блакитною, рожевою, калішвою, лагідно-блакитною...

То металургійний велетень давав чергову плавку.

Це сталося трохи згодом.

За вікном уже погас, затих трудівничий гомін. Вечоріло. Та Ярема Гай все ще лишався в своєму кабінеті, переглядав папери, без яких не живе на світі жодне підприємство, жодна установа, якою б вона не була — маленькою чи великою.

Зненацька хтось постукав у двері. «Мабуть, Михайло Васильович», — подумав Гай, бо вже звук, що буровий майстер частенько заходить, щоб погомоніти про минулий день та порадитись про роботу на завтра, і бадьоро озвався:

— Заходьте, прошу.

Двері розчинилися, Ярема Гай глянув і... заціпенів.

На порозі стояла Таня.

Вона усміхалась до нього тією ж своєю неповторною ясною усмішкою, подібною до якої ні в кого на світі не було і яка заворожила, зачарувала його, коли вони вперше побачились.

Справді, як у народі мовиться: якби грім грякнув серед чистого і ясного неба, щоб оце стеля кімнати упала на нього, і то його так не приголомшило б, як у цю мить.

Спершу він не в змозі був вимовити й слова, але із заціпеніння вивела його сама Таня:

— Добрий вечір, Яремо, — сказала вона тихо. — Не ждав?

Тоді й він якимсь притишеним, неприродним голосом, запитав:

— Це ти, Таню?

— Я, Яремо.

Не знаючи, що йому робити, ступив кілька кроків до неї, взяв за лікоть і все ще розгублено сказав:

— Ходім же... ходім...

Таня засміялася:

— Куди «ходім»? Я вже прийшла...

— Та ні... Що це я?..— ніяк не міг він отямитись.— Ось сюди сідай, на канапу... Тут зручно.

— Сяду, спасибі,— сказала Таня. Трохи посиділа мовчки, мабуть, збираючись із думками.— Оце наважилась, зайшла...

— Спасибі... Але так несподівано...

— Для тебе — несподівано, це правда. А я тебе бачу щодня, власне, з першого дня, лиш з'явився тут...

— Та що це ти говориш?!— Гай очманіло покритив головою.— Я ж був там... на старому гнізді. Виявилось, що там тепер дитячий садочок... А де шукати тебе з Павликом, ще не з'ясував.

Таня підсунула до себе жіночу сумочку, схожу на маленький портфелик, і знову усміхнулася.

— А мене й шукати не треба. Я тут, у тебе під боком...

— Таню, не говори ребусами. Так збожеволіти можна! Де це «під боком»?

— Ну... у твоєму володінні. Працюю в лабораторії. А вірніше, завітую лабораторією. Ще до твого приїзду.

Поки Гай намагався зібратись з думками і хоч щось зрозуміти, Таня знову заговорила:

— Сподіваюсь, що й працюватиму, якщо ти не звільниш мене своєю великою владою «за власним бажанням». Тут дедалі буде все цікавіше.

— Господи!— вигукнув Ярема.— Та чого б же це я тебе звільняв?! А чому я досі тебе не бачив?

— А хіба ти уже всіх своїх працівників бачив?

Та... якщо чесно тобі сказати, то я в перші дні робила все можливе, щоб не потрапити тобі на очі.

— Чому ж? Що це ти говориш, Таню?!

— Мені здавалось, що так краще буде... Поки урівноважусь, чи що... Та й у тебе ж і так багато клопотів, а тут ще і я...

Що він переживав у цю мить? Подив?.. Розгубленість?.. Радість?.. Всі ці почуття і ще багато інших затоплювали його з головою. Все змішалось, все переплуталось, і він не міг дати ладу своїм думкам. Сидів якийсь час мовчки.

— Я знала, що ти... здивуєшся... Я знала...

І раптом він перебив її, схопившись за ту думку, яка здалася йому найважливішою:

— А ти знала, що мене сюди пошлють начальником надглибокої? Чи, може, якісь чутки були?

— Ні, не знала. І нічого такого не було... Не знала й не гадала. Звідки ж мені?.. Я людина не міністерського масштабу. Нас багато таких...

Дві глибокі зморшки враз прорізалися у Гая над переніссям: «Може, Таня криводушить?.. Ні, ні, не може бути. Не така вона жінка. Уже переконався у її прямоті. Можна навіть сказати — у якійсь жорсткій прямоті... Ось і зараз: знайшла у собі сили, щоб піти назустріч тому, що сталося поза її і поза моею волею. Щоб поставити все на своє місце. Щоб не було надалі якихось сумнівів і недомовок... Ну що ж, життя повернулося ось ще й таким боком. І, звісно, було б несправедливо звільнити Таню. Тим більше, що й сама каже: «Робота далі буде цікавішою». І для неї цікавішою так само, як і для мене. То навіщо ж їй переходити дорогу, як говориться, з порожнім відром?..»

— Таню, — нарешті озвався Гай, — давай щиро. Після твого останнього листа я не вірю, що це ти — навмисне. Ти категорично порвала зі мною. І я зго-

дився на це... І зараз ось... я не вірю, що в тобі... в твоєму серці щось змінилося...

Йому хотілося ще додати: «хоч і хотів би вірити», але він вчасно утримався, та вже й Таня підхопила його думку:

— І правильно не віриш. І гадаю, що наше особисте до загального діла не має ніякого стосунку...

— Живете де?— спитав він раптом зовсім поділовому і навіть сухо.

Таня враз ніби зів'яла, тихо промовила:

— Утрюх жили — мама, Павлик і я... Але мама недовго прожила після смерті тата. На очах згоріла, як свічка.

— То мами немає?— аж скрикнув Гай, оглушений такою несподіванкою.

— Немає... Про це я вже тобі не писала... Тепер удвох з Павликом живемо. Сусідка, гарна бабуся, допомагає, що, бува, треба...

— Та-ак...— протяг Гай, і обличчя його набрало печального, співчутливого вигляду.— Важко вам?

— Чого ж важко? Як всі, так і ми...

— Павлик як?

— Я його в художню школу перевела. Гарно росте. Міцний, кремезний. У тебе вдався. І без кінця малює. Думаю, що в нього все-таки ота сама божжа іскра є. У всякому разі, здібний, вчителі так визнають... Недавно в місті була виставка юних художників, то Павликові присудили першу премію.

— Справді?— очі в Яреми радісно блиснули.— Навіть премію вже одержав?!

— Його картини були найпомітніші серед інших.

— Що ж він малює?

— Більше — пейзажі. Але вже є й портрети з натури. І це йому вдається. Знаєш, жива людина в нього виходить, наче про щось думає, мріє.

А то й просто сумна або радісна... У твоєму роду не було художників?

— Щось не пригадую такого... Мій дід навіть букв не знав, тільки умів у дев'яносто років пеньки колоти. Не дрова рубати, а саме пеньки вузлувати. Це я запам'ятав добре. Г-гехне на обуха, і пеньок навпіл... Правда, мати гарно вишивала на полотні. Рукави дівчатам, манишки хлопцям на всі груди. Але теж була малограмотна.

— То це воно і є — вишивала. Значить, художниця. Не кожна здатна гаптувати.

— Це точно, — згодився Ярема. — А за Павлика я радий. Дуже радий.

— Буду йти, — неждано для Яреми сказала Таня і встала з канапи. — Стемніло вже.

Тільки тепер Гай відзначив про себе, що вона майже не змінилася, хіба що змарніла трохи. Одягнена скромно — в сірому жакетикові й, здається, в чоловічій сорочці. Здивував галстук, якого вона раніше ніколи не носила. Він надавав їй строгого вигляду. «Зумисне наділа, чи що? — подумав він. — Звісно ж, зумисне, щоб виділятися з-поміж інших. А може, то заради мене? І отого портфелика-сумочки з жовтої шкіри раніше у неї не було...»

— То ти так і не сказала, де живеш, — мовив Гай.

— А-а, це тут недалеко, на крайньому кварталі. Павлик прийде до тебе. Я йому ще не сказала, що ти тут.

— Чому?

— Хотіла спершу сама з тобою зустрітись. Думаю, що так і треба було.

— Ну, щасливо тобі, — і, чемності ради, провів тільки до порога свого кабінету.

Лишився сам. Сів не на стілець, а на канапу, де тільки що сиділа Таня. «Чужа жінка, — чомусь зробив висновок. — Даремно розгубився і зрадів, уздрів-

ши її. Зовсім чужа... Як зрозуміти її? Звідки у неї така відраза до мене? Власне, не відраза, а гірше — байдужість. Наче ніколи й не горнулась до мене. Наче й не були ми подружжям!..»

Десь тільки за годину після того, як пішла Таня, він трохи заспокоївся. Відчув, що втомився від усього, що сталося, вимкнув у кабінеті світло і пішов додому.

Лишився вірним своїй звичці — не ліг у ліжко, доки не заповнив сторінок свого щоденника подіями і роздумами минулого дня. Про Таню ж написав лише один ніби байдужий рядок: «Була Таня. Була довга розмова. Але про це — потім». Справді, про цю дуже важливу подію в його житті йому ще треба було добре подумати.

Від містечка буровиків Таня пішла пішки. Та це й недалеко. Трохи — степовим асфальтом, а тут уже й околиця міста, і її крайній новий п'ятиповерховий будинок. А хотілося довше побути наодинці, щоб, не кваплячись, обдумати все те, що сталося протягом останнього часу.

...Ні для кого не таємниця: буває, на жаль, так, що у тривалій розлуці чоловік знайомиться з якоюсь іншою жінкою, захоплюється нею, зближається, і все обертається так, що розлучається із своєю дружиною. Буває й навпаки,— теж на жаль,— що жінка в пору тривалої розлуки знаходить собі чоловіка, який їй більше до вподоби, ніж свій, і тоді теж настає сімейна драма — розрив. В обох подібних випадках кожне шукає виправдання в тому, що сталося, й звинувачує протилежну сторону, хоч в жодному випадку ніякого виправдання немає, бо так чи інакше, а руйнується сім'я — ця основна, найголовніша ланка в житті.

У Тані та в Яреми все сталося по-іншому. Одне одному вони не зраджували. Хіба що все почалося з того, що після одруження їм довелося жити більше окремо, ніж разом, і це певною мірою не могло не позначитися на всіх дальших подіях. Але ще й до цього у їхньому сімейному житті з'явилася тріщина.

Таня виросла в сім'ї відомого хірурга і професора. Скільки вона себе пам'ятає, у них у хаті існував досить-таки своєрідний спосіб життя. Батька обожнювали не тільки його пацієнти, яких він рятував від смерті та повертав до нормальної діяльності, а і в сім'ї. Коли він приходив додому, в його просторій, багатокімнатній квартирі ходили навшпиньках. Таня рано зрозуміла своє особливе, відмінне од інших становище серед тих, хто її оточував, їй почало здаватися, що й вона не така, як всі, а краща, може, навіть в чомусь виняткова. Уже в юні роки, коли її з кимось знайомили, то частенько додавали: «Дочка професора Толокіна», і це лестило їй. Вона ніби виростала у власних очах, не задумуючись, що не вона професор, а батько.

Мати пестила донечку, вишукано одягала і, знаючи її непересічні успіхи в навчанні, пророкувала їй блискучу кар'єру та щасливе заміжжя.

У Тані було й своє захоплення, яке і дивувало, і навіть радувало батьків. На курортах і в санаторіях, куди батьки ще з дитинства завжди брали її з собою, дівчина збирала на берегах морів найрізноманітніші чудово розмальовані самою природою камінці, привозила їх додому і розкладала в своїй кімнаті, де тільки можна було,— на підвіконнях, на столі, на телевізорі й навіть на полицках книжкової шафи.

Але вона не обмежувалась тільки морськими камінцями. На столі в неї знайшов місце дуже краси-

вої форми шматочок блискучого антрациту, який вона вибрала з насипу біля якоїсь котельні. Потім поряд лягли різні зразки залізної руди (бо, в залежності від вмісту заліза, кожна руда має свій колір), потім вона десь придбрала шматок неповторного за своєю красою малахіту, і, зрештою, всього цього набралось стільки, що вже нікуди було й класти.

Тоді на батькове замовлення майстри зробили їй красиві ажурні стенди під склом, приладнали їх по-під стінами, і Таня розіклала в них все своє багатство. Її кімната стала схожою на один з відділів геологічного музею.

Мати хвалилася Танею, показуючи знайомим стенди:

— Оце таке хобі у моєї Танечки... Аякже, у наш вік кожна розумна людина повинна мати своє захоплення.

Та закінчилося все це справжньою трагедією для матері, коли після середньої школи, яку Таня закінчила із золотою медаллю, дівчина подала документи до гірничорудного інституту на геологічний факультет.

— Що ти, Танечко?— аж нетямилась мати.— Та хіба ж таки це для тебе? Тобі — по батьковій лінії, до медичного. Там тебе залюбки візьмуть. А потім—аспірантура, наука... А геологія — це чоловіча робота. Схаменися, Таню. Ще не пізно...

Ні, тоді Таня не скорилась матері. Тим більше, що на її боці стояв батько.

— Якщо вона хоче, нехай,— сказав він.— І в геології здібні люди потрібні так само, як і в медицині. Чого ж? Навіть оригінально!

Тоді мати заспокоїлась (бо слово батька — є слово батька!) і вже навіть вихвалялася перед знайомими: «Уявляєте? Наша Таня — геолог! От що значить! Як уже вродиться з розумом, то вродиться!»

Сама ж собі тим часом думала: «Нехай потішиться. А там — вийде заміж за гарного, статечного чоловіка, може, вже й за молодого кандидата чи доктора наук, народить дитя та й забуде про свою геологію, бо — сім'я ж!..»

Але вже на передостанньому курсі виник інший, значно складніший конфлікт. Таня закохалася в Ярему Гая. Вона зізналася в цьому не комусь іншому, а передусім своїй же матері, коли повернулася з практики. Мати аж руками сплеснула:

— Донечко моя! Та ти ж ще й науку не закінчила! Не поспішай! Хто ж він хоч такий?

— Інженер-геолог. Кандидат наук. Оце у нього й практику проходила.

— Старий?

— Ні, молодий. І гарний. І розумний. І не жонатий...

Таня була щаслива в своєму коханні, жартувала, сміялася, поводила себе, як дівчисько.

— Та ти ж хоч приведи його, подивлюся. Бо хто-хто, а я вже знаюся на людях. Бач, не вибрала ж собі якогось там сиволапого, а відомого хірурга, професором став! Клич, клич свого Ярему, на свої іменини позови. І подружок своїх запроси, знайдемо, чим пригостити...

Ярема Гай приніс на іменини найдорожчого з тих, що були в магазині, а отже, й найкращого торта і букет найдобріших троянд, які серед інших квітів, подарованих подругами, одразу ж привернули до себе увагу та викликали захоплення. Все це сподобалося Таниній матері («Не поскупився, розщедрився для Тані!»). Та й сам, ніде правди діти, вродливий, показний, але... але... надто вже простакуватий. Так вона й сказала Тані опісля: «Неінтелігентний... Та й що з нього візьмеш? Навіть виделкою та ножом не вміє за столом користуватись. А коли

батько виголосив за тебе тост, не забула, що він зробив? Тільки до губів притулив кришталевий келих, жодної краплини і не лизнув! Це що, неповага?.. Ні, ти пригадай, пригадай, як це було!»

Справді, було, припрошували:

— Яремо Степановичу! Хіба ви не бажаєте доброї долі нашій Тані?

А він тільки усміхався:

— Бажаю. Дуже бажаю! Але повірте мені, зовсім не звик... Раз трапилось, та й досі згадую. На другий день мало голова не тріснула. І робити нічого не міг...

— Такий здоровань, а однієї маленької чарки боїтесь,— насідала тоді на нього Танина мати.

Не допомогло, не вмовила, сьорбав мінеральну воду, так і пішов з іменин зовсім тверезий.

— Чуєш, Таню?— все не могла заспокоїтись мати.— А ота суперечка з твоїм батьком! Наче не батько професор, а він професор! А совість де? А те, що батько удвічі старший за нього? Та ще при людях!

— І що ж тут такого, мамо? Це й добре, що він такий... Сміливий і знає багато. Навіть з батьком не побоявся вступити у суперечку. От за це я його й люблю.

— Люби, люби... ще наплачешся! А як радіола заграла? Всі танцюють, веселяться, а він тільки очима водить. І оце тобі чоловік? Оце з таким думаєш життя прожити? Ой Таню, Таню, уже зараз сохне моє серце...

Гай не часто гостював у сім'ї професора Толокіна. Вдруге побував тут лиш тоді, коли справляли весілля. Але й саме весілля не було гучним, як хотіла мати, хоч і наготовлено всього було — аж стіл вгинався. Батько дивився на заміжжя дочки як на життєву закономірність, як на неминуче природне яви-

ще, знаючи, що «кожному овочеві — свій час». Звісно, він не був байдужий до того, хто стане чоловіком його доньки, тому під час знайомства і викликав Ярему Гая на гостру суперечку, тому й полемізував з ним. Полеміка та була не глибокою, але чомусь вона, тема цієї полеміки, стала популярною в наш час: як дивитися на сучасну молодь? Зійшлися і згодилися на одному — гарна молодь. БАМ збудувала, на новобудови охоче їде, у всіх галузях будівництва, науки і культури йде попереду. Єдине, що тоді подумав професор з твердою переконаністю, то це те, що його доньці треба піднатужитись, щоб не відставати від Гая. Мисляча людина, знаюча і не «фертик» якийсь, а чоловік, який упевнено йде обраним шляхом, цілеспрямований.

Та перед самим весіллям сталася ще одна пригода. Це — коли треба було вже реєструвати шлюб, стало питання: взяти Тані Яремине прізвище чи лишити своє, дівоче, Толокіна?

— Тільки своє, тільки своє! — наполягала мати. — Життя, воно таке тепер пішло, що його й за хвіст не впіймаєш. Сьогодні — живуть, завтра розлучилися. А в тебе ж, Таню, прізвище яке! Толокіна! Донька професора Толокіна!

Довго відбивалася Таня:

— Та як же це, мамо? Ми ж — чоловік і жінка, а будемо жити за різними прізвищами! Ніби як чужі або сусіди. А ми ж — подружжя. Ми ж — на все життя. Я люблю Ярему, і прізвище його мені подобається. Вслухайтесь тільки, як звучить: Тетяна Гай!

— Дався тобі той Гай! А Толокіна? Хто не знає професора Толокіна? Це ж гордість! Куди б ти з чим не поткнулася, одразу ж і спитають: «А ви, бува, не донька професора Толокіна?» — «Аякже, рідна донька». І дорога тобі всюди відкрита. Подумай про

це, Танечко. Я — для твоїх же інтересів. Життя — воно довге, всяк буває...

Товклася, товклася на цьому мати, аж поки не добилася свого. Таня здалася, скорилася. Незручно їй було сказати про це Яремі, але зважилася.

Та на її велике здивування і водночас на велику радість Ярема не надав цьому ніякого значення. Тільки засміявся легко:

— Я ж не твоє прізвище люблю, а тебе! Хочеш, я стану Толокіним? На твоє прізвище перейду. Аби ти була зі мною...

— Та ні, що ти. Це вже зовсім...

— То будь на своєму. Велике діло, хай це тебе не тривожить.

І останнє, на чому зіграла Танина мати, це — де жити.

Вона, як заведена, торочила й торочила, що молодята повинні жити разом з нею, з батьком, бо Таня, мовляв, не при звичаєна до домашніх клопотів, вона і їсти не зможе приготувати, а що вже казати про прання — це вже зовсім не для її рук.

Ярема ж Гай дуже не хотів жити однією сім'єю, він не звик бути для когось тягарем, він прагнув до самостійного життя. Хай спершу буде важко, але потім, згодом, все влаштується.

— От бачиш! От бачиш! — сікалася мати до Тані. — Він з тебе домашню робітницю зробить! А тут, у нас, що йому — болячки не вистачає? Он скільки кімнат! Вибирай, яку хочеш, окрім батькового кабінету, звичайно. І меблі готові. Та ще й які! Із мореного дуба! Різьблені. У музеях таких не знайдеш. А килими? І на підлозі, і на стінах. Телефон окремо поставимо...

— Згодна, мамо, все є, — слабо заперечувала Таня, — але Ярема хоче, щоб ми окремо жили. Каже, що так буде краще.

— Та чим же краще? Чим?.. Ні, не відпущу я тебе нікуди. Хай не ерепениться твій Ярема! Подумаєш, який самостійний! Посадить тебе на п'ятнадцяти метрах, як у тюрму, тоді й відчуєш, на що проміняла всі оці зручності, оці хороми. Ні, Таню, негоже так, негоже.

Прогула вуха і Таня Яремі:

— Та давай уже послухаємо матері. Воно ж таки й справді клопоту і витрат менше. Та й навіщо створювати собі труднощі, коли без них можна обійтись?

Нарешті Ярема згодився, подумавши: «Справді якась міщанська сварка виходить. Яка різниця, де жити. І хіба це головне?»

І стали жити в «толокінському особняку», як його називали місцеві краяни.

Та одного разу, повертаючись з роботи, Ярема почув, як за спиною в нього одна сусідка сказала другій:

— Он пішов професорський приймак. Влаштувався, як у бога за пазухою.

І потім — ще якісь бабські побрехеньки та смішок услід.

Ярему наче вогнем обпекло. Аж стиснувся увесь і ніби маленьким став. «П р и й м а к!» Старосвітське слово. Не самостійний чи незалежний чоловік, а — приймак. Були колись такі бідні парубки на селах, що йшли у прийоми, одружившись з багатою дівкою. Але ж хіба він, Ярема Гай, заради професорського багатства одружився з Танею?! Хай воно чорним вогнем згорить те багатство! А іще ж одне словечко: «влаштувався». Та йому й уві сні не марилося влаштуватися! Йому самому ненависні оті килими, вишукані меблі, отой кришталь у дзеркальному буфеті, до якого страшно й приторкнутись! Та він же в отому професорському особняку відчуває себе, як по-

неволена пташка в золотій клітці! А тут ось тобі — «приймак», «владтувався»!..

Ні, досить! Ярема ледве дждався Таню. Не встигла вона причинити за собою двері, як він тут же й кинувся до неї:

— Таню, ти знаєш, хто я у вас такий?

Вона стала як стій посеред кімнати, втупилася в нього здивованими очима:

— Як це «хто»? Мій чоловік. А я — твоя жінка. Хто ж цього не знає?

— Ні, я — приймак. Ти чуєш, Таню? Приймак!

— Та що з тобою? — розгубилася Таня. — Який приймак? Що це ти вигадав?

— Не я вигадав. Так люди кажуть. Сьогодні почув у себе за спиною просто-таки неприємні слова: «Он професорський приймак пішов»!.. Так ось, більше не хочу бути в цьому домі приймаком! Чуєш? Не хочу! Завтра ж вибираємось.

— Куди? Що ти верзеш?

Його боляче шпигонуло це слово — «верзеш». Звідки це у Тані? Звісно ж, від матері. Ось тобі й маєш, дорогий Яремо Гай! І він уже владно і навіть жорстоко сказав, загрозиво притишивши голос:

— Я не верзу... А жити тут більше не будемо! Готуйся до переїзду.

Тепер Таня зрозуміла те, що раніше не клалося їй в голову: Ярема — твердий, рішучий, він не відступить од свого наміру й сперечатися з ним не варто. І разом з тим зрозуміла, що переїзд неминучий, жахнулась: як воно буде, як воно буде!

Але сказала покірно:

— Я згодна, Яремо. Більше нічого мені не пояснюй.

Здавалося б, домовились, і далі все піде, як звичайно буває: відокремлюється молода сім'я. Але поперек цього знову ж таки розставила руки Танина

мати. Вона взяла на озброєння найсильнішу і найстрашнішу жіночу зброю — сльози та голосіння:

— Та куди ж це ти підеш, Танечко моя єдина? Хто ж тобі і їсти наготує, і сорочечку випере? Занапастив тебе твій ірод, занапастив. Сам за роботою просвітку не бачить і тебе зробив рабинею! Пропала ж твоя голівонька, пропала...

А за нею почала плакати й Таня, і вже вони плакали в два голоси, ніби проводжали когось на цвинтар.

— Та хіба ж я думала, хіба гадала, що заживо буду прощатися із своїм рідним дитям? І де він взявся на нашу голову?

— Мамо, та чого ти вже так? Не вічно ж мені під твоїм крилом сидіти. Та, зрештою, може, і я хочу спробувати самостійного життя?

— Ну спробуй, спробуй!— якось не по-доброму сказала мати.— Подивлюся, що у тебе вийде...

А Ярема Гай того вечора прийшов пізно, збуджений, веселий. Ще з порога вигукнув, сяючи очима:

— Радій, Таню! Маємо гарну квартиру! Недалеко від Інгульця, на вулиці Карла Маркса. Завтра підемо, подивишся. Я певен, що тобі сподобається. Я оце тільки що звідти. Ось і ключі вже в кишені. Ну, Таню, кр-расота!.. Сам на таку хату не сподівався. А от же бачиш, начальство пішло назустріч!..

Він був нестримний, бурхливий, балакучий. Обняв Таню, поцілував, і вона відчула, як, мабуть, від швидкої ходи пашисть його обличчя. Волосся в нього було непричесане, розкошлане і чомусь пахло акацією. А він, ніби догадавшись, пояснив їй:

— Там саме акації цвітуть. А ми на другому поверсі будемо, молоденькі акації прямо у вікна заглядають, у хату просяться... Танечко, ти любиш акації?

— Як цвітуть, люблю. І влітку.

— Я теж. Зимою всі дерева голі, чорні, непривабливі. Навіть густий ліс — і той втрачає свою красу. Почали лаштуватись.

Танин батько, дізнавшись, що діти вибираються, сумовито, але розважливо сказав:

— Ну от і надійшла пора. Я знав, що без цього не обійдеться. Всі молодята хочуть своє гніздечко зліпити. Аякже, так воно в житті й повинно бути. А вам, діти, бажаю щасливого самостійного життя. Живіть дружно, мирно, а головне — не зобиджайте одне одного, бо, мабуть, немає нічого болючішого в світі, як образа. Вам допомогти чимось треба?

— Ні, спасибі, у нас все є, — відповів за обох Ярема. Таниного батька він таки/полюбив, цінував його невтомність у праці. — А нашу квартиру умеблюємо так, як Таня захоче. Вона хазяйка... А як обставимося, прошу навідати, завжди будемо раді.

— Спасибі, спасибі. І ми із старенькою з радістю...

Танина мати уже не голосила й навіть не плакала, а тільки безглуздо тикалася туди й сюди, не знаходила собі місця й все повторювала:

— Як же ми без тебе, Таню? Як же ми?..

Йї можна було зрозуміти. Материнське серце особливо чутливе.

Наступного дня виявилось, що умеблювати нову квартиру не так уже й легко. Коли так собі, байдуже, заглянеш у магазин, то здається, що там все є, коли ж настає час, що тобі треба щось купити, то виявляється, що й немає того, що забажаєш. І тоді доводиться миритися, купувати те, що й не подобається, але без чого не обійдешся у щоденному побутовому житті.

Ярему це не дуже засмучувало, а Таня нервувала, нарікала, по кілька разів поверталась до однієї і тієї ж речі, й усе їй здавалось не таким, як треба,

убогим, незручним, некрасивим, а особливо у порівнянні з тими меблями, серед яких вона жила досі. Зате два килими для обох кімнат вибрали за Таниним смаком, і вона була цілком задоволена.

Згодом несподівано навідалась мати. Хоч робочий день уже й закінчився, Ярема ще затримався на зборах, і Таня була сама. Мати оглянула обидві кімнати, кухню, ванну і важко зітхнула:

— Ні, Таню, не на таке життя ти заслуговуєш... Ну що це за стіл? Штовхни ногою, він і поїде по паркетові, як по льоду.

— Це тимчасово, мамо,— виправдовувалася Таня.— Потім придбаємо кращі меблі.

— І що ти таке говориш? «Потім»! А жити ж коли? Поки молода та дужа, й треба жити.

— Хіба тільки в цьому життя, мамо?

— В цьому, в цьому. А в чому ж? А що нового з одягу собі прикупила?— Вона безцеремонно розчинила шафу і перебрала плаття.— Усе старе, це шея тобі справляла. Зараз уже не модне. Он в універмазі норкові шуби з'явилися. Чому він тобі не купить? Сам ходить халамидником, то й тебе в чорному тілі тримає... Ой доню, доню...— і сумно хитала головою.

Кажуть, що вода й камінь точить. А безкінечні материні жалі, докори, тужливі зітхання потроху точили серце Тані, і в хаті Яреми Гая почалися нелади. Уже й килими на стінах здавалися Тані застарілими, і вона їх міняла на нові («красивіші» і «модніші»), уже й звичайний скляний посуд їй захотілося замінити кришталевим, щоб як у батьків, уже й репродукції з картин їй не подобались, а давай оригінальні, такі, як продаються в художньому салоні та щоб у «позолочених» рамках...

А Гай усе не надавав цьому особливого значення. Як хоче Таня — хай так і буде. Ну побавиться тро-

хи та й заспокоїться, утолить свою спрагу до одягу та хатніх речей. Жінки — вони є жінки. Он у журналі мод, який вона передплачує, та і в інших жіночих журналах все щось нове, все щось нове. А для кого ж? Для них же, для жінок. А чим вона гірша за інших? А в нього своє — робота і передусім робота!

Так спливав час.

Народився хлопчик. У хаті — велика радість. За одностайною згодою назвали Павлом. Поки що — Павлик. А виросте — буде Павло Яремович Гай.

Та знову незадоволена Таняна мати: «Ну, назвали б Славочкою, чи Геночкою, чи Жориком, а то ще й Любимчиком можна було б... Адже — першенький».

І знову Ярема тільки посміхався.

А в Таніне серце знову закрався і заворушився там такий собі невеличкий, але слизькенький і підступний черв'ячок сумніву: «А й справді, чому не назвали сина Любчиком, Любомирчиком? Мабуть, таки правду мама каже...»

А Павлик, як тільки почав дибати ніжками, потягся до кольорів. Його приваблювали барвисті квіти, червонобокі яблука, зелені трави, він міг невідривно дивитись, як червоно заходить сонце і на хмарах розливаються найяскравіші барви. А котрогось ранку по-справжньому схвилював батьків радісним вигуком:

— Мені приснився кольоровий сон!

— Який, який? — допитувалися і Таня, і Ярема, вкрай здивовані почутим. — Ану, розкажи.

Виявилось, що Павлик побачив у сні квітучий садок.

— Там на деревах були всякі, всякі квіточки — і червоні, і білі, і рожеві, і синенькі, і ще якісь... — захоплено розповідав він, і личко його сяяло від захоплення.

Сусіди казали: «У вас Павлик, як дівчинка». А Ярема оту синову любов до кольорів зрозумів по своєму і купив йому кольорові олівці, хоч хлопчик ще й грамоти не знав. Ця покупка одразу ж спричинилася до комедійного випадку. Повернувшись з роботи, Ярема здивувався, що Павлик не зустрів його радісним вигуком: «Татко, татко прийшов!», і поцікавився:

— А де ж це Павлик?

— А там, у другій кімнаті, бавиться.

Ярема зайшов до другої кімнати й ахнув. Павлик знайшов у книжковій шафі різні фотокарточки і на зворотному чистому боці майже кожної чого тільки не понамальовував отими кольоровими олівцями — і хати, і дерева, і червону конячку, і зеленого зайчика, і чорного котика з синіми очима, а вже так старався, що багато фотокарточок попродавлював наскрізь, зіпсував.

— Павлику! — скрикнув Гай. — Що ж це ти на коїв?

Павлик подивився на татка не винуватими, а більше радісними очима і похвалився:

— Це я покарандашив... Дивись, гарно?

Ну що було сказати Яремі на ту дитячу наївність, на ту безпосередність, на той вияв непідробленої, цілком відвертої радості?..

Він тільки усміхнувся і похвалив:

— Гарно, Павлику, дуже гарно. І хата схожа, і конячка, і кішечка... Все схоже. Молодець ти, Павлику. Справжній художник!

А наступного дня Ярема купив синові дуже красивий і великий альбом для малювання:

— Отут і малюй, Павлику. Що хочеш і скільки хочеш.

І син малював. Не тільки в альбомі, а де завгодно і чим завгодно. Вугликом чи крейдою на тротуа-

рі (і тоді люди зупинялись, милувались і хвалили), і на щільних парканах, і навіть на гладеньких лавках у скверикові, що був поблизу (люди оминали ці лавки, не сідали на них і невдоволено бурчали). Але що з нього візьмеш? Дитя є дитя.

Підростаючи, Павлик і футболу ганяв, і повітряного змія у піднебесся запускав, і на чужу яблуню лазив, але улюбленим було у нього малювання.

Сім'я жила гарно, дружно. Лишаючись удвох з Танею, Ярема лагідно обіймав її, пригортав до себе й казав:

— Який я щасливий, що ти є на світі, Таню! Коли б ти тільки знала, який я щасливий!

І саме тоді, коли Павлик мав піти до першого класу, Гай подався у Казахстан. А перед від'їздом відбулася ота важка, а може, й безглузда розмова, якої Таня й тепер не може забути. Справді, не повірила вона тоді, що оте робоче відрядження обійшлося без ініціативи самого чоловіка, чомусь втовмачила собі в голову, що Ярема пожертвував сім'єю, нею, Павликом, родинним щастям заради своєї роботи, а може, й заради особистої кар'єри.

А тут, ніби цього тільки й чекала, знову з'явилася Танина мати. Тепер уже вона атакувала доньку, як кажуть, усіма видами зброї:

— Ну що, нажилася із своїм зальотним? Я так і знала, так і знала! Чуло мое серце, чим усе це закінчиться... А тепер поминай, як звали. Полетів твій тургайський сокіл!

— Робота ж у нього така, мамо,— слабо захищалась Таня, бо й сама вона була категорично проти Яреминого від'їзду, і знову утверджувалася в своєму переконанні, що сам же він і напросився на те тривале відрядження, щоб зібрати матеріал для дисертації, але не сказав їй цієї правди.

— Що ти мені — «робота»? Де це видано, щоб чоловік кинув молоду дружину, рідне дитя та повіявся світ за очі? Казала ж я, казала!.. І це добре, що ти, Таню, не згодилася на переїзд. Давно відомо, що двічі переїхати — все одно, що раз погоріти.

І знову капала вода, точила камінь. Тільки тепер уже це був не камінь, а м'який ґрунт, який куди легше було зробити ще м'якшим і податливішим. Так потроху-потроху Таня й незчулася, як опинилась у цілковитому полоні своєї настирливої матері, якій, окрім як на доньку та на онука Павлика, нікуди було витрачати енергію.

Правда, ще були власні хорони. Але вона поки що домовила стареньку санітарку за досить-таки добру платню прибирати в кімнатах, готувати їжу, а сам професор, захоплений і заповонений новою науковою ідеєю, навіть радий був, що йому ніхто не набридає своєю увагою, увесь віддався роботі в інституті, додому приїжджав тільки для того, щоб поїсти та переспати, і це Толокіна цілком влаштовувало.

Тим часом мати стала особливо уважна до Тані, особливо ласкава до Павлика. Вона мало з ніг не падала, аби чимось догодити Тані, зробити їй щось приємне. Зрештою, всю владу в її квартирі взяла до своїх рук.

Та несподівано сталася подія, яка зовсім перевернула Танине життя і життя її матері. Захворів і невдовзі помер від інфаркту батько. І після похорону мати сказала Тані:

— Що ж робити тепер? Перебирайся, Танечко, з Павликом до мене та будемо жити втрьох.

— А як же моя квартира? — не знала, що й сказати Таня.

— Що таке «моя»? Вона державна. На неї охочих скільки завгодно. Ще й спасибі скажуть. А нашу

можуть відібрати. Вона така простора та зручна, що й під дитячий садочок згодиться. А мене, одиноку, можуть виселити, не подивляться, що дружина професора. А трьох — і дружину, і доньку з дитям-школяриком — не виселять. Все-таки родина професора Толокіна!..

Мати була практичною жінкою, і в логічному мисленні їй не можна було відмовляти. Все ж Таня ще довго вагалась. Що тільки не передумала... Ну, переїде вона до матері, звісно, всім їм разом жити зручніше, легше. Вона — на роботі, а Павлик буде доглянутий і нагодований. Але як же і цю квартиру лишати? А що, як повернеться Ярема? Як він подивиться на все це?..

— То ти про себе та про Павлика думаєш чи про Ярему? Не пропаде твій Ярема. А приїде, захоче — хай з нами живе, чого йому ще треба? Тоді вже особняк і зовсім закріпиться за нами.

— А як не захоче Ярема? — опиналася Таня.

— Який же він чоловік, який же він батько своєї дитини, якщо не захоче? Та його й люди осудять!.. Але де він, твій Ярема? Може, він ще рік, а то й більше там стримітиме, а наш дім висить на волосинці. Добалакаємось, що й без особняка зостанемось! Другого такого вже не буде.

Дуже переконливо все це звучало в материних устах, та щось заважало Тані зробити серйозний і рішучий крок. Вона згадувала, як швидко й категорично Ярема покинув його, цей особняк, а тепер знову туди повертатись?.. «Так то ж було тоді, — заперечувала інша думка. — Тоді були зовсім інші обставини, ще був живий батько, тепер же все змінилося, і сам Ярема, якщо зважить те, що сталося, то схвалить: вона зробила правильний вибір, повернувшись до матері, і люди нас не осудять, і ніхто не буде пальцями тикати...»

І Таня таки відважилась, дійшла висновку, що неодмінно слід переїхати до матері. Бо як же її лишити самотньою? Та навіщо ж і собі створювати труднощі? Хіба це нормально, що Павлик, повернувшись зі школи, лишатиметься ненагодований і недоглянутий? Так і до якогось нещастя недалеко. Воно ж — дитя. Зрозуміло, і незрячому видно, що так, як було досі, залишатись не може. Всяка розумна людина це скаже.

І перебралась. Жеківську квартиру здала.

А коли вже все влаштувалося, сіла і написала Яремі листа. Правда, не було в тому листі жіночих ніжностей, бо Таня знесилася і морально, і фізично, вона навіть схудла, зблідла, втратила свою природну жвавість і веселість, стала нервова, якась нерувноважена, нетерпляча, її дратували дрібниці, а вночі, прокинувшись, довго не спала, мучачись і перевертаючись з боку на бік. Все ждала — що відповідь Ярема?..

А відповіді чомусь довго не було. Мабуть, десь на якійсь далекій дільниці працює, може, туди й пошта не доходить, — втішала себе Таня. — А може, Ярема так розгнівався, що й відповідати не хоче? І взагалі... хай він її листа не одержав, хай пошта не спрацювала, а смерть батька?.. Некролог про нього був надрукований навіть в республіканській газеті...

Ну, українська республіканська газета, звісно, туди не потрапляє, але ж вона йому написала! Що ж це робиться? Навіщо доля підкинула їй такі випробування?..

І спливали на гадку материні слова: «Ой нагоруєшся ти, Танечко!. Ой не про такого чоловіка я мріяла для тебе!..» Наче в дзеркалі бачила мама, які незгоди її, Таню, спіткають!

Нарешті прийшов лист од Яреми.

Таня розпечатала конверта тремтячими руками, вп'ялася очима в рядки. Он що: її листа він одержав з великим запізненням, бо виїжджав з пошуковою експедицією на дуже віддалену дільницю, де повинне розпочатися буріння нових свердловин. Він з жалем і скорботою пише про смерть Таниного батька. Він, як може, втішає її, Таню, заспокоює, втішає й маму...

Читаючи листа, Таня ніби ще раз пережила своє горе — смерть батька, бо вона ж таки дуже його любила — чесного, порядного, роботящого, який до останньої хвилини життя віддавався тільки праці, тільки науці й передчасно згорів.

Як же хвилююче і співчутливо відгукнувся на все це Ярема!

Але уже в кінці листа була дуже коротенька, холодна приписка, яка хлюпнула на Таню, як відро холодної води:

«Ти, мабуть, правильно зробила, що переїхала до матері. Але коли я повернусь, то ми щось передумаємо. Не треба нам отого глухого особняка з двометровим парканом. Будемо жити, як усі люди. І мама твоя з нами житиме. Вона нам буде допомагати у міру своїх сил, а ми її доглянемо».

Не хотілося Тані, щоб про увесь зміст цього листа знала мама, то прочитала його вибірково, але стара все зрозуміла і знову збунтувалась:

— Не треба мене доглядати, я не дитя! Без вас проживу, а з ним не хочу. Жили вже, нажились. Не хочу!..

— Мамо, ну не гарячкуйте. Ще невідомо, коли повернеться Ярема, він про це нічого не пише... А як повернеться, тоді й будемо думати — що та як. А зараз — навіщо так заздалегідь?

Таня умовляла матір, а їй і самій потрібні були втіха, розрада і тепле слово. Та де їх узяти?

Єдине, що надавало їй певної рівноваги, так це робота над дипломною.

Гірникам добре відомо, що залізисті породи бувають різні. Є так звані «бідні» руди, які містять у собі від десяти до сорока відсотків чистого заліза, і тоді їх попередньо збагачують на велетенських і складних фабриках-комбінатах, і є «багаті» руди, в яких чистого заліза буває й понад сімдесят відсотків. Такі надходять прямо на переплавку в домни. Є руди з домішкою нікелю, хрому, молібдену, кобальту та інших металів, які покращують їхню якість. А є й шкідливі домішки, такі, як сірка, фосфор, миш'як, цинк, свинець тощо. І перш ніж рекомендувати ту чи іншу руду до промислового використання, треба її досконало вивчити в лабораторіях. Це копітка, дуже відповідальна, але й дуже цікава робота.

Ось саме в цьому напрямку і кваліфікувалася Таня як гірничорудний спеціаліст. І їй таки посправжньому подобалась ця робота. Хай вона лабораторна, тиха, зовні не ефектна і якась ніби аж таємнича для сторонніх людей, не вхожих до лабораторії, але вона просто необхідна, без неї руді не стати залізом або сталлю, а отже, і без самої Тані тут не обійтись. І вона пишалася цим. Хстіла стати не просто фахівцем, а фахівцем творчим. Тому охоче проходила практику, багато часу віддавала книжкам, студіювала, нотувала, всотувала у свій молодий, жадібний до знань мозок все, що викликало у неї жваву цікавість, уже наперед готуючи свою дипломну роботу.

І ось настав день захисту.

Уже раннім світанком вона прокинулась не просто, як прокидається людина, що добре виспалась, а від хвилювання, яке не полишало її й уві сні. Ще б пак! Опонентами у неї будуть відомі вже сивочубі вчені, незаперечні знавці геологічної науки, і їй тре-

ба буде відстоювати перед ними свої думки і твердження. А вони задаватимуть їй каверзні запитання, намагаючись пильніше заглянути в глибину її знань. Чи вистоїть вона перед ними? Бо й справді ж, чи вистачить у неї знань і сили? Наче ж до всього готова, а страшно.

Захист — о шостій вечора.

У неї є вільний день. Куди його подіти? Знову й знову перегортати свою дипломну? Вишукувати, на чому може спіткнутись? А нащо усе це? Так роблять тільки невпевнені у собі вступники до вузів, намагаються в останню хвилину надолужити прогаяне, ще щось запам'ятати про всяк випадок. А вона й тоді, коли вступала до інституту, не вдавалася до такого. Була певна себе. А зараз? І зараз певна. То краще походити в парку, відпочити після тривалої і напруженої підготовки. І вона справді сказала матері:

— Піду погуляю трохи, подихаю чистим киснем.

Мати надзвичайно здивувалася:

— Таню! У тебе ж сьогодні...

— Ось тому й треба відпочити, набратися сил.

Вона довго прогулювалася доріжками парку. Сподівалась здібати когось знайомого, погомоніти про те-се. Але несподівано зустріла одного із своїх опонентів, і серце її враз схололо, завмерло. Це був трохи дивакуватий, але добрий серцем дідусь, зовні трохи неохайний, але розумом зібраний і пам'яттю феноменальний. Він підійшов до Тані з лагідною усмішкою і сказав якимось загадково:

— Ви просто-таки вразили мене, Тетяно Павлівно...

— Чим?! — сторопіла вона.

— Почуєте, почуєте, голубонько... — Він якимось незграбно стенив плечима, ніби скинув з них щось невидиме, і швидко пішов у своєму напрямку.

Таня провела його збентеженим поглядом, але, на своє велике здивування, швидко заспокоїлась, навіть більше — його слова, його кумедна фігурка, його дріботлива хода розвеселили її, і вона стиха засміялась.

У парку натрапила на буфет і з насолодою випила чашечку гарячої кави. Тут же, за кавою, раптом вирішила, що додому вона вже не піде. Та й що їй там робити? Дивитися, як переживає мати? Неодмінно ж почує напучення: «Ти ж не хвилюйся, Танечко, все буде гаразд». А навіщо воно їй? Звичайні буденні слова, які нічогісінько не значать. А то ще силуватиме поїсти. А їсти їй зовсім не хочеться. Досить і чашечки гарячої кави.

Таня знала, що по той бік парку при вході стоїть на п'єдесталі посріблена постать комсомолки. Коли Тані траплялось проходити повз цей пам'ятник, вона завжди на кілька хвилин зупинялася, приглядається до мужнього дівочого обличчя. Волосся у дівчини було відкинуте вітром назад, розвіяне, і це створювало враження руху всієї постаті — вона мовби линула вперед. Плаття теж було розвіяне вітром. Всі казали, що це — Зоя Космодем'янська, Таня, як вона себе назвала катам-фашистам. «Я теж Таня... А чи здатна була б я на такий подвиг, який зробила вона?» І сама собі твердо відповідала: «Здатна!»

І тепер вона довго приглядалася до обличчя безсмертної Тані. Думала: «Ровесниця моя! Ти мужньо, у неймовірних муках віддала своє життя за нашу рідну Батьківщину, за нас усіх, за тих, хто тепер живе, і за мене теж. Ти мені, Таню, як рідна сестра. Ми з тобою — однієї Матері діти... Я хочу бути гідною тебе, любя сестро!..»

Таня, як ніколи досі, відчувала, що серце її сповнилось почуттям зворушливої урочистості, яку важ-

ко було б перекласти на звичайні слова. І їй так за-баглося щось зробити. Щось таке гарне, щоб запам'яталося на все життя. Вона дивилася на Зою і бо-лісно думала: «Що ж?.. Що?..»

Повз неї проходила незнайома жінка з сумочкою. Таня несподівано звернулася до неї:

— Тітонько, вибачте. Чи не знаєте, бува, де тут можна купити квіти? Гарні, живі.

Жінка зупинилась:

— Чого ж не знаю. Он там, на розі, ларьочок з квітами. Прямо оцією доріжкою пройти отуди, в кі-нець...— Вона уважніше глянула на Таню, потім — на Зою і запитала:— Для неї?

— Так, тітонько.

— Поклади, поклади, доню. Та ви ніби й схожі...

Таня зашарілася:

— Що ви, що ви... Вона — он яка!.. Ну, спасибі, що підказали, збігаю... Велике спасибі...— І швидко пішла, думаючи, аби в тому ларьочку не розкупили усі квіти.

— Ви мені — гарний букет, найкращий,— похап-цем, швидко дихаючи, попросила продавщицю.— І отой... а може, спеціальний кошик для квітів у вас є?

— Звісно ж, є. Я зараз вам все зроблю.

З кошиком чарівних, барвистих квітів повернула-ся до Зої Таня. Відчувала, як усе тіло проїнялося тремтінням, пробилися сльози від надміру почуттів, і вона сказала пошепки, поставивши квіти на п'е-дестал:

— Від мене, сестричко.

Тільки той, хто не пережив подібного, не знає, з яким трепетом виходить на трибуну і стає перед сотнею пар очей молода людина, яка захищає свою дипломну роботу. Дипломант — знічений, розгубле-

ний, погляд у нього несміливий, рухи невпевнені, голос тихий, навіть власне слово лякає: «А що, як не те скажу?..», «А що, як не так?..» Що й казати, важко захищати власну, тобою ж написану дипломну роботу, яка повинна дати тобі путівку в життя!..

Але Тетяна Толокіна зійшла на трибуну сміливо. У її серці нуртувало оте зворушливе, урочисте почуття, яке вона пережила біля пам'ятника Зої. Наче та зустріч додала їй відваги, вхлюпнула силу, якої досі не відчувала.

Вона тримала в руках свій реферат, що слугував їй конспектом для виступу, але майже не заглядала в нього, добрим слугою була її власна пам'ять, і слухачі не встигали помітити, коли вона переходила від прямої мови до реферату і навпаки. Розповідь її текла рівно й невимушено. Якимсь куточком мозку Таня й сама вловлювала, що німа і тиха розмова з подвижницею Зоею ніби зарядила її якоюсь додатковою енергією, нагострила думку. Говорячи зараз, вона невимушено дивилася в залу, і слова у неї були вагомими, упевнені, переконливі.

Особливо часто Таня зупиняла очі на сивому дідусеві-професорові, який зустрівся їй у парку і сказав загадкові слова: «Ви мене вразили, Тетяно Павлівно».

Старий затиснув пучками пальців свою клинцювату борідку і теж не зводив очей з Тані. Він був одним з опонентів. Його завдання — щось заперечити Таниним твердженням і висновкам, почути, як вона відстоюватиме власні переконання, і цим самим ще й ще перевірити її підготовленість і право одержати високе й почесне звання інженера геологічних наук.

Але дивно: пообіцявши сказати, чим же його вразила Тетяна Павліна, він мовчав і мовчав. Уже з ви-

ступів інших стало виокреслюватись, що дипломна робота заслуговує на відмінну оцінку, а він нічого не говорив ні «за», ні «проти». А може, вона у своєму виступі відповіла на якісь його сумніви і йому нічого сказати? Він єдиний тепер тривожив Таню. І вже тоді, як головуючий запитав, чи ще хтось має що сказати, озвався:

— Я хочу. Дозвольте мені.

Стало особливо тихо. Всі, мабуть, наперед знали, що саме він тут і є основна скрипка. Таня це відчула, і аж тепер все її єство переповнилося справжнім хвилюванням.

А професор виставив перед себе примірник дипломної і сказав:

— У науки немає меж. Доказом цьому в даному випадку і є дуже серйозна робота, яку здійснила Тетяна Павлівна Толокіна. Я старий чоловік, все своє життя віддав геології. Здавалось мені, що я вже все знаю, чого ми досягли на цій науковій ниві. Але бачу — до дечого треба повернутись... щось передумати...

Він таки добре проаналізував Таніну працю. Переказував її вільно, зупинявся на вже відомих гіпотезах і твердженнях і тут же, розгортаючи свою думку, показував, що по-новому трактує Толокіна, ілюстрував це її ж фразами, і виходило так, що чимало формулювань у підручниках треба уточнювати, бо в дипломній «шановної Тетяни Павлівни» вони дохідливіші і ясніші.

— Отак, голубонько Тетяно Павлівно. Не можу приховати, але ви й до мене добралися... — і зненацька, з робленою суворістю, підвищивши голос, гукнув до неї: — Та як же ви посміли?! А, дивись ти, посміла!.. Ну, будемо відверті, бо ми ж тут не у піжмурки граємо, а обговорюємо серйозну роботу нашої дипломантки. У нас з вами, Тетяно Павлів-

но, ще буде час, ми ще з вами посперечаємось, подивимось, хто кого, але я схилию свою голову перед вами, Тетяно Павлівно, перед вашою сміливістю. А до істини будемо прямувати разом. Я вже не кажу про всю країну, навіть у нашому Кривбасі є ще багато невивчених порід. Тож я радив би вам детальніше проаналізувати наші руди, це матиме велике значення для дальшого ефективнішого їх використання. А ми, ваші старші товариші, будемо завжди з вами в науці, бо розуміємо, що ви — наша зміна...

Давно те лишилося позаду. Вона тепер — геолог з таки чималеньким досвідом. І коли почалися розмови про надглибоке буріння, її одразу ж знайшли, як фахівця по мінералах і металах, і запропонували керувати науковою лабораторією. Звісно ж, вона не відмовилась. Та й чого б то відмовлялись, якщо свердловина поступово заглиблюватиметься у земну мантію на дванадцять кілометрів. Скільки тут буде нового, ще незвіданого, скільки передбачається цікавих несподіванок!..

Ні, ніколи вона і не думала, й не гадала, що доля знову зведе її тут з Яремою, що доведеться бути в нього підлеглою. Щоправда, не зовсім, вона собі — чистий науковець, а він — ого, таких працівників у нього ціле містечко.

Так, не вийшло у неї родинного життя з Яремою, не вийшло. Чия вина? Його?.. Її?.. І не його, й не її. Просто-напросто обое вони не передбачали того, що могло статися і що сталося. Виявилось, що обое вони не створені для сімейного щастя в тому розумінні, в якому воно розуміється взагалі. Як це не парадоксально звучить, а вийшло так, що праця та наука колись їх поєднали, а потім і роз'єднали...

А ще ж в активі, який сприяв роз'єднанню, виявилася і Танина мати. Неприязнь до Яреми зросла в ній настільки, що вона по-своєму використала навіть успішний захист доньчиного диплома.

— Тепер, Танечко, ти сама вчена. Без його допомоги вченою стала. То й навіщо тобі такий чоловік, а Павликові — такий батько? Дитина навіть не пригадує свого батька.

«Авжеж, може, й не пригадує, — думала Таня, згоджуючись у цьому з матір'ю. — Але ж Павлик знає, що татко у нього є, тільки він — у далекому відрядженні. І прізвище Павлик носить Яремине. У школі — Павло Гай. А виросте, то буде — Павло Яремович Гай. А ти, Тетяно Павлівно Толокіна, наче й зовсім стороння людина. Ростиш і виховуєш сина саме ти, але ти ж і стороння людина. Навіть прізвище твоє в цій родині не фігурує!..»

А може, з цього все й почалося, коли вона відмовилась взяти прізвище Яреми? Може, в цьому нерозумному акті вже був руйнівний зачаток, як перший мікроскопічний зачаток іржі на металі?.. Уже й так думала Таня. Але тут же сама собі заперечувала. Дурниця! Хіба мало є на світі подружжів, де чоловік і жінка живуть за різними прізвищами? А живуть же!..

Багато передумувала Таня і розумного, і дурного, наївного. Думкам не накажеш. Ти сам у їхній владі!..

Бурова працювала вдень і вночі, в будні і свята як підприємство безперервного виробничого процесу. Ярема Гай сам склав графік роботи, маючи уже чималий досвід спілкування з людьми і цілими колективами, і суворо дотримувався його.

Буровий майстер Михайло Васильович Хміль став правою рукою у Гая. Та це й не дивно. У своєму ділі він набув великого досвіду ще на Кольському

півострові, а сюди, на Криворіжжя, приїхав уже готовим майстром-практиком, тому й знаннями щодо своєї професії міг би позмагатися з будь-яким інженером.

В кінці майже кожного робочого дня Михайло Васильович заходив до Гая, щоб розповісти про наслідки роботи, про завдання на нічну зміну, про якісь проблеми на завтра. Він був людиною діловою, цінував свій час і час іншого, тому довго не затримувався, хоч йому й приємно було погомоніти з Гаєм — любив його за діловитість, знання справи і за відсутність отого «начальницького» тону, який відмежує керівника од підлеглого.

Але якось Михайло Васильович затримався, і Гай зрозумів, що не випадково.

— У вас ще щось, Михайле Васильовичу?

Хміль ще трохи помулявся на стільці, усміхнувся ніби аж трохи винувато і паренті відважився:

— Це — не по роботі, Яремо Степановичу, ви вже вибачте.

— А що ж?— здивувався Гай.— У вас щось особисте, то кажіть.

— Та... не про себе я, Яремо Степановичу... Ото люди гомонять, то і я хочу запитати...

— Про що ж?— таки дуже зацікавився Гай.

— Чи правда, що Тетяна Павлівна... ну, з лабораторії, була колись вашою дружиною?

Чого-чого, а такого запитання Гай аж ніяк не очікував. Він і сам розгубився, відчув, як поволі зрожевлюється його лице, але великим зусиллям волі ледве зберіг спокій у голосі й з напускною, робленою байдужістю відповів:

— Правда, Михайле Васильовичу, правда... А що? В цьому щось дивне?

— Та воно, звісно, буває... А так... збоку наче й не помітно. Як чужі...

— А що ж повинно бути помітно? Справа давня, десь у минулому...

— Ви вже мені пробачте, Яремо Степановичу, тільки я ото думаю: і синок же у вас, а ви наче зовсім чужі...

— Буває... Все на світі буває,— уже спохмурнів Гай.— У неї свої обов'язки, у мене — свої...

— Зрозуміло, зрозуміло,— спохопився Хміль.— Це я, як кажуть, не в свої сани сів, ви вже пробачте, Яремо Степановичу. Я не хотів вас образити чи ще щось...

— Нічого, нічого,— заспокоїв його Гай.— Поговорили, то й гаразд. Щоб не було зайвих пересудів та недомовок...

— Авжеж, авжеж. Та чого ж там... Вам воно видніше...

Хміль пішов.

А Ярема Гай уже не міг працювати. Похапцем порозкладав на столі папери, папки, дещо засунув у шухляди і пішов додому. Але й дома не заспокоївся. Таки розворушила, роз'ятрила душу розмова з Хмелем.

«Як чужі», каже Хміль. Так, справді, зовні — як чужі. Відколи працюють разом, ще не була Таня в його оцій невеликій, скромній квартирі. Правда, заходила до робочого кабінету, бачились на виробничому об'єкті, якось він заходив і до лабораторії розпитати, що треба, чого не вистачає, і таки допоміг придбати потрібне обладнання та прилади.

Та все ж Гай відчув, що працювати йому стало якось ніби мультко. Чому? Він і сам ще не міг пояснити. Просто Таня зовсім ненабридливо, в силу неминучих службових стосунків знову входила в його життя. Хоч упізнавав її і наче не впізнавав...

Колись він знав ту Таню, і вона яскраво вимальовувалася в його уяві тією Танею, а тепер ба-

чив цю, якусь оновлену, змужнілу. Та й поводилася вона якось незалежно, розуміючи, що в неї своя ділянка роботи, і він теж намагався триматися з нею в рамках тільки виробничих стосунків, не прагнув шукати зумисних зустрічей, хоч, правда, хочеш не хочеш, а заходити до лабораторії треба буде чимдалі частіше — треба ж знати наслідки аналізу кожного чергового керна...

Часом він запитував себе: «А коли б лабораторією керувала не Таня, а інша жінка, то як би він з нею, тією іншою, поведився?» І відповідав собі: «Так само». А потім ловив себе на тому, що відповідь ця нещира, що за нею ховається намагання показатися самому собі міцнішим, ніж насправді... стосовно до Тані.

В художній школі у Павлика все було гаразд. Малював він скільки хотів. Бо і вчителі ж у нього художники, і фарб та паперу було вдосталь. Ось тільки не міг зрозуміти Павлик, чому татко не живе разом з ним і з мамою.

Спершу, поки хлопчик був менший, Таня пояснювала йому це просто:

— Татко дуже зайнятий роботою, йому треба, щоб ніхто не заважав.

Павлика таке пояснення задовольняло.

Але хлопчик підростав і починав розуміти, що тут щось не так, що мама чогось йому недомовляє, і коли залишався на самоті, то, сидючи за уроками, часом і забував про них, а все думав-думав... Його маленьке серце стискувалось якимсь нез'ясовним жалем, наповнювалось незрозумілою тугою, щось надломлювалось у його душі, і йому ставало дуже боляче...

Часом він навіть зривався з місця, щоб побігти до тата і спитати у нього про те саме, про що він

питав у мами, але щось зупиняло його. Може, тата він трохи соромився, може, трохи боявся, хоч і почував до нього нездоланний потяг.

Справжньою радістю було для Павлика, коли мама на день чи на два виїжджала на якусь нараду, а він готував уроки і навіть спав у татка. Татко дуже гарно, ще краще, ніж мама, пояснював, як правильно розв'язати задачу, допомагав вивчити вірш а чи навчав, як переказувати якесь невеличке оповідання у читанці. До школи Павлик завжди йшов добре підготовлений і взагалі — вчився гарно.

А ще Павликові дуже подобалося, що татко любив і хвалив його малюнки. Якось він приніс таткові показати новий пейзаж, на якому було зображено куточок містечка буровиків з молодими деревцями і саму бурову вежу з постатями робітників на ній. Пейзаж було намальовано в гарних негустих тонах, він був освітлений ще негарячим сонцем, що тількино сходило за далекою лісопосадкою і ніби окреслювало, рельєфно вирізьблювало кожен предмет на фоні чистого та ясного вранішнього неба.

Ярема Гай не вмів малювати, він лиш робив точні й майстерні креслення з математичними обчисленнями, але на живописі розумівся і одразу ж переконався, що ця невеличка картина дуже вдалася Павликові. Він аж просяяв лицем від радості за сина.

— Коли ж це ти встиг, Павлику?

— Це я — в неділю, як у школу не йшов... Мама ще спала, а я рано-рано встав, щоб схід сонця побачити... І — щоб небо було ясным. Я люблю ясне небо.

— Дуже, дуже гарно! Таку картину де завгодно можна повісити, вона тільки прикрасить...

— Тобі подобається, татку?

— Щиро тобі кажу: дуже!

— І ти повісиш у себе в кімнаті?

— Звісно ж, повісив би, з великим задоволенням.

— То я тобі її подарую.

— Невже, Павлику?.. Не шкода?..

— А чого ж мені жаліти? Якщо справді подобається, то бери.— Потім, уже тихіше і засоромившись, додав: — Я ж її тобі й малював, татку. Боявся тільки, чи сподобається...

Гай, зворушений і розчулений, обняв сина, пригорнув і міцно поцілував у щічку. Може, досі вони ще ніколи не були такими близькими й такими рідними, як тоді. Потім разом шукали місце для картини. Павлик підказував, а Гай з великим задоволенням корився йому, і обом було гарно. І вже коли закінчилася ця радісна метушня, Гай запитав:

— Мама бачила цю картину?

— Бачила. Теж хвалила.

— А вона знає, що ти для мене її намалював?

— От іще! Я ж їй сказав.

— А вона що?..

— Каже: понеси, понеси, татко буде радий.

Це сталося перед вечором. А увечері приїхала кінопересувка, бо свого кінозалу в Буровому містечку ще не було, і Ярема Гай разом з Павликом дивилися картину «Цирк». Так у них звичайний день перетворився на свято. Але Яремі воно захмарилось несподіваним запитанням:

— Татку, а чому ми не живемо всі разом?

Гай так розгубився, що одразу й не знайшовся що відповісти. Не розказувати ж Павликові, як незугарно склалося їхнє життя з мамою, яку роль відіграли в цьому справді цілком об'єктивні причини (слово ж то яке чіпке та клейке — «об'єктивні», навіть в інтимні, сімейні стосунки вплуталось!), в якій негожій і навіть непорядній ролі опинилася Танина мати, а його, Павликова, бабуся... І дорослій людині нелегко в усьому цьому розібратися. А Павлик же —

ще дитя. І він тільки й сказав, гадаючи, що розмова на цьому й закінчиться:

— Потім про це, Павлику... Потім...

Але вона, ця розмова, не закінчилась. Павлик, як і всі діти, любив слово «чому».

— А чому потім? Я хочу зараз.

— Так треба.

— А чому так треба?

Гай спохмурнів. Йому дуже не хотілось засмучувати сина гіркою правдою, і він, стримуючи себе, наказав:

— Спи, Павлику. Уже пізно.

Павлик, покрутившись на постелі, таки заснув з думкою, що татко — поряд, біля нього, і зараз йому від цього затишно й надійно.

А Ярему Гая не в жарт розтривожила, розбурхала, вивела з рівноваги ця коротенька розмова. Легко сказати дитині: «Потім про це», «Так треба», «Спи, вже пізно», а як йому самому, людині дорослій, з чималим життєвським досвідом?..

Справді, минули не місяці, а роки, як вони з Танею фактично перестали бути чоловіком і жінкою. Між ними пролягла така глибока й широка прірва, що її, здається, ні перейти, ні обійти. А в чому причина того, що вони отак зіпсували одне одному життя? Чому все так сталося?..

Гм... як і Павликові, так і йому не дає спокою оте слово «чому». Тільки Гай вкладає в нього значно глибший зміст, шукає на нього переконливої відповіді, шукає й не знаходить. А вона ж все-таки є, ця відповідь...

Передусім це несерйозний погляд на життя. Засліплені коханням у юності, вони, мабуть, зовсім не зуміли подивитися вперед, на майбутнє. Вони були легковажні, як метелики. Вони не думали тоді, що життя — це не гладенька доріжка, яка сама сте-

литься під ноги, воно вимагає випробувань на міцність, на сталість. Воно вимагає жертв, може, й немалих...

А головне — вони не зуміли поборотися одне за одного. Ага, ось воно, найглибінніше! Ось у чому їхня найбільша помилка, а якщо суворіше оцінювати, то й провина! Саме через це обоє вони — і він, Ярема, і вона, Таня, виявилися не переможцями в житті, а переможеними. Авжеж, авжеж, кожне з них боролось тільки за себе, і не боролось одне за одного. А без цього не може бути міцної сім'ї. Ой, як же це зрозуміло тепер! Та й сказати: хіба людина цілком повноцінна тільки своєю роботою? Це ще не все! А любов до інших людей! А звичайна людська порядність у кожному вчинкові! А просто людяність!..

«Може, сказати Тані оце все?— раптом застукотіло йому в скронях.— Ну, переказати так, як я думаю? Адже й вона, мабуть, карається та мучиться, шукаючи причин того, що сталося. Але як викликати її на одверту й щирі розмову?..»

Ось ці думки й не давали заснути Гаєві.

А може, йому не давав заснути ще й безперервний, однотонний, але відчутний гул робочого оточення, оте, немов живе, дихання бурової вежі, так далеко чути навколо? З якоюсь несподіваною радістю Гай подумав, що там десь глибоко в землю вгризається свердло з алмазним долотом. Все глибше й глибше... Ні, не просто в землю, а в мантию планети Земля. Яке велике й значуще розуміння цих слів! Він, Ярема Гай, і вона, Тетяна Толокіна, і всі люди, які працюють тут, освоюють, вивчають досі незвідані й невидимі горизонти земної кори, пронизують Землю ніби велетенським фантастичним списом, щоб згодом прокласти вільний шлях до великої руди. Її видобуватимуть і підійматимуть на поверхню уже

інші люди, вдячні і йому, і Тані, і буровому майстрові Михайлові Васильовичу Хмелю, і кожному, хто сьогодні занурився у пошук.

Зненацька зринула думка: «Отак і в серцях наших лежать незвідані та невидимі горизонти. І оця їхня незвіданість та невидимість і призводить до того, що скоїлось між мною і Танею».

Ні, не може заснути Ярема Гай, хоч уже й за північ. Він тихо встав, підійшов до Павлика. Син спав глибоким дитячим сном, зрожевівши личком і розкинувши руки. «Який же ти гарний, Павлику!» — щасливо усміхнувся Гай.

Щоб не зашурхотіти, одягся і, щоб не стукнути, обережно причинив за собою двері й пішов на бурову. Його з'ява там серед ночі нікого з робітників не здивувала — усі давно звикли до цього.

Бурова вежа і вся територія Бурового містечка були яскраво освітлені електричними вогнями, немов це було земне небо із зорями, тільки тут вони горіли яскравіше.

Таня приїхала з наради ранковим поїздом.

Знаючи, що Павлик спить у Яреми, і будучи за нього цілком спокійною, неквапливо умилаь, поснідала тим, що було в холодильнику, так само поволі переодяглася в спецівку, наділа каску, яка їй просто-таки личила, і пішла на бурову.

Хоч було ще дуже рано, одразу ж зустрілась з Яремою. Привіталась, як звичайно. Одягнений він був так само, як і вона, хоч ніхто б йому й слова не сказав, коли б він з'явився тут у звичайній своїй робочій куртці з накладними кишенями і в кепочці або й простоволосий. Та Гай сам собі не дозволяв порушувати правила технічної безпеки і суворо вимагав цього від своїх підлеглих. Таня звернула увагу і здивувалась, що він був непоголений, що лице йому

осунулось і аж наче схудло. Очі теж глянули на неї втомлено і трохи ніби допитливо, вивчаюче. Він не обмежився лише привітанням, а запитав:

— Чому раніше на день приїхали, Тетяно Павлівно?— У присутності сторонніх Гай звертався до неї як і належало по службі — на ім'я та по батькові. Так зверталася до нього й вона.

Оточуючі відійшли подалі, щоб не заважати.

— Нарада була коротка,— відповіла вона.— Павлик ще спить?

— Думаю — спить. В кімнаті тихо, спокійно.

— А ти ж чого тут так рано?

— З ночі не спиться... Думки-думки...

— Бачу, змарнів... Іди відпочинь. А Павлик хай прийде, як прокинеться. Я там йому дещо привезла.

— Він гарний пейзаж мені подарував.

— Я бачила його. І мені сподобався.

На те, що подарував Павлик, Таня зовсім не зреагувала, а перевела розмову на інше, на виробниче:

— Все хочу поговорити з тобою про одну справу. Вона начебто моєї роботи прямо й не торкається, а спокою не дає. Навіть на нараді думала...

— Що ж це тебе так захопило?

— Та ні, не тут. Це довга розмова.

— Ну приходь, поговоримо. Чого ж...

Таня прийшла до нього в кабінет після обіду. Тепер Гай уже був, як завжди, ретельно поголений, спокійний і діловитий. Хоч Таня й звикла завжди бачити його таким, але раптом чомусь подумала: «Такий не втомлюється, дужий...»

— Може, ще й не говорила б про це,— сказала Таня, сівши на стілець проти Яреми,— але сьогодні вранці глянула на тебе та й вирішила прискорити...

— А що ж ти в мені такого побачила?— не зрозумів він.

Вона усміхнулась:

— Тепер ти — як ти... А вранці я аж злякалася, подумала, чи не захворів?

— Казав же, що ніч була безсонна...— «Може, зараз поговорити з Танею про те, що вночі думалось?.. Ні, невчасно».

— От бачиш. Безсонна ніч... Саме про це я й хотіла...

— Про мене, чи що?..— Ярема глянув на Таню з подивом і недовір'ям.

— Чи не здається тобі, що люди виснажуються в нічних змінах?

Гай усе ще не розумів, до чого вона хилить.

— А що поробиш? Сама знаєш, що ми не можемо працювати тільки вдень. Безперервний процес.

— Знаю, звичайно, зупинятись не можемо... Але можна зовсім по-іншому скласти робочий графік.

— Щось ти таке говориш...— Гай вирішив, що розмова буде несерйозна, і запитав:— Може, ти з чимось іншим прийшла?

— Та ні, саме з цим...— Таня дістала з кишені папірець.— Ось тут я намітила попередньо. В чернетці... Думаю, якщо поміркувати, то бурильникам працювати стане легше. Всім, хто буде у нічній зміні. А коли легше, то й робота піде швидше.

Гай уважно зосередився на папірцеві, намагаючись збагнути, що хоче Таня.

— Ти словами поясни, бо щось не втямлю одразу.

— Я теж довго над цим міркувала, а тепер ось що вийшло. Послухай. Зараз у нас різкий перехід від нічної зміни до денної. І навпаки — від денної до нічної. А як уже пішов працювати в нічну, то на весь тиждень. Поки бурильник діждеться денної, то виханькається так, що йому й дихати не хочеться. А куди це годиться? Він тих нічних змін жде, як віл обуха...

— Ну, це ти занадто,— невдоволено перебив Гай.— Такі порівняння, скажу тобі...— і він покрутив головою.

— Гаразд, може, й не ті слова вирвались,— швидко погодилася Таня.— Це я для більшої переконливості. Але давай про саму суть справи, про головне... Можна так перебудувати графік виходів на роботу, щоб бурильники, та і весь обслуговуючий колектив, не відчували, що ось вони зараз — денники, а ось тепер — нічники. Я назвала це ковзним графіком...

— Ну-ну,— незмигну дивився на Таню Ярема якимись іронічно примруженими очима.— Давай твій ковзний...

— Ти не усміхайся так зневажливо і недовірливо. Я розумію: тобі важко одразу сприйняти те, що я хочу. Теперішній графік ти сам складав, ти зжився, звикся з ним...

— Таню, що ти мені — «зжився», «звикся»? Діло кажн. Щось інше вигадала? То й переконуй, доведь.

— А ти не гарячкуй,— підвищила голос і Таня.— Коротше: я думаю, що не обов'язково, щоб людина працювала по вісім годин удень і вночі так само...

— Це вже щось зовсім нове. Ти що? Хочеш поламати узаконені робочі години?

— Саме цього я і хочу,— підтвердила Таня і розхвилювалася так, що навіть зрожевіла лицем.— Ось давай, давай подумаємо. Думати нам же ніхто не забороняє. А воно ж, може, що й путне... День є день. Все навколо живе, ворухиться, гомонить — можна попрацювати й десять чи навіть дванадцять годин, у вечірній час, коли і гамір, та ритм життя спадає, по вісім — це не важко, а вже вночі — тільки по чотири. І після цього йде людина нормально поспати, відпочити перед наступним робочим днем...— Таня заглянула у вічі Яремі і вловила в них заперечення, розгадала, яке саме, й не стала

чекати:— Я розумію, що тебе бентежить, я теж була на цьому спіткнулася — неоднакова кількість робочих годин. Але підрахувала: в кінці місяця набирається стільки ж робочих годин, скільки й належить за нашим трудовим законом. Але який виграш! Людина не перевтомлюється, отже, й продуктивність зростає — можеш не сумніватися...

— Та хто ж нам дозволить таке робити?!— зовсім втратив спокій Ярема.— А закон? А профспілка що скаже?..

— Закони, Яремо, людина придумує. Вона ж їх і змінює, і вдосконалює. Сьогодні — одне, завтра — інше, аби на користь справі, аби на користь і самій собі. Я тобі більше скажу — і зарплата зростає, це ж зрозуміло, як день! Зростає інтенсивність праці, зростає й заробіток. Ану, давай подумавемо, товаришу хазяїн містечка буровиків, Яремо Степановичу!

Гай довго мовчав, обіпершись на бильце крісла і підперши щоку кулаком. Нарешті звів очі на Таню:

— Сама видумала чи почула десь?

— Сама, сама, Яремо. І не вигадала — життя підказало.

Хоч іще й не було в Яреми згоди з Таниним проектом досі ніде не чутого графіка, однак своїми міркуваннями Таня посіяла в його роздумах велике сум'яття. В її доводах ніби був якийсь гачок із зазубриною, з якого нелегко сприснути. Він не міг беззастережно прийняти Танину ідею, але вже й не міг категорично відхилити її. Тому тільки й сказав:

— Ти от що... Залиш мені свій ковзний графік, я ще подумаю. Дуже якимось несподівано...

Таня враз утратила свій запал, свою войовничість, на обличчі її ліг вираз спокою і нібито... вини. І вона, мовби співчуваючи Яремі, по-жіночому лагідно сказала:

— Завдала я тобі клопоту...

— Нічого, нічого, якось порозуміємось,— усміхнувся Ярема і ніби між іншим зауважив:— А все-таки не за своє діло взялася. Начальник містечка буровиків — це я. А в тебе — своє, лабораторне...

— Ти це серйозно?— знову стрепенулася Таня.— Отак ти думаєш? Отак тебе розуміти?

— Та ні... що ти, Таню? Я про те, що в тебе й так справ по горло.

— Я ж не про себе піккуюсь. Про нашу спільну справу. А вона мені болить так само, як і тобі, як усім нам. Ніхто не заперечить, ти зібрав і збив хороший, роботящий і дружний колектив. Один Михайло Васильович Хміль чого вартий. А бурильник Володимир Коваленко, а його помічник Антон Батий! Та й інші... Але ж, я певна, ти не думаєш на цьому заспокоїтись. І я не можу замкнутися тільки на своїх аналізах. Дивно це було б...

— Ти молодець, Таню,— раптом якось зовсім по-сімейному сказав Гай.— А все ж я подумаю, я подумаю, подумаю...

Того дня Михайло Васильович Хміль по закінченні роботи одразу ж пішов додому, якісь у нього були невідкладні справи, а саме з ним у першу чергу і хотів порадитися Гай. Та так це зробити, щоб і Таня не знала. І вже наступного дня, як тільки Хміль з'явився, сам запросив його:

— Михайле Васильовичу, прошу вас, зайдіть сьогодні до мене, хочу порадитись з вами.

Протягом дня, що б він не робив, а все повертався думкою до Таниного ковзного, і вже під вечір цей графік геть заповонив його, і Гай нетерпляче ждав. Буровий майстер прийшов після лазні, переодягнутий у добротний костюм. Ще наче так недавно було, що робітника навіть на вулиці чи в трамваї

і тролейбусі легко відрізниш від службовця по одягу, на роботу й з роботи робітник ішов у старенькому поношеному костюмчикові, якого вже й викинути б, та «ще пригодиться», а то й просто у спецівці. А тепер уже стало буденною звичкою, що йде він на роботу гарно одягнутий, як у гості чи на свято, а вже там переодягається відповідно до своєї спеціальності. Після роботи ж скупається під душем і знову переодягається в чисте. Отож і Хміль зайшов до Яреми Гая свіжий, бадьорий після лазні, наче й не був щойно у парусиновій спецівці та в касці.

— Хочу наперед сказати вам, Михайле Васильовичу,— радісно зустрів його Гай,— що почувте зараз щось зовсім несподіване. Так що приготуйтеся.

— Чимось хочете мене налякати?— усміхнувся Хміль своєю доброю усмішкою на засмаглому, аж бронзовому, обличчі.— Ви ж знаєте, що мене вже нічим не залякаєш. Не реаую.

— Зараз зреагуєте,— пообіцяв Гай, хитрувато примруживши очі, узяв Танин графік і почав детально, в подробицях пояснювати.

Хміль слухав мовчки, не перебиваючи, тільки його лагідний, завжди довірливий погляд перехоплювався то на обличчя Гая, то на папір, списаний і покреслений Танею. І видно було, що дедалі проймався все більшою і більшою цікавістю. А коли Гай закінчив, буровий майстер глянув на нього повними незвичного здивування очима:

— Так це ж ви таке вигадали, Яремо Степановичу, що відразу я цьому графікові й ціни не складу.

— Трохи не розумію вас, Михайле Васильовичу...

— Як на мене, то це — здорово!

— Але це не я придумав, Михайле Васильовичу.

— Хто ж?

— Тетяна Павлівна. Це її пропозиція і її графік.

— А ви ж як на нього дивитесь?

— Поки що сумніваюсь. Боюся, щоб не наламати паличчя,— щиро зізнався Гай.

— Пробачте, але гадаю, що даремно,— за звичкою досить чемно заперечив Хміль. — Це, правда, діло зовсім нове, та, скажу вам, сміливо взято, що називається, за поперек.

— А люди як? Що вони скажуть?

— Мабуть, те, що і я... Люди розберуться, оцінять... Звісно, не кожному окремо втлумачувати, як оце ви мені. На загальні збори треба винести. Хай поговорять, висловляться, посперечаються, скажуть, хто «за», хто «проти» і чому «за» і чому «проти», а тоді вже й на практиці можна перевірити.

«...Михайло Васильович уже «за»,— думав Гай, коли Хміль пішов.— Виходить, Таня таки все добре продумала. Ось тобі й Таня! Ось тобі й геолог-лаборант! А взяла та й зворухнула таку проблему, і що дивно — адміністративну... Може, вона й народжена для керівництва, для самостійних рішень? Он, бач, без моєї допомоги, маючи дитя на руках, закінчила інститут, на «відмінно» захистила дипломну, тепер ось потрібна стала тут, на надглибокій, прислали сюди. Надглибока — це не просто бурова, а бурова унікального типу... А може, коли б Таня була звичайна собі жінка, то нічого б і не сталося у нашій сім'ї? Ну, жила б при мені, була б доброю хазяйкою, виховувала б Павлика, може, навіть ходила б на якусь непомітну службу «від» і «до», чесно одержувала б свою зарплатню, та й по всьому. На цьому б і закоренилося її місце в житті... Чи подобалась би мені така Таня? Ой, мабуть, ні!.. Вона в сто разів миліша мені така, як зараз: незалежна, роботяща і... творча. Авжеж, не байдужа до всього того, що робить, що інші роблять, як саме

роблять... Ні, вона зовсім не бездумна, не інертна, вона — творча натура».

І усім еством відчув, як він щиро любить Таню. Може, тепер навіть дужче, палкіше, ніж тоді... Тоді... то була бурхлива, блискавична, нестримна, гаряча закоханість юнака. Тепер — це міцна і стала любов зрілого чоловіка до жінки. Це вже любов сильного, дужого, загартованого життям чоловіка, який ніколи ніякої іншої жінки покохати не зможе.

А Таня не відповідала йому таким почуттям. Вона була надивовижу врівноважена, підкреслено офіційна, стримано поводитися з ним і наодинці, й на людях. Просто-таки дивовижно: він, сильний, дужий, загартований чоловік, чомусь не може підробитися під цю її манеру і водночас не може... в чомусь звинуватити її. Отже, вона знайшла й утвердила в собі такі риси поведінки і взаємин з ним, яких ні відкинути, ні заперечити.

Бурове містечко жило працею.

Але разом з тим «по-домашньому» влаштовувалось. Уже мало не тільки адміністративні та житлові будинки, а й назви коротеньких, обсаджених деревами вулиць. Назви давали начебто місцевого значення, вони відбивали в собі сам зміст того, що відбувалося: «Глибинна», «Алмазна», «Підземна», «Бурова», а хтось ще взяв та й повісив дощечку з написом «Гайова». Звісно, ця дуже красива назва вулиці пішла від того, що вона впиралася у невеличкий березовий гайок, який мешканці Бурового містечка посадили під час суботника, але можна було подумати, що вулицю назвали на честь самого начальника містечка буровиків Гая. Та, як би там не було, від чого б не пішла ця назва, вона себе виправдовувала. Якщо на честь Яреми Гая, то чого б і ні? Почесна, всім відома людина — заслуго-

вує. А якщо назва від того, що вулиця веде до гаю, то теж правильно. Березовий гай виросте, неодмінно виросте, бо як же йому не вирости, якщо він посаджений такими добрими, роботящими людьми!

А будинки мали чіткі номери, так що поштові листи, газети та журнали легко знаходили своїх адресатів. З'явився і свій кінозал (там же відбувались і загальні збори), а хлопці та дівчата знайшли зручне місце і обладнали спортивний майданчик з волейбольною сіткою, паралельними брусами та з турніком. У дітей — також майданчик з гойдалками та всілякими іншими забавками.

Тепер уже потрапити на роботу в містечко буровиків було не так просто. Там проходиш таку перевірку, наче тебе беруть у космонавти: і чи добре ти знаєш своє діло, і чи ти підходяща для цієї роботи людина по здоров'ю, і чи ти, бува, не любитель випити (Гай таких і на поріг не пускає!). Такі чутки й перекази доходили й до самого Яреми, він загадково усміхався і часом кидав скупі слова: «Хай говорять. Не затешеться в наш колектив лиха личина».

Робота увійшла в дощову осінь, а потім — і в холодну снігову зиму. Товстим білим покривалом устелило Бурове містечко — будівлі, вулиці, дороги, тротуари і саму бурову вежу. Вітер висвистував у її ребристих кроквах, і тільки тепер Ярема Гай посправжньому оцінив Танин ковзний графік. Вночі робітники особливо мерзли, але нічні зміни тепер були короткі, й тепло одягнені люди зберігали свою працездатність.

Якось Гай сказав Тані:

— Не знаю, як тобі й дякувати за твій новий графік. Просто-таки порятунок для людей.

Таня від несподіваної похвали аж зашарілася. Вона зрозуміла, що ці слова не навмисне сказані,

не тому, що вона — Таня, Ярема сказав би їх кожному, хто запропонував би те, що запропонувала вона. І відповіла з усмішкою:

— Що ж тут особливого...

— Особливого нічого, а люди дякують.

— Ну що ж, я рада. Тепер сама бачу, як це зручно.

А потім сталося таке, що важко було б і передбачити.

Зимовий вечір, як на таку холодну зиму, був порівняно теплий. Температура впала лише до вісімнадцяти нижче нуля. Сніг під білим, круглим і яскравим місяцем іскрився мільярдами холодних блискіток, які, здавалось, ворушилися й переливались. Бурильник Володимир Коваленко з висоти свого робочого майданчика часом зупиняв коротенький погляд на отому яскравому снігу, що лежав на землі велетенською плахтою. У цій холодній сніговій тиші було щось урочисте і невимовно красиве, звабне. Настрій у Коваленка був гарний, ніби аж святковий. Працювалося звично, чітко. Прилади показували безперервний рух свердла, яке повільно, але неухильно заглиблювалося в товщу землі.

Коваленко попервах і не звернув уваги, що досі круглий і яскраво-білий місяць почав затуманюватися серпанком хмар, що дихнув північний вітер і швидше закрутився повітряний силомір на метеорологічній вищці.

Вітер швидко набирив сили, пробирався під теплий Коваленків кожушок, а місяць зовсім сховався за густими хмарами, які навіть уночі не змінили свого свинцевого кольору й звисали важкими ряднами над засніженою землею. Раптом вони провисли ще нижче і уже торкалися верхівки бурової. Ві-

тер розгулявся, як п'яний бешкетник, рвучко шарпнувся і вниз, і вгорі, й Коваленкові здалося, що розгойдується сама вежа. Він злякано глянув угору: чи не впаде? Та гадав, що бурову не просто закопували в землю, а ставили на залізобетонні опори так міцно, що навіть найураганніша буря її не звалить. Але собі ніякого прихистку він не знаходив. І оцей вітриган міг легко змити його з робочого майданчика, як змиває шторм матроса з палуби корабля.

І справді, якийсь божевільний порив вітру, тугий, лютий і холодний, збив із ніг Коваленка, як легку пір'їнку. Він покотився по майданчику і вдарився об якийсь залізний рубець головою. Його врятувало тільки те, що шапка-ушанка була туго зав'язана під бородою, а каска пом'якшувала силу удару. Одначе біль був нестерпний, і Коваленко важко застогнав, голосно вилаявся, хоч сам себе й не почув.

До свого робочого місця Володимир добирався поповзом, на руках та колінах, щораз втягуючи голову в плечі. Звестися на рівні він не зважувався. Уже біля головного стовбура, по якому ходило свердло, він намацав шматок троса, залишеного тут для якоїсь потреби, і надійно прив'язався. І тепер його може збити з ніг, але уже нізашо не скине з вежі. Над головою у нього був ще один майданчик. Влітку він хоч трохи захищав від пекучого сонця та ще хоч трохи — від дощу, а зараз і цей майданчик не міг захистити від оскаженілого, пронизаного морозом вітру, і Коваленко відчув, що кожух і добротні валянки уже не гріють його — вони мовби задубіли, стали залізними.

Сніг засліплював очі. Володимир протирав їх, втягуючи з рукавиць то одну, то другу руку, і все ж намагався розгледіти, що показують прилади на пульті, щоб переконатися: свердло все-таки працює

там, у землі, незважаючи на те, що коїться тут, над землею. Це було найголовніше.

Ні, робота не припинялась. Не механізм створює людину, а людина створює механізм. Все від людини. В тому числі й оце складне свердло, яке повинно дістатися багатокілометрової глибини. Воно, заряджене розумом і руками людини, вгризалось у земну твердінь десь на невидимих горизонтах.

Бурове містечко також не спало.

Як тільки вдарив таран снігової бурі, схопилася з ліжка, зі своєї теплої постелі Таня. Вона хутко одяглася в що було найтепліше, вже підійшла до дверей, щоб тихенько вийти і якнайшвидше дістатися до бурильної вежі, як раптом задзвеніли й затремтіли шибки у вікнах від нового шаленого удару вітру. Від цього прокинувся й підхопився на своєму ліжкові Павлик. Ще нічого не розуміючи зі сну, він злякано розплющив очі, часто закліпав ними і вигукнув:

— Мамо, що це?! Ти куди?

— Спи, спи, Павлику, лежи. Надворі хуга. Сніговий буревій...

— Я з тобою, мамо. Я хочу подивитися буревій.

— Що це тобі в голову прийшло, Павлику?.. Лежи, кажу. І з хати не виходь, поки я не вернусь. Ти чуеш мене?

— Чую, мамо...— Він натяг на плічка ковдру й прикинувся, що таки й справді намірився спати.

Одначе, коли мама пішла, він похапцем озувся в чобітки, щільно обкутався пальтечком і вийшов надвір. Та на порозі ж і зупинився. Очі його раптом загрузли в білій пільмі, нашттовхнувшись на якусь рухливу холодну стіну, що ніби падала на нього, загрожуючи придавити, в обличчя вдарило невидимим, але дужим крилом вітругану. Все це засліпило його і мало не збило з ніг. Охоплений несподіва-

ним страхом, Павлик поточився назад, вдарився спиною об двері й отямився тільки в коридорі. Уже в кімнаті він зупинився проти чорного вікна і став напружено та вкрай стривожено прислухатися до лютого завивання скаженого вітру, до якихось невідомих досі загадкових нічних звуків, схожих то на тяжкий стогін, то на сухий холодний дзенькіт, то на далекі, мовби приглушені постріли чи вибухи. Мабуть, то відривалися шматки дахів, а може, з тріском падали старі нетривкі будівлі...

Павлик здригнувся, відступив і знову підійшов до вікна, яке так само дзеленчало шибками й відлякувало своєю непроникною чорнотою. Але думка про маму змагала страх. Де вона? Куди подалася в таку страшну негоду? Що змусило її кудись іти посеред оцієї сипучої зимової веремії?

Павлик затремтів усім свом маленьким тільцем.

...А Таня тим часом пробивалася до бурової вежі.

Перший же могутній удар вітру збив її в кучугуру. Вона впала, угрузнувши туди з ногами й руками. Однак сили у неї ще вистачало, й вона звелася і, переборюючи опір вітру, що бив просто в обличчя, попрямувала вперед. Просувалася повільно, тяжко долаючи метр за метром, боячись лише одного — аби не збитися з дороги до вежі. Йї неодмінно потрібно там бути. На другому майданчику бурової вона тримала свою скриньку, в яку, на її прохання, робітники складали різні зразки ґрунту, камінців, мінералів, всього того, що могло її цікавити як науковця-геолога. Звісно, туди клали далеко не все, що їй потрібно, але траплялися й дуже цінні екземпляри. Отже, коли та скринька зникне в оцій круговерті, то буде для неї велика втрата. Тоді — починай все спочатку. Та хто ж думав, що трапиться стале стихійне лихо? Хто міг передбачити?..

Вона знову й знову падала. Незважаючи на дику холоднечу, яка окутувала її, їй стало душно. По обличчю котився гарячий піт, і його змивав сніг, що налипав на лоб, на щоки, на очі. Це добре, що не холодно, а жарко, це означає, що вона ще не знесилась, що вона дужа, здатна боротися за оці метри глибокого снігу, здатна їх перемагати...

Та сніговий буревій дужчий за неї. Хоч і жарко, і душно, але їй не вистачає повітря, щось розпирає груди, і вже слабшають ноги, вона падала частіше й частіше і підводилася усе важче.

«Та що ж це я?..— гарячково билася думка.— Невже не дійду?.. Постривай, постривай, адже до Яреми ближче, ніж до вежі! Треба тільки взяти трохи праворуч... А там уже — разом з Яремою... А може, я оце здуру повзу? Може, всі сидять по теплих кутках та пережидують віхолу? А з мене потім будуть глузувати: «Бачили? Ради якихось там камінців. От дурна баба!..» І справді, що мене понесло? Навіщо було?.. Ні, не «навіщо»! У когось там своє, а в мене своє... Воно-то моє, але водночас і їхнє...»

Вона не думала, що думає. Думки промигували мимохідь, як перелітні короткочасні блискавочки, а все її прагнення тепер було спрямоване на одне: до Яреми!..

Та й чи так просто було дістатись до нього? Розбурханий, оскаженілий вітер кидався нею, як трісочкою, валив з ніг, втоптував у замети, котив її куди хотів, забивав дихання, сліпив очі. Перед нею, поза нею, навколо неї лютувала якась несамовита круговерть, зіткана з вітру, снігу і темряви. Тані часом здавалось, що вона не на землі, а в якомусь нереальному світі, в якійсь примарності, а може, в кошмарному сні, бо тільки в снах буває таке, що не підвладне розумінню людини. Це був не сніго-

пад, це був не вітер, це було божевільне шаленство природи, яка ні з ким і ні з чим не рахується, якій байдуже до людей і їхніх доль, зовсім байдуже, чи є на світі Тетяна Толокіна, Павлик, Ярема Гай, природа розгулялася і торжествує, показуючи свою безмежну, безкінечну і незагнуждану силу...

— Яремо!.. До-по-мо-жи!—несподівано подумала чи скрикнула Таня, уже зовсім безсило борсаючись у снігу, у вітрові, у темряві, ніби рибина у густих сітях, обплутана цупким куширем. Вона вже не чула ні рук, ні ніг, не відчувала всього свого тіла. Але ще жевріла, билася і пронизувала її свідомість одна думка: «Доповзти... не лишитися отут, в снігу...»

Якась дивовижна, нез'ясовна сила все-таки вела її і штовхала вперед. Той же проклятущий ураганний вітер і допомагав їй. Він був для неї хоч і не дуже надійним, хоч і зрадливим, але все ж орієнтиром. Тільки він. Більше того, Таня зрозуміла, що саме він, і ніхто інший, є її мимовільним спільником: «Так, так! Ти, лютий, скажений, божевільний, але ти — мій спільник!.. Веди мене, веди!.. Ти не знаєш того, що ти мій мимовільний спільник, а я знаю!..»

І сталося диво-чудо!.. Чи то, може, здалося? Може, її очі осліпли і зовсім нічого не бачать? Чомусь ще гущіша, ще чорніша темрява перегородила їй шлях. Що це за темрява, звідки? Таня стала на рівні ноги, розхристалася на грудях кожушок, з силою широко розкрила очі й тільки тепер зрозуміла, що перед нею будинок. Увесь він був закутаний снігом, але це був дім, і Таня зрозуміла, що це — Яремин дім. Адже вона саме до нього пробивалась. То це ж він, він і є!..

Вона з якимсь невиразним стогоном, а може, сміхом чи, може, з риданням дісталася дверей, дотяглася рукою до кнопки і подзвонила — довго, одчайдушно, майже не розуміючи, що робить.

Ту ж мить двері розчинилися, в обличчя їй ударило яскраве світло, засліпило її, і в цьому світлі став Ярема. Він глянув на неї і жахнувся:

— Ти, Таню?!

Вона ледве ворухнула задубілими губами:

— Ходім... на... вежу...

Він був одягнутий, мабуть, збирався туди ж, до вежі, від нього це було недалеко, але Тані суворо наказав:

— У хату! Тільки в хату!

— Я з тобою... там у мене цінна скринька...— прохрипіла Таня. Вона ледве стояла на ногах, вся у снігу, квола, зігнута, не схожа сама на себе.

Він бачив, що вона вкрай знесилена, може, й не встояла б, коли б не трималась рукою за одвірок.

— Скринька?.. Знаю... подивлюсь... А ти заходь і чекай мене тут. Чого тобі туди? Там чоловіків досить. Дужих чоловіків... Павлик де?

— Дома Павлик. Я наказала йому не виходити.

— А тепер я тобі наказую. Побудь тут, у мене, і нікуди ні кроку. Ти тільки глянь на себе!..— і раптом рішуче, наче відрубав:— Все!.. Розмова закінчена. Сама тут обладнуйся, а я пішов...

Він так швидко зачинив за собою двері, що Таня не встигла навіть щось іще йому заперечити... До того ж справді відчувала себе зовсім кволо, ноги і руки тремтіли, тіло жадало тепла і спокою. А тепло було ось тут. Вона стоїть у теплі, у затишку, тримаючись рукою за стіну, щоб не впасти... І знову подумала про Павлика. Він там теж — у теплі і затишку. Ця думка несподівано заспокоїла її. Ще в коридорі вона збила, струсила з себе сніг, скинула кожушаночку і зайшла до Яреминої кімнати, в якій ще ніколи досі не була. А тепер ось прийшла... сама. І за яких же обставин! Стихія прибила її сюди, як морська хвиля прибиває до берега уламок корабля...

Таня аж стрепенулася усім тілом від цього порівняння, яке так несподівано сплигло їй на гадку. Та вона ж і є уламок. Не цілісний корабель, а лише уламок від колишнього цілісного організму...

Таня сіла на диван, схожий на той, що стоїть у Яреми в кабінеті, й почала розглядати кімнату. Не убого, але й не вишукано. Оце тільки й м'яка та зручна річ, що канапа. Звичайний дубовий темно-коричневий стіл під стіною з трьома стільцями, готельного типу тумбочка і на ній у вазочці герань, яка цвіте і влітку, і взимку, зберігаючи красиве листя. Три стіни прикрашені кількома кольоровими репродукціями з Репіна, Васильківського та Іжакевича, а на четвертій — Павликів пейзаж. Таня довго розглядала його і непомітно для самої себе тихо і тепло усміхнулась...

А де ж Ярема працює? Таня заглянула до сусідньої кімнати. Ця була менша. А письмовий стіл більший, з шухлядами, завалений книжками, папками, паперами і, мабуть, для прикраси чи солідності самого стола, на ньому стояла велика мармурова чорнильниця і... до неї була притулена фотокартка з Танею і Павликом. Вони тут удвох. Вона тримає на колінах розгорнуту книжку і щось показує Павликові, який сидить поряд, прихилившись до її плеча. Таня пригадала, що цю фотокартку Ярема узяв із собою, коли їхав до Казахстану. А тепер вона ось тут, на столі, на найвиднішому місці, завжди перед його очима...

Були ще три речі у Яреминій квартирі: скромне ліжко, накрите зеленим, солдатського кольору пледом, шафа для одягу і велике, майже на повний людський зріст дзеркало в кутку. Тільки все необхідне і нічого зайвого. «Зайве заважає, — нерідко казав він. — Відволікає увагу від потрібних думок...» І все це куплене, звісно, ним самим, і розставлене

його руками, і ліжко застеляли його руки... Жонатий холостяк! Такий же холостяк, як був студентом, такий самий, як став начальником геологічної експедиції в казахських степах... Невже за такий довгий час розлуки і не знайшов собі якоїсь жінки? Та ні, не «якоїсь», а й гарну міг би знайти, може, й крашу за неї. Адже і сам вродливий — одразу впадає в очі, а особливо жінкам!— і в роботі зовсім не рядовий, не посередній, а таки дуже помітний. Але з усього видно, що й не хотів він шукати іншу жінку.

Таня знову повернулася з цього маленького домашнього кабінету до великої кімнати, знову сіла на диван з ногами і схилилась на качалку. Поза у неї була якась сирітська, самотня, і обличчя наче стислося та втратило свою привабливість. Та й думки враз облягли її сумні. Йї раптом стало шкода Яреми, і шкода Павлика, і шкода себе. Вона ще не могла б собі пояснити, який то був жаль. Буває ж така туга, що і сама собі людина не може пояснити. Туга, перемішана зі спогадами, з поверненням у душу якихось напівзабутих відчуттів, які можуть промайнути в грудях, як холодний осінній або як теплий вітерець, щоб пройняти все ество змішаними, але дуже відчутними й сильними почуттями... Може, оце тужливе сум'яття їй навіяли оглядини Яреминої квартири, в яку вона потрапила так несподівано для себе, а може, оте підвивання вітру за вікнами, яке то переривалося на часинку, і тоді здавалося, що ніякого стихійного сніговію й немає, то раптом вривалося в кімнату тяжким, якимсь наче людським стогоном, безнадійним плачем, одчайдушним квилінням, а то й грізним погрозовим ревищем, від якого завмирало й хололо серце.

«Що там робить на вежі зараз Ярема?— зринувла думка.— Що роблять в цю мить оті його руки, які вміють без будь-чєї допомоги отак обладнати

своє житло, отак гарно й чисто тримати квартиру, застеляти ліжку, навіть підбивати подушки на ньому? Що роблять зараз ці руки?.. Може, таки зібратись з силами, знову одягтися і піти до вежі?»

Але згадала владний Яремин наказ: «Забороняю!», згадала, як блиснули гнівом його великі очі, й зрозуміла, що не послухатися його вона не може. То був і наказ старшого по роботі, і наказ мужчини жінці, і наказ чоловіка, який любить її і не скоряється примхам долі... Так, він — дужий, він може взяти на себе і свої обов'язки, і її і справитись з ними.

А на буровій тим часом творилося несусвітне.

Коли Гай з величезними труднощами дістався вежі, то першим, на кого він наткнувся, був Михайло Васильович Хміль. Цей велетень легше за всіх здолав підступність зимового буревію і перший опинився на робочому майданчику, де працював Коваленко. Він уздрів не звичайну, а якусь снігову людину, що ледве ворушилася, ледве борсалася, аби тільки збити із себе сніг, захиститися од вітру, протерти засліплені очі, щоб стежити за приладами робочого механізму.

— Спускайся вниз!— наказав йому Хміль, намагаючись перекричати ревіння бурі, ще й показав рукою.— Туди... вниз!..

Коваленко не зрозумів, не розібрав його слів, він тільки придавив рукавицями шапку-вушанку й щось промимрив, ніби у нестямі, губи ледь ворушились.

Хміль дужим ліктем відштовхнув Коваленка од пульта і знову на повну силу своїх могутніх грудей закричав:

— Униз! Пошукай прихистку! Я стану до механізму!

У нього й на гадці не було зупиняти бурову, це було б неймовірно безглуздя. Це було б не просто порушення графіка, а загрозувало б аварією. Вежа не могла зупинитись. Свердло з алмазним долотом повинне працювати безперервно, аж поки не настане планова зупинка, щоб витягти з глибини землі черговий kern.

Коваленко нарешті зрозумів, що від нього вимагає буровий майстер, і незграбно, кособоко, хапаючись за хрестовини з тонких труб, посунувся до люка із драбинкою вниз. Там його хтось підхопив.

А навколо Хмеля з'юрмилися нові постаті робітників. Серед них був і Гай, але він не одразу впізнав його. А коли впізнав, то ніскільки не здивувався. Бо де ж бути зараз начальникові Бурового містечка, як не тут!

Кожен вірив, що довго таке тривати не може, скоро цей ураган задихнеться, виб'ється із сил, вляжеться... Але від нового раптового удару вітру вежа затремтіла і, здавалось, гойднулася. Ярема Гай відчув цей загрозливий і підступний рух під ногами. Мозок пронизала гостра думка: «Чи витримає?.. Чи не зйдуть із своїх місць направляючі втулки?.. Якщо так станеться, то це — серйозна аварія... Ні, вежа не впаде (хоч і такий випадок був під час «горної бурі» в Казахстані), вона поставлена добротно, на роки, але тонко припасовані внутрішні механізми... Вони легше перенесли б оце потрясіння в неробочому стані...»

Але знову задрижала вся бурова від основи до верхівки, ще відчутніше, ще загрозливіше.

«Найпевнішим буде тільки одне рішення, тільки одне», — сказав собі Гай і щосили вигукнув:

— Зупинити механізми!

Хміль подумав, що це йому причулося, і перепитав:

— Що ви сказали?

— Зупинити механізми! Зупиняйте!..— Гай робив руками грізні наказові рухи.

Хміль заперечливо крутнув головою:

— Не можна!.. Ви ж знаєте!..

Гай більше не наказував. Він потягся рукою до головного рубильника-вимикача...

Зовні нічого не змінилося. Як висвистував та завивав вітрюган досі, так він казився й зараз. І так само ворушилася довкола снігова темрява. Тільки на пульті управління погасли всі світильні прилади. Та ще відчув Ярема Гай, як серце йому ніби обірвалося... Однак він знайшов у собі сили і наказав:

— Всі — з вежі!

Останнім спустився сам.

Тут, на землі, було все-таки тихіше, і він знову розпорядився:

— До нарядної. Грїтись!

За ним, горблячись і затуляючи обличчя руками, посунули всі. Нарядна стояла недалеко від бурової. Це було добротне приміщення, розраховане на велику кількість людей, які збиралися тут під час зміни. В середині великого залу рядами стояли лави, по під стінами — дерев'яні дивани, на яких можна було й поспати чи просто відпочити. Тут же висіли на стінах гасла та плакати, дошка показників виконання плану, графік виходів на роботу і стінна газета «Буровик». В нарядній відбувалися виробничі «летучки» і коротенькі, не святкові, а чисто ділові, збори, де можна було й посперечатись, і обмінятись гострими дотепами та жартами, і покурити. Наряди одержували в кімнатках-боковушках, двері до яких ніколи не зачинялися.

Тепер у нарядній зібралась не тільки нічна зміна, а всі, хто прибіг до вежі під час бурану. Додому ніхто не пішов. Розуміли, що боротися із стихією,

яка розбушувалася, зараз вони нічим не зможуть, але ще невідомо, як буде далі. Може, й знадобиться тут людська сила, може, ще доведеться по-справжньому стати супроти розлютованої стихії.

Настрій у всіх був пригнічений. Затято курили, поглядали на Гая. А він сидів мовчазний, задумливий, зосереджений і насторожений. Але теж... безсилий, не здатний зараз на якісь активні дії...

Двері до нарядної були щільно причинені. Але раптом вони розчахнулись, і на порозі стала... Таня. Гай глянув на неї спершу німим заляклим поглядом і знову ледве впізнав її, як там, у себе в квартирі, й, ледве стримуючись, щоб не вибухнути гнівом, тихо, але натискуючи на слова, запитав:

— Та... чого ж ти... тут?..

Тільки трохи перегодом зрозумів, що він вперше оце в присутності сторонніх звернувся до Тані на «ти», повів очима по обличчях, але вираз у всіх був такий, наче нічого й не сталося.

— Що там... на вежі?..— запитала Таня.

Гай повагався трохи:

— Там?.. Там все гаразд...

Таня вловила у його відповіді якусь непевність, незакінченість.

— Що — «гаразд»? А чому жодного вогника?

— Струму немає...

В нарядній було тихо. Ніхто не наслідювався порушити цю тишу найменшим звуком. Всі з якоюсь особливою увагою й зацікавленістю слухали розмову між начальником Бурового містечка і завідувачкою лабораторії, стежили за їхніми обличчями, чекали, що буде далі. Все-таки, як не є, а колишній чоловік і жінка — кому не цікаво?

— Порвало дроти?— домагалася Таня.

Тихо було в нарядній. Але стало ще тихіше. Цікаво ж усім, що відповідь Гай.

— Я зупинив вежу, Тетяно Павлівно,— твердо сказав він.

— Як же це?..

— Не хвилюйтесь, Тетяно Павлівно,— озвався Хміль, ніби з наміром попередити Яремину відповідь.— Подібне було на Кольському півострові... Там теж зупиняли і — нічого.

— Сідайте, грійтесь, Тетяно Павлівно, он стілець,— з ледь помітною усмішкою, що промайнула на його губах, сказав Гай.

І тоді загомоніли всі разом, ніби тільки й ждали цієї хвилини. Той про те, той про інше. А все, зрештою, зводилось до того, що сталося.

...Уже перевалило за північ. Буря вляглася — це відчули всі. Пожвавішали і заясніли обличчя.

А ще трохи згодом Гай сказав:

— Пора.

Всі заспішили до виходу. Хміль затримав Гая, шепнув йому: «Яremo Степановичу, я стану до пульта, а вас прошу, відведіть Тетяну Павлівну додому. Самі ж бачите... А тут уже не турбуйтеся, все буде добре».

Він не тільки не заперечував, а тепло подякував.

— Спасибі, Михайле Васильовичу. Але вежу включу в роботу сам.

Гай і Таня пірнули в снігову круговерть, хоч вона й не так уже лютувала, як досі, знесиліла. Ярема міцно тримав Таню під руку. Вона кілька разів провалювалась у замет, але він ще міцніше і надійніше притискував її до себе — Таня це відчувала, і кожного разу говорив заспокійливо:

— Не бійся, удвох не впадемо.

Ці слова додавали їй певності.

Нарешті вони дісталися її під'їзду. Всередині було тепло від батарей, і вони зупинилися, щоб пере-

дихнути та струсити з себе сніг, що геть заліпив їх.

— Тепер іди,— сказав Ярема,— почекаю, поки ти зайдеш.

— Спасибі тобі, Яремо,— тихо промовила Таня.— Може, ти... може, тобі краще перебути?.. Таке на дворі...

— Ні, піду,— рішуче сказав Ярема.— Треба...

Вона, тримаючись за поручень, поволі підіймалась сходишками на другий поверх. Він стояв унизу і дослухався. Чув, як довго, закладими пальцями вона не могла потрапити ключем у замочну щілинку, як нарешті відчинила двері, й раптом почув рідний голос, одчайдушний крик Павлика:

— Ма-а-амо! Ма-амочко!.. Чого ж ти так довго?

І почув, як Таня відповіла:

— Все гаразд, Павлику... Все гарно...

Далі Ярема вже нічого не чув. Двері зачинились. Постояв ще трохи біля батареї, біля тепла, а потім вийшов з під'їзду й рушив назустріч снігу і вітрові.

Аж тільки тепер відчув, що вкрай знесилився. Уже і його не тримали ноги, як щойно Таню, і був дуже радий, що ніхто не бачить, як він падає, зводиться, знову падає, як важко дихає, як хитається з боку на бік, а потім довго стоїть на одному місці у цілковитому безсиллі, роблячи якісь непевні й невиразні рухи, наче відбиваючись од невидимого супротивника.

А Таня, заспокоївши Павлика, вклала його в ліжку, діждалася, поки засне, а потім і сама лягла. Довго здригалася всім тілом, уже не від холоду, а від пережитого. І все чула оті слова, що сказав Ярема серед нічної стихії: «Не бійся, удвох не впадемо...» І коли вже засинала, голос його все ще витав над нею якоюсь дивовижною хмаринкою — то відлітала вона, то огортала м'яким, лагідним теплом.

Кажуть: ластівки на своїх крилах приносять весну. Мабуть, так воно і є. Але вони не тільки приносять весну, а й перебирають на свої крила й осінь.

З балкона Таня бачила, як відлітають пташки у вирій. Вони влаштовують прощальний танок. Голосно щебечучи, шугають туди й сюди, кудись у простір, поміж дахів, у повітрі, під небом, під сонцем, підлітають до своїх гніздечок, торкаються до них грудьми й крильцями, обіймають, а може, й цілують... прощаються.

А тепер ось, навесні, влаштовують танок повернення, танок радісної зустрічі з своїми оселечками-гніздами, і кожна упізнає своє, не заблудилась, летячи з далекого краю, і по-господарськи приглядається, що змінилося за час її відсутності, що треба підправити, підрихтувати, і робить це одразу, не гаючись, бо ждатиме діток. А дітям треба, щоб гніздечко було тепле і м'якеньке. Отак, працюючи, вони перегукуються, і перегуки ті — весняні й веселі.

Цього разу ластівкам було особливо багато роботи, бо люта зима з буревіями та снігопадами накоїла багато лиха, позіпсовувала їхні гніздечка, хоч притулися до них і плач. Але ластівка — птаха роботяща, і крильця у неї невтомні.

Було двоє ластів'ячих домівок під дашком на балконі і в Тані та Павлика. Коли траплявся вільний час, обоє вони виходили на балкон, сідали у дешевенькі, плетені з червоної шелуги крісла і з цікавістю спостерігали за працюючими пташками — вісниками весни.

Павлик бачив їх по-своєму. Аби не сполохати радісного щебетання, жвавої розмови пташок, притишено говорив:

— Дивись, дивись, мамо! Ти бачиш, які вони?..

— А що треба бачити, Павлику? Звичайні собі пташки.

— Ні, не звичайні... Вони зовсім інші... Ти знаєш, у горобчика я нарахував аж сім кольорів, а в ластівки тільки три та ще сивину якусь на крильцях...

— Це тобі ввижається, Павлику. Горобчик — він сірий.

Павлик розсердився:

— Який же він сірий? Ти, мамо, хоч тримала в руках горобчика?

— Ні, не тримала, Павлику. А що?

— Якби тримала, то переконалася б... Всі кажуть — сірий, сірий, а він зовсім і не сірий.

Таня дивилася на сина й ласкаво усміхалась, серце її раділо: росте у неї хороший Павлик.

«Росте — у неї...— подумала.— А чому ти так думаєш, Тетяно Павлівно, що росте тільки у тебе? А Ярема?..»

Вона довго мовчала, аж Павлик насторожився, запитав:

— Чого ти мовчиш, мамо? Про що ти думаєш?

— Про тебе, Павлику... Про тебе, хлопчику...— і несподівано також запитала:— А ластівки які? Які вони?

Павлик зрадів, що вона про це запитала, охоче відповів:

— У дві фарби, як дивитися здалеку. Спинки і крильця чорні, а груди білі... От, якби в руках по-тримати!..

— Ану, давай подивимось.

Павлик більше уловлював барви, його турбувало, як намалювати гострі крильця і довгі хвостики, теж гострі й схожі на розчеплені ножиці. Дивно: пташки майже не рухали тими крильцями і хвостиками, а тим часом швидко і спритно, майже блискавично, миготіли в прозорому, ясному повітрі, кружляли, злітали вгору і падали вниз, на якусь мить підлітали до гніздечок, чіплялись до них невидимими лап-

ками, щось там хуленько робили своє, мабуть, до-
ліплювали хатинки, які попсувала зима, і знову ви-
пурхували дружною зграйкою, щоб разом з інши-
ми продовжувати піднебесний танок.

А Таня, Тетяна Павлівна Толокіна, дивилася на
ластівок зовсім по-іншому і думки в неї були інші.
Ось, бач, повернулися з невідомих країв і, звісно ж,
перш за все дбають про спільне житло, про свої
гніздечка. Їх поруйнувала хижка зима, а хазяйнови-
ті і дружні пташки все поновлюють, і це приносить
їм радість, і через те вони по-весняному веселі, мо-
торні та щебетливі...

І, переповнена ще якимось самій собі незвіданим,
незрозумілим, солодким і тривожним почуттям, пі-
дійшла до Павлика, пригорнула його голівку до
грудей, запитала:

— Художнику мій маленький, а ти впізнаєш на-
ших торішніх ластівочок?

— Аякже, мамо!.. Ось дивись, дивись... оті дві на-
ші... І оці дві... Вони ж — парами... Якби вони сіли
мені на руки, я б їх приголубив, погладив би по го-
лівках і по крильцях, і я б ніколи їх не посадив у
клітку.

— Ластівка — не для клітки, Павлику, вона —
вільна, — сказала Таня, а в груди вдарило: «Вони
ж — парами...»

— Ну, сиди, приглядайся...

Вона швидко пішла до кімнати. Не хотіла, щоб
Павлик побачив її сльози.

А літо цього року видалося небувало гарним. Не
було якихось різких погодних перепадів, часом тіль-
ки прошумить теплий рясний дощик, та й знову за-
синіє неозоре небо, знову щедро засяє сонце, обла-
рковуючи людей і всю землю своєю щедрістю. Буйно

зазеленіли дерева, і листя на них було таке туге та важке, що аж вгиналося гілля.

Радіти б та радіти! Жити повним життям!.. Та немає в Таниному серці цього відчуття. Чомусь вона ще живе згадкою про зиму, про те, як борсалася в заметах, як самотньо сиділа в Яреминій квартирі, як потім він проводжав її додому, і знову зринали слова: «Не бійся, удвох не впадемо». А може, їх і не було, тих слів? Може, то їй причулося серед снігового хуртовиння?..

Пізній вечір. Уже майже ніч. І зненацька — телефонний дзвінок:

— Ти не спиш, Таню? Я тебе не розбудив?

Хіба ж могла вона не впізнати його голосу!

— Ні, не сплю, Яремо.

— Ти пробач... Ось у мене сидить Михайло Васильович Хміль і запрошує нас з тобою завтра на озеро. Може, поговориш з ним?

Таня геть зовсім розгубилася.

— Давай...— Йї здалося, що це якийсь сон, і воно таки було схоже на сон.

— Здрастуйте, Тетяно Павлівно,— почувся у трубці лагідний голос.— Оце змінився, зайшов до Яреми Степановича та й агітую його... Такі дні стоять, а ми все тільки за ділом та за ділом. Може б, відірвалися?.. Ви ж не були на озері?

— Ні, ще не була...— Серце у Тані часто билосся.

— Ну, так чого ж ви?.. Я своїх заберу, та всі разом і відпочинемо по-людськи. Ви і Павлика беріть, він же у вас дуже цікавий хлопчина...

На мить уявила картину: з нею говорить по телефону Хміль, а поряд сидить Ярема, не зводить з Михайла Васильовича очей і чекає, чекає... Звичайна мить... Звичайна розмова... Людська, хороша... А ця мить, ця розмова, її відповідь можуть стати роковими...

Вона не дихала. Намагалася вгамувати серце.

— То як, Тетяно Павлівно? Згода?..

Таня ще відтягувала своє рішення:

— Я думала — ви по роботі щось...

— Та нікуди не втече наша робота. Ми ж її самі й робимо...

— А... коли?..— спитала якось обережно Таня.

— Та коли ж... Прямо зранку, як тільки сонечко вигляне. Я під'їду машиною і заберу вас... І медку прихоплю, у мене ж свій. Так гарненько відпочине-мо. А може, ще й камінець для себе якийсь там дорогоцінний знайдете... Ну, згоджуйтесь, Тетяно Павлівно.

Вона тихенько засміялась у трубку, відчула, що серце їй трохи відпустило і ніби його огорнуло щось лоскітне, лагідне, як промінець вранішнього сонця.

— Ви так агітуєте, Михайле Васильовичу, що... згодна.

— Ну й чудесно! Запевняю вас, каються не будете.

— Гаразд, гаразд, під'їжджайте. Ми з Павликом будемо готові. У вас своя машина?

— Своя, власна. З усіма чотирма колесами і п'ятим запасним. А водій я знаєте який? Жодної дірки в талоні. Так що можете не сумніватись.

— Спасибі, Михайле Васильовичу. Поїдемо на озеро,— вона помовчала трохи, а потім додала:— І Яремі Степановичу скажіть, що поїдемо.

— Уже кажу...

То був, може, найщасливіший день у їхньому житті.

З ранку і майже до вечора всі гуртом — на синьому озері під синім сонячним небом! Ніби й не було розладу між ними. Та нікому і в голову не прийшло б згадувати про нього. Павлик перекидався у нагрітому піску, сміявся щасливо, потім обох їх

хапав за руки, тяг у воду, а у воді, бавлячись та бавлячись, вони доганяли одне одного, хлюпалися, і не було кінця й краю їхнім пустошам...

А потім усі гуртом варили куліш, їли дерев'яними ложками, а закушували пахучим і смачним Хмелевим медом.

Додому поверталися хоч трохи й зморені, але наповнені здоров'ям, враженнями та радістю.

А коли вже наближалися до домівок, Таня тихо запитала в Яреми:

— До мене?

— Ні, до мене, — відповів він.

— Значить, до тебе, — погодилася Таня.

А Михайло Васильович Хміль, уже прощаючись, від усього серця побажав їм обом:

— Хай вам шастить...

П'ЯТА ПОРА РОКУ

Дев'яносто літ, зим, весен і осеней прожив на світі дід Савка. Не нажив синів і дочок, внуків і правнуків. Але на кого не гляне в селі, то всі йому — сини і дочки, внуки і правнуки. Запамятати всіх уже йому несила. А ще важче назвати поіменно. Правда, іноді дід Савка силкується зібрати до своєї пам'яті того й того, але на котромусь і зіб'ється.

Та і все своє життя в подробицях він уже не може переказати. Легше поділити його на чотири частини — що чотири пори року: як був ще юним і молодим — з весняним буянням у дужих грудях; як став уже зрілою людиною — також при силі-здоров'ї; як став літнім чоловіком — за нажитим життєвським досвідом; як став уже старезним дідуганом, білим, ніби сама зима, та взяв у руки костура, щоб, не дай боже, не впасти, бо, коли впаде п'ятирічне хлоп'я, то воно встане, засміється і побіжить далі, а старому впасти — і соромно, і небезпечно.

Отак на чотири частини ще може поділити дід Савка свій вік. Хай ці шматки довгої життєвської дороги і розкажуть, як жив дід, що в нього було світлого, радісного і що було важкого, трудного. Бо ж таки довге життя!

Сидить Савка на самоті й снує спогади, випрядає їх, як безкінечну нитку з кужеля...

ВЕСНА

Хто не жив у селі, той не знає, що таке — пасти корову.

Мати будить удосвіта:

— Вставай, Савочко. Уже всі вигонять. Я вже й корівку здоїла.

Савочка тиснеться всім тілом під теплим ряденцем. Ой, як же не хочеться вставати! Ну ще тріньки, мамо... Але він розуміє, що треба вставати. У них нічого, окрім корови, немає. І якщо її не напасти, то як же жити? Корова — це їхня годувальниця. І молоко, і трохи сметани, і крихітка сиру. М'яса давно в очі не бачили. Хліба теж. Який той хліб на смак, Савочка й не пам'ятає. Їдять кураїники.

Тепер не тільки діти, а й не всі дорослі знають, що таке кураїник. Це — оладки з кураю. А що таке курай? Зрозуміліше буде сказати — перекотиполе. А перекотиполе — це степовий бур'ян. Він росте кущиком і як виросте та висохне, то здалеку дуже схожий на великого їжака. Корінець у нього тоненький і слабенький. Як дмухне вітер, то курай зривається із свого корінця і котиться-котиться степом. Він їстівний, тільки трохи гіркуватий. Але не шкідливий. Його їдять. І Савочка до нього звик.

Мати кладе йому в полотняну торбинку кураїника, дрібок солі до нього, щоб не нудило, пляшку води, бо немилосердно ж палить літня спека. Мати допомагає вивести корову з двору. А за селом Савочка вже сам собі хазяїн. Отак сідає на корову верхи, як на коня, і їде, та ще й пригуцикує, ніби він у сідлі, та ще й покрикує: «Вперед! Вперед на біляків!..» А корова сама знає, де найкраща паша, іде швидко, навіть бігцем, тільки ратиці хрускотять. До верхівця звикла. Їй, може, навіть подобається цей маленький вершник. А крім того, корова сподівається, що її пастушок загавиться, як це інколи буває, і вона попаски підкрадеться до городу залізничника. А там уже не тільки трава, а й гарбузи, і капуста — є чим поласувати. А кинеться пастушок, що во-

на в шкоді — то що? Ну вдарить кілька разів по хвості своїм батоном, то воно швидко й переболить. Та й б'є він не боляче, жаліє. Адже йому й самому увечері захочеться вдосталь напитися молока. Отож між коровою і Савочкою цілковита злагода.

Матері доносили недобрі язика, що Савочка їздить на корові, але вона за це не лається, бо знає, що синок слабенький від недоїдання, а корова все ж таки напасеться, додому повертається з повними боками. Тільки одного разу пригрозила:

— Ну, ще раз почую, то сам себе вини.

Але те було сказано незлобиво, навіть ласкаво.

Одне слово, Савочці живеться добре.

І вже зовсім він почуває себе щасливим, коли на пасовисько приганяє свою корову Даринка. Дівчинка живе на їхній вулиці, в селі бачаться вони рідко. Але на пасовиську їх здружили корови.

Даринка — біловолоса, така вже народилась, і лицем худенька та біла, але брови у неї чогось чорні, а очі чогось сині. В ті сині очі Савочці спершу було дивитися... Ну, не страшно, а якось невтримко, наче вони його проколювали. І коли він був сам і, лежачи на спині, дивився у небо, то питав себе: що синіше — очі в Даринки чи небо?..

Вона теж з бідних. Платтячко на ній полатане, як і в Савочки штанці. По них добре побігала матрина голка, нашиваючи ті латочки з різної матерії — яка трапилась під руки.

Обоє вони бідні й полатані — і Савочка, й Даринка.

Тому й живуть дружно.

— У тебе тато є? — спитав якось Савочка.

— Немає... Узяв скатертину зі столу, щоб десь виміняти на хліб, і не повернувся. Переказували, що тиф його в дорозі звалив. А в тебе?

— І в мене немає. На фронті десь загинув.

Це теж єднало їх, зближувало.

А потім сталося нещастя. У Савочки здохла корова. Одні жінки казали, що вона жабу проковтнула, інші — що їй наврочили, а ще інші — що кожному створінню свій час. Мати голосила по корові на весь куток села. Так жалібно і згорьовано вона плакала тільки тоді, коли не стало Савоччиного батька. Гірко ридав і Савочка. Бо що ж тепер робити? Ніколи вже у них не буде корови. І молока не буде, і сметанки, і сиру... І тепер уже Савочка увечері перед сном пив тільки кухлик гарячої води з кураєником.

Але ні-ні та й забігала Даринка, приносила горнятко молока й казала, як доросла:

— Пийте на здоров'я. Воно ще тепле, вечірнє... Мама казали, що ще молока даватимуть... А знаєш що, Савочко? Давай удвох пастимемо мою корову.

Хлопчик дуже зрадів:

— Давай. І тобі буде веселіше.

І гнали Даринчину корову вдвох. На корову Савочка вже верхи не сідав. Бо не своя!

А пригнавши, бавились. Правда, вони не бігали, як усі діти, не наздоганяли одне одного, не ловили, бо ніжки у них були слабенькі від постійного безхліб'я і швидко втомлювались. Але вони грали в сидячу гру — у крем'яхи. Для цього навибирали гарних камінців, якими були обсипані залізничні колії поблизу. Савочка був спритніший, вправніший, але навмисне піддавався, щоб Даринці було весело, радісно і щоб вона сміялася. Савочка дуже любив, коли Даринка сміється.

Як сонце вже підбивалося до обідньої пори, Савочка казав Даринці:

— Ти посидь, подивись за коровою, а я піду щавлю пошукаю та козельців.

— Добре,— погоджувалась Даринка,— тільки ж ми, мабуть, уже все повизбували.

— А воно щеросло. Знайду. Я вмю шукати.

І він ішов. Бувало, що й на довгенько затримувався, і тоді Даринка починала хвилюватись: «Краще б я пішла, я б — швидше». Але він повертався з щавлем і козельцями. Тоді вони сідали одне проти одного, ділилися порівну кураяниками, їли їх із кислим щавлем і солодкуватими козельцями і запивали водою з пляшок.

Потім по черзі спали на Савоччиному латаному-перелатаному піджачкові, а в голови клали уже порожні від їжі торбинки, набивши їх травою. А якось Даринка під голову Савочці укинула у торбинку ще й степових квітів. Він побачив це і запитав:

— А квіти навіщо?

— Щоб тобі пахли у сні.

Вони ніколи одне одного не будили. Спить Савочка? І нехай. Спить Даринка? Хай поспить, бо сон, як і їжа, теж додає сили.

Вони не знали, що це — їхня любов.

У дорослих любов буває всяка — і вірна, і зрадлива, і щаслива, і нещасна, і зумисно роблена, і ще, й ще якась. А дитяча любов — найчистіша і найщасливіша. Вона не знає лукавства, зрадливості, ревнощів, вона народжується вільно, природно, сама собою, як, скажімо, ні від кого незалежно народжується, проростає і розквітає степова ромашка, ніким не посаджена, а викохана й випещена самою природою.

Був у Савочки й недруг, а якщо достеменніше — ворог. Це — Панько, куркуляцький синок. Другий рік голодують люди, поїли солом'яні стріхи — потовкли в ступі, потерли на саморобних жорнах і поїли. А Панько, круглий і натоптаний, котиться на своїх коротеньких товстих ногах по землі, як глев-

тяк, живе за високим щільним парканом, і дім у нього з червоної цегли, бляхою блищить на сонці.

Живеш ти ото за високим парканом, під цинковою бляхою, ну й живи. Маєш коней — зміїв гривастих, — та молочні корови, та чортзна й скільки гусей, курей, то й май!.. А то ще й дражниться. Вийде з двору, стане біля хвіртки з широкою залізною клямкою і, як тільки побачить Савочку, так і вигукує, мов навіжений:

Савка-булавка
Крізь тин гавка!..

Савочка довго терпів таку наругу, а далі й сам видумав, як передражнювати. Тільки Панько заведе своє, а Савочка йому у відповідь:

Панько-глевтяк
В багні укляк!..

Правда, слово «багно» він заміняв іншим, образливішим, та не будемо йому за це дорікати. На свого ворога можна дібрати ще й гостріші та дошкульніші слова.

Але одного разу слів виявилось замало. І хлопці зчепилися. Спершу борюкались. Далі пішли в хід кулаки. Опецькуватий глевтяк Панько був важчий. Він звалив Савочку на землю і жорстоко побив. Додому Савочка прийшов із розбитою губою і синяком під оком.

Наступного дня він і на пасовисько пішов такий розмальований. Даринка глянула і охнула:

— Хто ж це тебе так?

— Глевтяк Панько. Ну і я йому дав! — похвалився Савочка.

— Не чіпай його, — порадила Даринка. — Він же дужчий за тебе, бо завжди напханий їжею. Сили багато,

— Нічого, я як підросту, то і в мене буде багато сили. Він від мене не втече... Ще зустрінемось!

Через кілька днів синяк зійшов, губа загоїлась. Та не загоїлась Савоччина образа. Вона засіла у його грудях, у його серці на все життя. Він уже розумів, що та бійка була не звичайна собі хлоп'яча бійка. Він, Савочка,— бідний, а Панько — багатий. Не рівня одне одному. Вони — вороги.

ЛІТО

«Гай-гай!..— думає дід Савка, сидячи у вечірній тиші на ослінчику.— Скільки води збігло! Скільки всіляких подій сталося!.. Всі не згадати. Але були такі, що не забуваються...»

Нестримною бурею, червоною лавиною помчала по країні революція. Де тільки встановлювалася молода Радянська влада, одразу все мінялось. Незаможники в новостворених сільрадах сідали за столи, щоб керувати. Середняки не знали, куди себе подіти, до якого берега пристати, шкребли потилиці й кречтали: «Хтозна, як воно...» А куркулі або ж відверто ставали на бік контрреволюції та йшли в банди, або ж з тугими мішками, наповненими грішми й коштовностями, тікали за кордон.

Втік і глевтяк Панько. Зрозумів, гадюча душа, що треба рятувати свою шкуру!

Савка на той час був у червоній кінноті. Під ним гарцював молодий і гарячий огир, скакун невтомної орловської породи, а на Савці — шинеля з поперечними червоними петлями на грудях, гостроверха будьонівка з великою червоною зіркою, шабля при боці й дзвінки шпори на ногах.

Його загін увірвався в рідне село, наздоганяючи білогвардійську банду. Але коні притомилися, зго-

лодніли, деякі погубили підкови, та й люди не залізи — потрібний був перепочинок.

Ще здалеку, в'їжджаючи до села, Савка звернув увагу, що тут щось не так, як було. А що ж не так? Чи ти ба! Його хата стоїть, інші такі самі, підтикані вітром, теж стоять, а Панькового цегляного будинку під цинковою бляхою нема. Що за дивина, що за оказія?

Савка наказав своїм бійцям:

— Розміщуйтесь по двоє, по троє в хату. Нагодуйте, напійте коней. Тільки не розсідлуйте. Отам, за селом, кузня. Нехай коваль підкує коней, яких треба. І будьте наготові. Слухайте сурму.

І пішов із своїм ординарцем-сурмачем до рідної хати.

Мати як глянула, здійняла руки до неба, зайшла-ся сльозами:

— Савочко!.. Дитя моє!.. Кровинко моя!..

Ледве заспокоїв матір. Скинув шинелю, лишився в зеленій гімнастерці.

Мати похапцем збирала на стіл, метушилася та все не відводила очей від сина. Невже це той Савочка з порепаними ногами, з убогою полотняною торбинкою через плече, що верхи їздив на корові?! Та той же таки, той! Тільки у нього тепер через плечі жовті ремені, що аж вилискують та порипують. І на ньому не драні, фарбовані бузиною штаненята, а якісь чудні, широкі впоперек штани, заправлені в чоботи з високими халявами. А сам, сам який! Уже й говорити нічого — ставний та вродливий. Та ще й чуб двома крилами на засмаглому лобі. Та ще й — вусики!..

Дивується мати: її синочок з вусиками! Ось так пливуть-спливають літа...

Запрошує сина і того, що з ним:

— Сідайте ж до столу. Ось кулешик у мене гаря-

чий, пригощайтесь.. Може, ви там що й краще їсте, то звиняйте...

— Воно всяко буває, мамо. То хліб з бідою, то сухарик з водою. А домашнього кулешику поїмо всмак... Ось як розіб'ємо контру, то я вас, мамо, годуватиму таким, що й буржуазія ще не їла. І м'ясом, і молоком, і хлібом — пшеничним і житнім,— який на вас дивитиметься.

— Дай боже, дай боже,— щасливо і гарно усміхалася мати, і очі її, добрі, ласкаві, випромінювали зморщечки на скронях.

— Дасть бог, мамо, дасть. Я з ним уже домовився. Він сам неспокійний. Сидить на небі й дивиться на нашу грішну землю: коли ми вже біляків та всіх бандитів доконаємо.

— Та що ти, Савочко? Хіба йому до цього?

— А до чого ж? Ви ото, як молитесь, то підкажіть йому, хай допомагає не білим і всяким бандюгам, а нам, червоним.

— Скажу, скажу, снопочку,— і щасливо плакала.

— Змарніли ви, мамо.

— Від такого життя хіба молодшою та гарнішою станеш?

— Хороше настає життя, мамо. Світову революцію робимо.

— Робіть, робіть лівору... і не вимовлю, Савочко.

— Навчитесь. І грамоті ще навчитесь. Щоб не тільки мичку микати та прясти, а й книжку прочитати.

— Де вже мені...

Ординарець подякував за смачну їжу, попросився в Савки:

— Товаришу командире, дозвольте сходити до коней. Як вони там відпочивають.

— Сходи,— сказав Савка,— а потім приходи. Тут поспимо.

Як тільки він пішов, Савка заговорив про те, про що при сторонніх не насмілювався, але що не давало йому спокою, відколи він вибув із села:

— Як Даринка, заміж не вийшла?

— Ой, яка ж я дурна!— спохватилася мати.— Ти як ото прислав звідкись письмо, то вона й до мене з ним прибігла, сама не своя. Та все читає, читає... і мені привіт вичитала. Та вся, наче сонце. А відписати не знала куди.

Савка дуже зрадів цим словам, сказав:

— Та куди ж... Нікуди. Не живу на одному місці. Де тільки не воював... І не снилось ніколи...

А тоді вже й про Панька та його батьків спитав:

— А то що? Чи не селяни спалили його садибу?

— Де там! Сам спалив...

— Як це — сам?— аж не повірив Савка.

— А так... як скажений собака... Коней у нього червоноармійці забрали. Такі, як ти, із зірками на голові. А він тоді баче, що непереливки, та й спродав усе живе, що було у дворі, а хату спалив... Ще люди чули, як він кричав: «Не мені, то й нікому!..» Підпалив і зник, як у воду впав.

— То де ж він тепер? Де Панько?

— А хто його знає. Кажуть, що за гряницею.

— Та що ж тут — влади ніякої не було, щоб його до нігтя придавити?

Мати махнула рукою:

— Яка влада, Савочко! Сьогодні — червоні, завтра — білі... Даринка ж і розказувала: вчитель то повісить іконку на школу, то зніме. Як повісить, то перед уроками діти проказували «Отченаш», а як зніме, то співають якоїсь нової, теперішньої... А ти ж надовго оце? Може, вже й хвате воювать?

— Ні, мамо, ще рано. Війна у нас така... пряма дуже. Ми переможемо буржуїв та куркулів — жити будемо. А вони нас переможуть — баста нам усім.

Не буде й мені життя на землі. Прийдуть, порубають мене на шматки та тільки оближуться, як звірі після смачної їжі.

— Хай бог милує!— перехрестилася мати.— Аж слухати страшно про таке... То скільки ж ти побудеш дома, Савочко?

— До півночі. Хай трохи посплять мої хлопці. Воювати треба, щоб сила була.

— Звісно, звісно,— згодилася мати.— Ти про Даринку питав. То сходив би до неї. Вона уже, мабуть, догадалася, що ти тут. Жде... Гарна дівчина, гарна...

— Як же вона може догадатися?

— Серце, воно чує,— промовила мати з такою певністю, що їй не можна було не повірити.

Савка йшов і почував, як лунко калатає йому серце. Аж дух перехоплює в грудях. Скільки думав-мріяв про неї! Лише в боях стихали, приглушувалися оті думки. Але й тоді він знав, що б'ється за нову, нашу Радянську владу й за неї, Даринку, так само, як і за свою лагідну, добру матір. Бо це було все єдине — мати, Даринка, земля, по якій він оце іде, кущ калини за Даринчиною хвірточкою, повітря, яким оце так глибоко дихає від хвилювання.

Він скрипнув хвірточкою, прикипівши жадібними очима до невеличкого вікна, бо йому здалося, що у тому вікні промайнуло Даринчине обличчя. А може, то тільки розжеврілася його гаряча, буйна уява.

Швидко підійшов до дверей, ступив у сіни, постукав у хатні двері й — о, радість яка!— почув її голос, який він упізнав би серед тисячі інших голосів:

— Заходь, Савочко, не замкнено.

Подумав: «Вона, мабуть, сиділа біля вікна, ждала, виглядала. Мати правду сказала...»

Переступив поріг, і Даринка опинилася в його обіймах. А коли минули перші хвилини бурхливої зустрічі, в обох вихопилися найрідніші слова:

— Даринко!.. Ти, Даринко?..
— Я, Савочко... А це ти?.. Який же ти став!..
— Який?
— Справжній кавалерист! Хоч картину з тебе ма-
люй!

— Ти сама на картину просишся. Така гарна!..
І — моя!..

І обоє щиро та щасливо засміялися.

Непомітно, як одна хвилина, в любовошах минув вечір. А як Савочка сказав, що йому вже час, Даринка просто-таки приголомшила його:

— Савочко, візьми й мене з собою.

Він спершу не зрозумів, перепитав:

— Куди взяти?

— На війну. Я теж хочу проти біляків та всяких бандитів воювати. Хочу будьонівку і галіфе носити.

— Та ти ж... Ти — жінка!— аж не стямився Савка.

— Ну й що ж?

— А те, що у моєму загоні тільки чоловіки та парубки. Засміють...

— Мене засміють?— звузила очі Даринка.— А хай-но спробують!

Савка помовчав трохи, щось зважуючи в думках.

— Приставати будуть... Жінка ж ти... Та ще й така гарна. Подивись на себе в дзеркало.

— Дивилась. Тому ти мене й любиш, що гарна.

Савка все відраджував, хоч почував, що здається:

— Ну... нестримні вони... Мало що...

— І я нестримна. Такого одкоша дам, що запам'ятають до нових віників. Я не баба якась, а буду твій боєць. Не пошкодуєш. У мене сили багато. А ще більше ненависті до ворогів. Дай мені її показати, силу.

— А коси ж твої?..

— Відріжу коси,— рішуче сказала Даринка.— Хоч зараз!

Вона підбігла до шухляди, схопила ножиці.

— На, ріж. Ніскільки не шкода! Ще потім виростуть.

Він не знав, що й робити і чим погасити Даринчине бажання. Ще вмовляв:

— А на коні ж — важко...

— Звикну. Я ніколи коней не боялась.

— А шабля? Вона ж важка. Не для твого плеча.

— Не для мого? Ану, дай твою шаблю...

Вона вихопила з піхов Савчину шаблю, відскочила подалі від нього і рубонула повітря хрест-навхрест перед собою, та так вправно, що шабля аж зашвистила у неї в руці.

— Ну, що мені з тобою робити?— вагався Савка.

А Даринка наполягала:

— Он у нас тут чутка пішла, що об'явилася якась бандитка Маруся і бандитським ескадроном командує. Кажуть люди: розставить полонених і поранених наших червоногвардійців, як лозу наче в землю повганяє, розжеле свого коня поміж двох рядів і шаблюю голови їм стинає... А я їй голову зітну!

Вперше побачив Савка, як може гніватися Даринка: обличчя суворе, рішуче. Ні, це не та дівчинка-пастушка, з якою ділили кураяник і їли щавель та козельці, щоб з голоду ноги не протягнути. «Можливо, справді — боєць?— подумав Савка.— Але (нехай пропадом пропадуть такі думки!) що, як її уб'ють? Що, коли поранять тяжко? Ластівочко моя!.. Куди ти просишся? У вогонь? У пекло?..»

— Оце ж на Марусину банду і йдемо,— зізнався Савка.— Багато вона, шельма, горя принесла бідним людям. Де пройде — горять бідняцькі хати, де ступить ногою — стогнуть сироти. А то — й сиріт не жаліє... Не жінка це — звірюка без пам'яті!..

— От бачиш, бачиш! А ти мене відраджуєш. Та я тепер уже зовсім від тебе не відчеплюсь!

Нарешті він знайшов ще чим заперечити:

— А мати... мати твоя що скаже?

— Я вже балакала з мамою.

— Ну й що вона?

Даринка поникла головою.

— Мама як мама... Спершу плакала. Та я її вмовила. Кажу: а чого ждати? Поки махновці прийдуть, чи «зелені», чи та ж бандитка Маруся та й нашу хату сплять? Мама злякалась, каже: «А як питатимуть, де ти поділась?» Я їй порадила: кажи, що пішла десь хліба виміняти, та й не чути...

І аж тоді вже Савка, хоч і неохоче, а здався:

— Гаразд, Даринко. Є у мене і червоногвардійська форма для тебе, і кінь осідланий. Кілька коней веду в запасі, вибереш, який сподобається. Щоб і ти його полюбила, і він тебе полюбив. Кінь — такий же розумний, як і людина. А може, ще й розумніший як коли. Він уміє і плакати, і сміятись, і пригорнутись, як дівчина... А будеш ти у загоні—як всі кіннотники. Ніякої поблажки. Бо що бійці скажуть...

— Буду, буду, Савочко. І виду не подам, що ти мій, а я — твоя.

Але Савка ще запитав:

— Ну, а коли б я тебе оце не взяв? Що б ти робила?

— Пристала б до іншого ескадрону. Дома б не сиділа у такий час.

— Зрозуміло... Тоді вже краще до мене,— остаточно вирішив Савка.— Опівночі виходимо.

Багато бойових шляхів пройшли Савка і Дарина.

Для неї все почалося з того, що загін ганявся за бандиткою Марусею. Клята Маруся була невловима. Ще вчора вона орудувала в селі Піщаному — палила, вішала, рубала, наче їй чорт роги причепив, а сьогодні вже чутка долинає, що вона «хазяйнує»

за сто верст у Романівці. Потім — ще десь. Тільки кров та попіл за собою залишає.

Були короткочасні бої з дрібнішими бандами. А в цих боях Дарина відточувала шабельну майстерність. А їй допомагав її кінь Вітер. Він розумів кожен її рух на своїй міщній мускулястій спині, найтонший порух стремен та шпорів, у бою вони ніби вrostали одне в одного. Кінь допомагав Дарині, а вона допомагала йому.

Бійці-кіннотники дивувались їхній дружбі. А над усе захоплювались Дариною. Наче ж і собою тендітна, а яка сила в руці, яка точність ударів! Ні, її не оберігали, хоч і не барилися прийти на допомогу, коли Дарина вступала у двобій з ворогом.

В години перепочинку, як було трохи вільного часу, її хвалили дружно:

— Молодчина, Даринко! Отак і криши їх, клятих, на січку!

— Мені б до бандитки Марусі добратись!— казала Дарина.— Хочеться подивитись, яка у неї кров — червона, як у нас, чи голуба, як у біляків?

Зібравшись гуртом, вони співали пісень. Голос у Дарини був чистий, як лісове джерельце, і вільний, як степовий вітер. «Може, після цієї війни, після нашої перемоги, стане Даринка гарною співачкою?— часто думав Савка.— Для стількох же людей співатиме. Буде вона у довгому платті, пересипаному блискітками, з квітами вдячності в руках, і чаруватиме, зачаровуватиме всіх. А зараз Даринка — в галіфе, без кіс, острижена «під хлопця», ну, така ж, як і всі бійці, тільки й різниця, що вони курять і поза її вухами лаються. Бояться в її присутності сказати негарне слово. Вона в них — наче суворий комісар. Звісно, ніхто їй такого високого та почесного звання не присвоював, але все одно — комісар.

Дарина — комісар!

Вже згодом, у наші часи, в Радянській Армії народилося слово «замполіт», заступник командира по політичній частині, тверде, густе слово, але як грізно лунало тоді, як нещадно било по ворогах оте коротке, одрубисте — комісар.

Нехай би отак і лишилося назавжди — комісар!..

Савчин кінний загін таки зустрівся з бандою Марусі. Люди допомогли їй вислідити. Це сталося вранці, коли ще й сонце не зійшло, але вже по-вранішньому умите і чисте небо поклато на землю спокійні голубуваті барви, віщуючи гарний, ласкавий день.

З дикунським гиком, свистом і важким хропінням коней, з дзенькотом зброї Марусина банда помчала на Савчин ескадрон. Попереду мчала сама Маруся. Хоч вона була одягнена, як і всі її бандити — у куций, до пояса, піджачок з сивим смушковим комірцем до грудей, хоч на голові у неї була такого ж сивого кольору папаха, заломлена на потилицю, — Дарина одразу ж догадалася: це — вона.

То було незвичайне побачення.

Дарина пришпорила свого Вітра, кинула його вперед, нахилилася трохи до тугої гривастої кінської шиї, вперлася ногами в стремена, висмикнула з піхов шаблю. За мить їхні шаблі дзенькнули, креснувши іскрами, коні проскочили один повз одного, тернувшись гарячими крупами. І хоч вся Даринчина увага зосередилася на ворожій зброї, за якусь долю секунди вона встигла помітити сірі, холодні і люті очі бандитки. І зрозуміла: цей бій — не на життя, а на смерть, ні їй, ні Марусі тут пощади не буде, треба зібрати всю силу, все уміння і всю спритність.

Даринка осадила коня так рвучко, що він звівся на задні ноги, крутнувся на одному місці й знову

ринувся на того іншого, незнайомого йому, чужого коня, розуміючи, що це — його ворог. Майже такий маневр зробила і Маруся, і шаблі знову на мить схрестилися, ніби дві блискавки, дзенькнули, викресали сині іскри...

Шабельний бій кипів уже на чималому просторі, падали з жалібним і голосним іржанням коні, падали з коней вершники, дзвеніла лютим дзвоном криця, чулися стогони, прокляття. Все це зливалося в одне ревище, і не можна було розібрати, хто перемагає, а хто знесилюється.

Але ні Дарина, ні бандитка Маруся нічого цього не бачили. Вони налітали одна на одну, коні билися грудьми, ставали дибки і тоді билися передніми кованими копитами, а над головами у вершниць свистіли шаблі, здавалося, цьому не буде кінця.

«А що коли не рубати, а просто заколоти бандитку?— майнула Даринці думка.— Отак пронизати шаблюкою — аж до гадючого Марусиного серця...» Вона ще кілька разів налітала на свою супротивницю, хоча відчувала, як тане, висотується сила, слабне рука. І вже, якось вивернувшись з-під чергового удару, Даринка відхилилася правобіч і, вклавши в той рух всю зненависть, увігнула шаблюку в живіт Марусі. Маруся заволатала нелюдським криком, випустила зброю, хитнулася і ниць увіткнулася лицем в землю, ще тягуче застогнала...

— Отак, гадюко!— з самих грудей видихнула Даринка.— Ти хотіла мене вбити, а я тебе осьь...

В цю мить до неї підлетів на змиленому коні Савка.

— Жива?!— вигукнув він хрипким, задиханим голосом.— Жива, Даринко?

— Он, бачиш,— ткнула вона шаблюкою в землю, де лежала повержена Маруся, б'ючись у передсмертних корчах.— Це я її!..

— Ну, здорово! А тепер поглянь туди! — показав і собі Савка закривавленою шаблею кудись ліворуч.

— Дивлюсь, бачу!

Рештки недобитих бандитів тікали до лісу, щоб десь у хащах знайти порятунок.

На все життя запам'ятався Савці й Дарині той бій.

А скільки їх ще було у них на віку — гай-гай...

Вибороли ті бої, хоч і зранені, хоча й постарілі передчасно, але живі, та ще й з бойовими нагородами. Тепер це важко уявити молодим — звідки нагороди? які нагороди?..

Були, були! Й ордени були! Червоні, помітні на грудях — носи і не соромся, це тобі за бої! За хоробрість і самовідданість в боротьбі за Радянську владу!

Але повернемося до повісті. Власне, до згадок людини, якій дев'яносто років. Адже вона, оця людина, дід Савка, сидить самотньо у себе в хаті на ослінчикові, й нікого біля нього нема, а він, підсумовуючи своє життя, згадує і згадує... Чи правильно його прожив, чи, може, неправильно?..

У Савки груди сяяли орденами. І в Даринки також. Обом їм вручили ще й іменні шаблі. Власне, це ж були ті самі шаблі-сестри, яких протягом усієї громадянської війни вони не випускали з рук. Але стали вони їхньою власністю за незвичайних обставин.

Перед тим, як демобілізуватися, вирішили Савка і Даринка побратись. Щоб вернутися додому подружжям.

— А може, ми уже в селі розпишемось, Савочко? — запитала було Даринка.

Але Савка категорично заперечив:

— А ми не знаємо, хто там, у нашому селі, орудує. Може, якийсь недорубаний куркульський прихвостень сидить! І він буде скріплювати наші почуття своїм підписом? Не діждеться! У нас є дивізійний комісар, от він і ствердить.

Так, на конях, вони й поїхали до дивізійного комісара. Це був, хоча й не молодий уже, сивий, але рухливий, швидкий думкою, з вольовим голосом чоловік. Виправкою — справжній кавалерист.

Він уважно вислухав Савку та Даринку й погодився:

— Гаразд, зареєструю вас. А чи дуже ви любите одне одного?

— Дуже, дуже,— відповіли разом. А Савка ще й додав:— На все життя. Ще корів разом пасли. Громадянську пройшли. Не дуже й молоді вже.

— А коси твої де, не дуже молода молода?— спитав комісар, поблискуючи веселими очима.

— Відрізала, щоб не заважали.

— А бандитку Марусю ти зарубала?

Він добре знав, що саме вона, за це ж їй і нагороду дали, бо після того бою Марусина банда вже не наганяла жаху на мирні села — розсипалась, а запитав, бо радісно йому було дивитись на цю дівчину, на свого хороброго, безстрашного бійця.

— Я зарубала,— просто відповіла Даринка, ніби мова йшла про якесь звичайне, буденне діло.

Комісар підійшов до Дарини і поцілував її в щоку, потім поцілував і Савку.

— У мене дітей немає, то це я — як дітей своїх.

І, щоб приховати зниковілість, вголос пошкодував:

— Тільки от паперу гарного у мене нема для такого діла. Кругла печатка є, а гарного паперу немає.

— Та нам хоч на якому-небудь. Ми його дома в рамочку вставимо, під скло, і — на стінку, щоб всі бачили.

Однак гарний, білий і цупкий папір знайшовся. По всій формі своїм чітким, твердим почерком комісар написав, що дійсно командир кавалерійського ескадрону Опришко Сава Матвійович і боєць-кавалерист Шляхова Дарина Карпівна по добрій волі і з взаємною любов'ю одружилися з клятвою завжди бути вірними одне одному, як Радянській владі, за яку вони хоробро билися...

Тут комісар зупинився і запитав:

— А що ж вам подарувати на честь такої урочистості?

Не довго думав комісар, повторив уголос: «...хоробро билися» і дописав: «...і на честь такої урочистості одержали від кавалерійської частини і від мене особисто як весільний подарунок іменні шаблі, якими крушили ворогів наліво й направо, і шаблі від цієї хвилини і на довічно переходять у їхню особисту власність, що підписом і печаткою стверджується».

І тут він знову спохватився:

— Стривайте, стривайте! Свідки ж потрібні! Щоб — як у справжніх людей було!

Він покликав чергового по штабу, наказав:

— Візьми мого ординарця і обоє миттю сюди.

Коли прибули черговий і ординарець, комісар пояснив їм, в чому річ, дописав: «Акт реєстрації шлюбу відбувся в присутності свідків» (він ретельно вписав їхні прізвища, імена, по батькові). А коли й це вже було зроблено, комісар звівся за столом, підвищеним, урочистим голосом прочитав увесь документ і сказав:

— Золотих обручок у мене немає, то ви поцілуйте ваші шаблі і поміняйтесь ними, вони у вас одна-

кові. А ви, свідки, поставте свої підписи на оцьому високому і священному шлюбному документі.

Отак і пішли Савка з Дариною від комісара уже подружжям, законним подружжям. У Нікополі, куди прибула кавалерійська частина, комісар знайшов гравера, і той зробив на шаблях сердечні й хвилюючі дарчі написи у красивих, вигадливих вензелях.

Та вже коли Савка і Дарина відїжджали додому, комісар просто-таки приголомшив їх ще одним своїм несподіваним сюрпризом.

— На своїх конях і повертайтеся до села,— сказав він,— бо ви ж не піхотинці, а кавалеристи. Ми з командиром порадилися і вирішили подарувати вам ваших коней назавжди разом із сідлами. Ваші коні вже відвоювали своє, навоювались, а в мирному хазяйстві згодяться, ще послужать... І харчів візьміть побільше, бо там же у вас не з медом. Самі бачили — голодні села.

Додому, в село, Савку і Дарину супроводжували чотири кавалеристи — їхні бойові побратими.

ОСІНЬ

Кажуть, що пам'ять дана людині для того, щоб забувати. Справді, чимало дід Савка й забув за свої дев'яносто років, не все бачене, чуте й пережите лишилося в його старій голові. Але найвизначніше засіло в ній міцно, закарбувалося на все життя.

Перше, що приголомшило Савку й Дарину, що вдарило їх, ніби обухом, так це те, що вони не застали живими своїх матерів. Обидві померли — чи то з голоду, чи то з печалі, а може, й від безпросвітної самотини та від постійного безнадійного смутку.

Могилка Даринчиної матері була на загальному кладовищі, а Савчиної — у своєму ж таки рідному дворі, під високою і старою липою — єдиним деревом на все маленьке убоге дворище. Так вона заповіла людям перед смертю.

Матерів добрі люди поховали. А двері та вікна в їхніх хатах забили старими дошками хрест-навхрест, щоб видно було, що там ніхто не живе.

Погорювали, посумували Савка з Даринкою та й заходилися радитись, що робити далі.

— Вирішуй сам, ти чоловік, отже, й хазяїн.

— То я думаю так, Даринко, — міркував Савка. — Моя хата новіша, міцніша, а твоя вже геть зовсім у землю вгрузла. Будемо жити в моїй хаті, бо вони ж тепер і та, й та — наші.

— Звісно, — погодилася Даринка, бо і в неї крутилася така сама думка, коли вони оглядали хати.

— А твою давай розберемо, — вів далі Савка, — перенесемо дерево у цей двір та збудуємо сарай, бо нашим коням треба ж десь стояти.

— Авжеж, — гаряче підтримала Даринка свого чоловіка, — не під відкритим же небом.

Злагода була обопільна. І наступного дня, рано вставши та поснідавши привезеними з собою харчами, вкосили трави (а її було досить — занедбані двори і незасаджені городи позаростали бур'яном), дали коням, прилаштували в хаті на стіні свої іменні шаблі, сходили на кладовище, впорядкували могилку Даринчиної матері і вже після цього стали до важкої і незвичної роботи. Перший день у них не дуже клеїлось. Та й сусіди заважали, підходили, вітались, розпитували, розказували, щось радили, щось трохи ніби допомагали, одне слово, сусіди як сусіди.

Але через кілька днів прихисток для коней — сарайчик — уже був готовий, і вони потроху звикали

до свого нового місця. Попорали й двір та город, хоч уже й пізнавало було, але посадили трохи картоплі, латочку цибулі, латочку помідорів, іншої городини — тим насінням, що знайшли в обох хатах.

І аж тоді вже Савка сказав Даринці:

— Піду, мабуть, я в сільраду, погомоню з головою. Покажу документи, щоб знав, чому ми тут осіли, щоб все було по закону. Та попрошу, може, борошна виділити, бо як же ми будемо далі? А може, ще чогось, я ж не знаю... Ще ми з тобою тут вроді як чужі.

— Сходи, Савочко, сходи.

Не надівав шинелі Савка, бо вже надходило жарке літо, а як був у своєму фронтовому кавалерійському френчі, так і пішов.

Голова сільради виявився чоловіком низеньким на зріст, рудоволосим, безвусим, на перший погляд — не авторитетним. Але коли заговорив, то Савка зрозумів, що має справу з серйозною людиною, політично підкованою і практичною.

— Добре, що сам прийшов, бо я вже хотів по тебе міліціонера посилать... Треба ж було зразу прийти й дозвіл узяти, перш ніж сокирою цюкати. Не в пустелю приїхав, а в село...

Савка вибачався, виправдовувався:

— Відвик од сільських порядків, ганяючи по степах та по лісах...

— Оце ж через це й прощаю... Бачу, нагороджений кілька разів. Значить, добре воював. А тепер тобі буде нова війна...

На столі у нього стояла якась маленька скринька. Він підсунув її рукою, зняв кришку. Савка побачив, що скринька наповнена махоркою, нарубаною з стовбурів і листя тютюну. Голова закурив, скрутивши товстелезну цигарку, і підсунув скриньку Савці:

— Кури. Сам роблю тютюн. Кажуть — гарний, смачний.

— Хто каже?

— Всі, хто заходить погомоніти. Уже й не питають, чи можна, а беруть і курять, як свій. Вранці принесу повну коробку, а увечері забираю додому порожню.

Посміялися. Савка теж закурив і теж похвалив, як усі.

— Газети читаєш?

— Зараз — ні. Немає.

— А в мене є. Ось... «Правда», «Комуніст». Так тут ясно написано, що колгоспи нам треба створювати. Колективні господарства... А хто ж їх буде створювати? Куркуль Семигров? Ге-е, той тобі настворює! Бери в обидві руки! Він їх тільки розвалювати буде. А ти ось з бойовими нагородами повернувся. І ти, і жінка твоя. З шаблями обоє...

— Іменні шаблі за бої дали.

— От-от, а я ж про що кажу? Значить, люди ви правильні... Ти і організуєш колгосп у своєму селі. На тебе у мене надія.

— Ще не робив я такого, — якимось несміливо, але з дивовижним відчуттям задоволення сказав Савка.

— А я робив?.. Що я — народився головою сільради? А наша більшовицька партія наказала мені — будь! Ось я і став... Так що не опинайся.

— Але ж я безпартійний.

— Знаю. Колгосп організуєш — прийемо тебе в партію! Ось так, товаришу Опришко, та ще й Савва Матвійович. Працюй. Щоб тебе не Савкою на селі звали, а шанобливо — Савою Матвійовичем. Зрозумів?

— Зрозумів.

— А якщо зрозумів, то й діло буде. На ось ще газети прочитай уважно, щоб таким, знаєш... — він

підняв руку, стиснув тугий кулак і потряс ним у повітрі.— Щоб таким, знаєш, організаторським духом зарядився. Бо ти ж — не рядовий землероб, а вожак!.. А мене, між іншим, на два «П» зовуть. Панас Петрович.

— Я знаю,— усміхнувся Савка.

— Дарині Карпівні моє вітання. Її теж підключи. Хай вона тобі серед жінок допомагає. Теж кінармійцем була і теж з бойовими нагородами!

— Звідки ви знаєте?

— Люди знають, то і я знаю. Аякже! Так ото кажу тобі наперед: з чоловіками легше буде, а з жінками... ой-ой-ой...

Савка, приголомшений тим відповідальним завданням, яке йому дав голова сільради, забув, заради чого й прийшов до нього, а може, просто не відважився тулити до широкомасштабної розмови своє особисте. Почав прощатись.

Голова сільради ще затримав його руку у своїй маленькій, але міцній і гарячій руці. Пильно дивлячись Савці у вічі, запитав:

— Їсти, звісно, нічого?

— Доїдаємо сухий армійський пайок.

— Я так і знав... У селян, хоч і убогі запаси, але якісь є, а в тебе — звідки ж? Не сіяв, не жав, а воював. За них же й воював...— Він якось болісно скривився.— За вдів, за сиріт нещасних... Боршна я тобі пришлю. І картоплі трохи. І сала старого для засмажки...

— Спасибі, Панасе Петровичу,— вкрай зворушений такою увагою, не знав як і дякувати Савка.

Додому він не йшов, а мов на крилах летів. Швидше, швидше! Розповісти Даринці про розмову з головою сільради, прочитати газети, подумати, з чого починати виконувати завдання Панаса Петровича...

І почалося для цих, уже немолодих, людей нове життя, сповнене клопотів, неспокою, труднощів і навіть небезпеки.

Ходили Савка і Дарина по хатах, зав'язували розмови про життя, про післявоєнні труднощі, про чоловіків і синів, які так і не повернулися з фронтів громадянської війни, а разом і про колгосп.

Звісно, це була й новина, і вже не новина. Слово «колгосп» набувало розголосу в селі, на який тільки бік його не перевертали. Один тлумачив так, інший інак. Кілька куркулів було в селі, то вони гнули своєї, вигадуючи всяку всячину. Раніше, було, й до двору бідняків-злидарів не підпускали. А тепер самі припрошують посидіти на колодках, так мовби покурити, а тим часом снують неквапливу розмову. Ниточка за ниточкою — й покотився клубочок...

— Про колгосп чували?

Селяни на те обережно, стримано:

— Та... чули, вуха не затулиш... Тільки не знаємо, з чим його їдять...

— А з чим же... З хроном, з перцем, щоб гірко було,— ніби жартував куркуль Семигрив.— Ет, на базарі люди балакали... Оно, кажуть, у Берестечках з гріхом пополам зігнали до колгоспного корита, так там таке твориться, ет, що хоч з мосту та у воду. Ніхто нікого не слухає, всі хазяї і, як ото у байці: лебідь рветься у небо, рак пнеться назад, а щука тягне у вировище...

— То гарна байка,— підтримав хтось, і всі за-сміялися.

Якось прийшов на колодки й Савка. Цей розказав інше:

— Оце побував я в двох колгоспах, знайомі там у мене є, то, скажу вам,— гарно. Звісно, діло нове, не все одразу клеїться, але люди дружні, безручкі.

Підтягати ремені на зиму вони уже не будуть, бо є що на зуб покласти...

— А тут же казали, що все стає колективним — і корови, і жінки...

— Хто казав?— суворо запитав Савка.

— Та... хтось казав...

І цього разу сидів на колодках Семигров, то чоловіки огиналися, тільки цигарки із самосаду шкварчали на губах.

— Ну й брехня суцзя,— твердо й переконливо заперечив Савка.— Таке сказати може тільки ворог колективу, або дурень набитий, або чоловік темний як рак. А більше всього — що ворог.

— Ну а як же воно?— допитувались цікавіші.

Савка розповідав, пояснював терпляче:

— Колгосп — це колективне господарювання. Не так, як у нас зараз, що в тебе латочка землі десь у чорта на манівцях, і в тебе десь піскуватої шматочок. Якщо є в дворі якась шкапина, то ще якось виореш, а якщо нема, ори коровою, а тільки тоді вже молока дітям від неї не жди, а нема корови — сам у плуга впрягайся. Та хіба ж так можна жити з року в рік? Щоб аж до самої могили. А нащо ж тоді революцію робили?

Був серед усіх такий чоловік — Семен Швайка. Що вже бідняк, то на все село, навіть на заробітки кудись ходив, щоб сім'я не померла з голоду, але, як казали про нього люди, ішов по гроші, а приніс гниди та воші. То цей допитувався особливо заповзятю:

— Ну, а коли у мене й хвоста немає, ні конячого, ні коров'ячого, ні навіть собачого, то й мене в колектив можуть взяти?

Люди сміялися, снували розмову, бо нікуди було поспішати.

— А навіщо тобі, Семене, собачий хвіст?

— Як навіщо? — підхоплював хтось веселу розмову.— Щоб жінку не вкрали.

— Та вона в нього така худоребра, що й красти нічого.

Не ображались один на одного за грубі дотепи, бо почували, що не це головне, а те, що Савка скаже, бо він же побував у світах, набачився і наслухався.

Савка й цьому обірваному жебракові відповідав ґрунтовно, досконало, твердо, ніби землю утрамбовував:

— Нікому не заборонено. Аби роботи не боявся. У колгоспі ніхто не буде ображений. На те й колгосп, щоб не убогі латочки скородити, а широкі колективні лани обробляти. А ще ж ми й не самотні будемо. Якщо попервах сутужитиметься, то держава допоможе. Бо це ж наша держава, робітничо-селянська, а не буржуйська, яку ми зліквідували, щоб не знущалася над людьми.

Вечірні розмови на колодках часто тривали до півночі.

Дома Савка не раз говорив Дарині:

— Газет би сюди. Якщо не в кожную хату, то через одну, через дві, а то й через три. Та якби й радіо. Ні-ні, та й прочитали б щось, та й послухали, що там пишеться, говориться.

— Де ж ти всього цього візьмеш?— бідкалася Дарина.— А треба. Ой, як треба! Бо двох наших язиків замало.

Дарина також не сиділа склавши руки. Чи біля колодязя, з якого кілька дворів брали воду, чи й так під час зустрічей на вулиці зав'язувала з жінками розмову про колгосп, будила серця своїх односельчанок.

Та от Савка й Дарина помітили, що чоловіки чомусь почали зникати з села на якісь два-три дні.

Потім знову з'являлися. Тільки вже з цілою купою новин. Виявилось, ходять у розвідку — в ті села, які вже стали колгоспними. Той — до родичів, той — до знайомих. Дивились, розпитували, а повернувшись, розповідали, що бачили, що чули. І багато хто схилявся до того, що й собі треба щось робити...

Зник із села й злидар Семен Швайка. Два дні його не було. А як повернувся, то наробив у селі такого галасу, такої колотнечі, що збунтував усіх. Село заворушилось, як великий мурашник. Він бігав від хати до хати і, мов заведений, повторював:

— Трактора бачив у Матвіївці, у колгоспі «Нове життя!» Побий мене хрест, коли брешу! Трактора бачив! І як він оре, бачив. Оцими ось своїми бульками. Та ще й з чотирма лемешами ззаду! Як зайняв загінку під озимину, та як пішов, як пішов! Господи!.. Вивертає землю шириною в півсажня, і тільки димок пихкає, як ото курець люльку розпалює. От залізний кінь, скажу я вам! Куди там живому до нього!

— А ти не брешеш, Семене? Може, це тобі приснилось?

— Кий чорт — приснилось! Сходіть та самі гляньте!

У неділю спряглися кіньми двоє селян, взяли з собою й Савку з Дариною, та ще й своїх жінок посадили, щоб уже як їхати, то не порожняком, і подалися до Матвіївки, у колгосп «Нове життя». Пробули там день, а увечері повернулися. Зібрали людей, стали навперебій розповідати:

— Ні, таки не збрехав Семен Швайка! Таки ходить там по степу трактор і оре. І переорює останні межі!..

І вже частіше чулися голоси:

— А ми ж що?.. З лопуцька зроблені? Так індусами й помремо?

Образливе слово — «індус». Це — той, що ніяк не хоче прилучатися до колективного господарства, хоч ніхто й не знав, звідки воно пішло і хто його вигадав.

І одного разу в другій половині дня Савка знову з'явився в кабінеті голови сільради і без будь-якої підготовки та дипломатії прямо і діловито сказав:

— От що, Панасе Петровичу. Давай радіо.

— Яке радіо?

— Ну, яке... Хоч гучномовець на стовпі посеред села. До зарізу треба,— і черкнув себе ребром долоні по горлу.— Само це діло проситься.

— Де ж я тобі візьму?

— Та не мені, а людям! Де хоч, там і бери. Давай в район з'їздимо, розкажемо, доведемо. Бо під лежачий камінь, сам знаєш, вода не тече.

Голова сільради тихо всміхнувся, так мовби сам до себе.

— А чого це тобі припекло?

— Та кажу ж — не мені особисто. Хай люди слухають. Якщо ми хочемо, щоб швидше був колгосп, то давай же діло робити. Я так розумію.

«Не помилився я,— радіючи, подумав голова сільради.— Добрий буде хазяїн у колгоспі, надійний!» І запитав:

— А чого це ти все хочеш за один день?

— Не за один, Панасе Петровичу, за один не зробиш... Але люди зріють, як ото колоски в степу. Наливаються довір'ям до колгоспного життя. На душі радісно.

— Згори дзвонять, питають: «Як у вас?»

— Кажі, що добре. Все йде на добре.

— Так і кажу. Боюсь, щоб ще з голови сільради не злетіть.

— Не злетиш. Ми тепер удвох. А на фронті як казали? Один наш боєць — це взвод, а два бійці — це

вже рота. Та що я кажу? Ми тепер аж утрьох! Дарина ж моя, Дарина Карпівна — третя! Вона також боєць, та ще який! Отож-бо, жінкам спокійно спати не дає...

Хто знає, як би пішли справи в селі, але сталося таке, на що ніхто й не сподівався.

Одного пізнього вечора, уже лагодилися спати, Савка і Дарина стиха перемовляли про денні події. Дарина розбирала постіль, а Савка підійшов до вікна, щоб затягти фіраночки. Саме в цю мить за вікном пролунав постріл. Савка похитнувся назад, ніби його знагла штовхнули в груди, і повалився на долівку.

— Саво!.. Савочко, рідний!— скрикнула Дарина, вискочила з хати і там ще розпачливіше закричала в темряву:— Люди! Людоньки!.. Убили мого Савку!..

На той сповнений одчаю крик збіглися чоловіки й жінки. Одні кинулися до Дарини, інші — в хату. Прибіг і Семигрив, який жив поблизу, лементував разом з усіма:

— Та хто ж це його?.. Ой боже, боже! Ет, які люди! В лікарню його. В лікарню!

Винесли Савку надвір, на повітря, поклали біля призьби на рядниці, подушку підклали під голову і все гули, кричали один до одного:

— Дихає!.. Дихає!.. І серце б'ється...

Савці перев'язали груди, з яких соталася кров. А Семигрив усе волав:

— В лікарню його! Швидше!

— А чим? І коней немає напoxваті!..

— Та в мене ж, у мене коні!— не вгавав Семигрив.— І бричка є...

— То давай, чого ж ти стоїш?

Підкотила парокінна бричка, на дні сіно, прикрите рядниною. Похапцем, але обережно уклали Савку.

Семигрив взявся правити кіньми. Біля пораненого Савки сіла Дарина та ще два чоловіки. Так вирушили з двору.

Іхали швидко і мовчки. Тільки вистукували копита і часом на вибоїнах цокала бричка. Та ще час від часу плакала і тяжко схлипувала Дарина. Іноді стогнав Савка. Тоді обертався Семигрив і перепитував:

— Живий?.. Слава богу, ет, живий... Ну хто ж це його?

А в Дарини було одне-єдине бажання, яким вона жила в цю мить: аби Савочка не замовк. Хай стогне. Хай навіть кричить. Аби тільки не замовк. Бо то — смерть.

В лікарні Савку одразу ж поклали на операційний стіл. Операцію робили довго, майже до ранку. За все своє життя Дарина не пережила стільки горя, як за час дороги та операції. Тільки вже потім, удома, випадково зиркнувши в дзеркало, помітила в густих пасмах волосся сивину.

Закінчилась операція. Вийшов хірург у білому халаті й білій шапочці, запитав:

— Ви дружина?

— Дружина,— відповіла Дарина, ледве зводячи голос.

— Житиме, — сказав лікар. — Куля попала не в серце, а трохи вище і лівіше. А організм міцний, дужий... Житиме.

При цій розмові були присутні й ті два чоловіки, що супроводжували, і Семигрив.

— Ну, я й поїхав,— сказав Семигрив,— хто додому, то сідайте у бричку, доведу.

Дарина, звісно, відмовилася, тільки подякувала за допомогу. А за нею відмовилися й дядьки.

— Походимо по базару, якщо ми вже тут, у районі. А назад самі якось доберемося. Хтось їхатиме,

то підкине. А ні, то й на своїх двох. Нам не звикати.

Дядьки пішли. Повернулися з пакунками — накупили усякого їстівного.

— Це тобі, Дарино, підкріпись, щоб не ослабла. А це ось і Савці на перших порах. Гроші є?

— Хіба я про них думала...

— Атож, атож. Візьми ось трохи грошей, прикупи, чого треба. Лікар скаже. Та й ми будемо найжджати. А житимеш у медсестри, ми вже домовились. Це зовсім близько, зразу біля лікарні.

— Ой, спасибі ж вам...— І Дарина знову заплакала.

— Нізащо дякувати... Та вже не плач. Обійшлося ж щасливо.

— Коней розберіть. Хай працюють у вас по хазяйству. Чого ж їм без діла стояти?

— Гаразд, заберемо, поки Савка видужає та обое додому повернетесь. І за хатою приглянемо, не турбуйся.

Дарина тоді не знала, що ці дядьки ще й до головного лікаря ходили, розказали йому, хто такий Сава Матвійович Опришко та його дружина, просили поставитись до них уважно.

— Під щасливою зорею народився ваш Сава Матвійович,— сказав їм головний лікар.— Куля в орден влучила, надщербила його. Так що орден врятував вашому землякові життя.

В лікарні біля Савки Дарина не самотувала. Кілька разів приїжджав голова сільради Панас Петрович. Двічі — (може, його хтось підвозив, може, пішки приходив) найбільшій у селі чоловік Семен Швайка, частував Савку та Дарину оладочками, мабуть, останнє відривав од власного рота. Савка брав, щоб не образити добру людину, смакував та хвалив, а Семен задоволено всміхався, радів.

Селяни приходили гуртом і поодинці. Приїхав навіть Семигрив, зайшов до палати, вклонився поштиво.

— Здрастуй, Саво Матвійовичу,— присів на стільці біля ліжка.— Радий бачити тебе... хоч ще й не зовсім здоровим, а живим.

— Скоро й зовсім оклигаю,— похвалився Савка.

— А я віз тебе та в думці бога молив, щоб по дорозі не помер...

— Почув бог вашу молитву, діду,— посміхнувся Савка.

— А почув, почув... Ось тобі горнятко масла моя стара передала. Іж на здоров'я та сили набрайся.

— Спасибі... Передайте їй мое спасибі.

Не довго й сидів Семигрив, бо не було про що говорити. Але як пішов, то Савка довго думав про нього. Чого він так запобігає? І до лікарні привіз, і одвідав... А що проти колгоспу, то це факт. Звісно, багатий чоловік, шкода йому з тим багатством прощатись. Таж доведеться, доведеться, діду Семигрив! Ось лиш колгосп організуємо, не втриматись тобі зі своїм багатством! А будеш виступати проти нас, знайдемо й на тебе управу... Хитрий ти, діду, тихо воду каламутиш. Як на колодках закручуєш! Але нас не обведеш круг пальця. Вивернемо тебе, як кожу, і всім покажемо твоє нутро!..

«На найбідніших треба спиратись,— думав далі Савка, лежачи на лікарняному ліжку.— Більше говорити з ними, пояснювати дохідливими словами бідняцьку правду. Роботи, ой роботи ж попереду! Непочатий край! Швидше видужуй, Саво, та засукуй рукави!..»

Ця дорога Савці була ясна. Мучила його інша думка: хто в нього стріляв? Згадував одного, другого, третього, та все не вірилось. Найчастіше за-

тримувався на Семигринові. Так і цей же, диви, до лікарні одвіз (може, без нього вже й дуба врізав би!), і провідати прийшов... А все-таки, хтось же стріляв! Комусь він, Савка, як кістка, поперек горла стоїть.

«Нічого, — втішав себе Савка, — аби швидше з цього ліжка видряпатись, а там... не може бути, щоб не відкрилося, хто стріляв. Недарма кажуть: шила в мішку не втаїш. Яка б таємниця не була, а неодмінно стане відомою. Головне — забувати не слід, що ворог є. І не десь там, далеко, а ось тут, близько, поруч. І тим небезпечніше, що це — не відкритий фронт, де «Шаблі наголо!» і «Вперед!», а таємний, прихований, хитрий і підступний!»

В той день, коли Савка мав виписуватись, у двір лікарні в'їхав парокінний візок і зупинився перед порогом. Там само, як і в Семигриновій кованій бричці, в ньому лежало сіно, заслане ряднинкою. Два дядьки правили візком, тільки вже не ті, що супроводжували Савку до лікарні, а інші. Вони з грубуватою, але зворушливою увагою допомогли Савці зручніше вмотитися, всадовили й Дарину і неквапливо покотили до села.

Дорога була гарна, гладенько вкочена, так що не трусило. Обабіч неї тяглися то пшениці, то жита, то ячмені, по яких гуляв прудкий, нагрітий сонцем вітерець, а вдалині бовваніло прозоре марево, що котилося й переливалось ледь помітними для очей веселковими барвами, в залежності від того, над яким ланом воно переливалось. Невтомні й невичерпні на вигадку та на метке слово селяни переказували з роду в рід, що то — «святий Петро вівці жене». Чому саме Петро і чому саме вівці, а не корови й не коні, ніхто пояснити й досі не може, але в тому вислові є якась радісна й животворна мудрість. Десь у невимірній височині виспівували свої

пісні незрадливі друзі степу — жайворонки. Трохи спекотливо, але лагідно було в природі.

— Дозвольте, Саво Матвійовичу, закурити,— озвався дядько з невеликою, але чорною і густою, як у цигана, бородою.— Це ж воно не в хаті, а надворі, дим вітром відноситиме.

— Та курить, курить, і мені веселіше буде,— осміхнувся на те Савка.— Бо як у мене стрельнули, то я ще й не курив.

— Воно звісно,— вкинув слово й другий дядько, безбородий, але з вусами, ледь поруділими від того ж таки курива.— Я двічі кидав. Куди там!.. Спершу снилося, а далі ну немає удержу, хоч плач. Думаю: тільки одну, тільки одну... І — пішло-поїхало...

— А я — ще пастушком почав курить,— підтримав розмову бородатий.— То сухе соняшникове листя курили, то, звиняйте, коров'ячий кізяк. А потім якось відсипав з батькового кисета самосаду, так він і помітив...

— Бив?

— Та ні... Інше придумав. Підкликав та й каже: «Ну, куряко, ходи по хаті, кури й затягуйся». А сам мені цигарки крутить, такі завбільшки, як оце в мене пужално. То я походив-походив, покурив-покурив, та й простягся на долівці. Зомлів, значить. Мати в плач: «Що ти над дитиною знущаєшся?» Батько теж злякався. Відходили мене. А батько, крем'яний чоловік був, знову ж питає: «Ну, будеш курити?»— «Не буду,— кажу,— їй-богу, не буду...»

— І не курив?

— До-о-вго!.. Аж поки парубкувати став. Ну, а вже який ти парубок без цигарки? Ніякої тобі шани ні від хлопців, ні від дівчат. Як закурив тоді, та оце й понині смалю.

Видно, дуже хотілося поговорити дядькам, а тема про куріння вичерпалась.

— А на селі ж як?— запитав Савка.

— Гудуть, як у вулику,— охоче відповів борода-
тий.— Той — своєї, а той — своєї. Ніякої злагоди.

— Про що ж гудуть?

— Та все ж про одне, про колгосп. А тут ще й крикуна посеред села на стовпі повісили, то люди й зовсім наче з розуму звихнулись...

— Якого крикуна?— не зрозумів Савка.

— Та радіво ж... Труба така довга, гучномовець зветься. А ми його — крикун...

— Уже?.. Повісили?— аж підхопився Савка. Радість хлюпнула йому в груди, серце часто-часто забилося.

— Та кажемо ж... Дак ото крикун тільки вночі й мовчить, як усі сплять. А як люди прокидаються, то й він, харцизяка, до них обзивається. «Алло! Алло!»— кричить. Що воно за «алло», кат його знає. А кидають печене й варене та й збігаються, як на сходку. А він побалакає-побалакає, розкаже, що на світі робиться, а далі як ушкваре музику!

Не пам'ятає Савка, як його везли до лікарні, але тепер, по дорозі додому, йому так гарно було! І Дарина поряд, і оці дядьки з села, мов рідні, і степ, і сонце...

Люди про колгосп гомонять — ось що найголовніше! Може, вже наливаються їхні серця і уми тугою силою?..

Ще й дома якийсь час лежав Савка. Власне, лежав мало, а більше у двір виходив і на город, щоб подивитись, як там що проростає, і до річки пологим берегом спускався. Поки зміцнів.

А потім уже й до сільради пішов, з ціпочком поки що.

— Що ж, пора й збори скликати, Панасе Петровичу. Дозріли колоски, натужавіли.

— А таки пора,— згодився голова сільради.— Тільки давай не в неділю, а в звичайний день. Бо в неділю знаєш як: той до кума піде, а той — до куми... І ще ось що: підготуйся добре. А я тим часом у райком поїду, щоб і від них хтось був.

Ще й тепер добре пам'ятає ті збори дев'яностолітній дід Савка!

Зібралися в школі. Людей — горошині ніде власти. Хто сидить, хто стоїть і в приміщенні, і за відчиненими навстіж дверима, почіплялися на лутках вікон і повстрявали головами у розчинені вікна.

Приїхав і з району представник. У блискучій шкірянці і в шкіряному картузі із зіркою, з великим шрамом на всю щоку, видно, від шабельного удару. Він і відкрив збори, стоячи за столом, застеленим червоною скатертиною:

— Товариші!..

Голос у нього трохи хрипкуватий і якийсь домашній. Одразу ж пригасив гамір, розмови і сміх.

— Таких зборів у вас ще не було. Дуже важливі збори. Може, вони перебудують все ваше життя. Давайте послухаємо, що нам скаже ваш односельчанин Сава Матвійович Опришко, бойовий фронтовик і орденоносець, ворогами стріляний, але живий і всім вам добре відомий як людина пряма і авторитетна.

І Савка взяв слово.

Він розказав, як трудно жити одноосібникові. Йому й землю держава дала, та нічим же ту землю обробляти. Тягла мало. Техніки — ніякої. То не для того ж робилася революція, не для того умирили на полях боїв, щоб тепер знову в злиднях жити! Єдиний шлях до багатого, культурного і радісного життя — це колгоспне будівництво, колективне господарювання, в якому один працює на всіх і всі на одного...

Ще багато говорив Сава Опришко про перевагу колгоспного колективного господарювання перед індивідуальним, наводив приклади, переконував, а на завершення сказав:

— Отож я й пропоную, товариші, створити і в нашому селі колгосп з революційною назвою «Червона нива», і почнемо ми жити дружною, роботящою сім'єю, та ще й покажемо приклад іншим, як це у нас добре виходить!..

Таке зчинилося на зборах після Савчиної промови, що й не описати. Довго представник району утихомирював людей. А як уже залягла тиша, то із задніх рядів пролунав голос:

— А ти, Савко, теж підеш у колгосп?

— Першим запишусь! Бо твердо вірю, що колгосп — це наше майбутнє, це єдина наша ясна і щаслива дорога. Іншої немає!

І знову голос, знову недовірливий:

— А копі свої куди подінеш? Продаси?

— У колгосп здам. Хай працюють на нас, на всіх.

— А за який кошт?

— Та не за гроші, а так просто здам. Була б у мене корова, і її здав би. Та немає в мене більше нічого. Навіть дітей немає. Воював я за нове життя, всі ви це добре знаєте.

— Та знаємо, знаємо... А наші ж діти як?

— Що «як»? Хай ростуть на здоров'я, до школи ходять та ума-розуму набираються. І в них життя краще піде. А потім ще й нову школу збудуємо, велику, світлу. Колективно все можна зробити, самі ж знаєте, що громада — великий чоловік!

...Збори тривали один день, а потім ще й другий. Люди і вночі не спали. Гуртувалися по хатах, по дворах, по кутках, розмовляли, сперечалися, а на одному кутку ще й побились...

Попросив на зборах слова й Семигров.

— Я, ет, так скажу. Колгосп — це не принука, а діло добровільне. Хто хоче, нехай запрягається в колективного плуга, а хто не хоче, кому не резон, той — сам собі пан...

— У нас тепер немає панів!— викрикнули з гурту.

— То приказка така є. А якщо є приказка, то, ет, її не дурна голова видумала. Воно, я що скажу?.. Гарно тут говорив Сава Матвійович і про майбутнє, і про достатки, та я, ет, одного боюсь, що доки сонце зійде, роса очі виїсть...

Тоді до столу підбіг і Семен Швайка. Збуджений, розгарячений, аж червоний з лица. Рубонув рукою повітря і високим, майже жіночим голосом вигукнув:

— Хто — як, а я, братці, за колгосп!

— А в колгосп що внесеш?— кресонув його очима Семигров.— Дулю в кармані та вошу на аркані?

Семен Швайка ніби зів'яв:

— Нічого в мене немає — це правда. Голий, як турецький барабан...

— Бачили? Чули?— переможно ткнув у нього пальцем Семигров.— Через те йому і до колгоспу закортіло! На чужі харчі! На чужих в'язах кататись!..

І раптом Семен Швайка аж випростався, з червоного став блідим, губи йому затіпались:

— На твої в'язи не сяду, бо гидкий ти мєд! Сам працюватиму, як віл, і жінка моя!.. Ми з нею вже про все переговорили. І діти, як підростуть, теж у колгосп і без діла не сидітимуть!

— Дітям учитись треба, я вже сказав,— поправив його Савка.

— А якщо треба, то хай вчаться. І на них зароби-мо в колгоспі. Чого тут думати довго? Все зрозуміло! А таких, як Семигров, до колгоспу й на поріг не пускати! Обійдемося!

Хтось здивовано зауважив:

— Ти диви! Уже й він навчився по-партейному! Знайшовся оратель!..

— Він все правильно каже,— знову втрутився Савка, і збори загули схвальними голосами на підтримку Савки і Семена Швайки.

На кінець другого дня всі потомилися, почали виходити то поодинці, то по кілька. І представник району згорнув розмову:

— Дорогі товариші! Хоч і сказав Семигрив, що колгосп — це не принука, але ж ми з вами не вороги Радянської влади, а її творці й будівники. Самі ж за неї боролися. То давайте самі будемо її й зміцнювати, за нас цього ніхто не зробить. Кожному ж хочеться, щоб жилося добре й щасливо, та одного бажання мало. Треба активно діяти... Будемо голосувати. Хто за те, щоб створити у вашому селі колгосп з хорошою назвою «Червона нива»? Чуєте? «Червона нива», товариші! Хто за це, піднесіть руки!

Ще якусь хвилинку у повітрі висіла напружена, загадкова тиша, наче присутні на зборах мовчазно перемовлялись між собою серцями, а потім майже одночасно виріс ліс рук. Якщо правду казати, то представник району навіть трохи розгубився. Вигукнув голосно і радісно:

— Тут і порухувати важко! Тоді нехай піднесуть руки ті, хто проти!

Але жодна рука не піднялась.

— Гаразд. Немає... А хто утримався? Хто ще нічого не вирішив і вагається?

Кілька чоловік піднесли руки. Все це були хазіїдебеленькі, заможні в селі, а серед них і Семигрив.

— А кого ж ви хочете мати головою колгоспу?— запитав представник району.

Всі одностайно назвали Саву Матвійовича Опришка. Проти нього не було нікого і когось іншого не пропонували.

Важче виявилось обрати правління. Найдовше товклися на Семенові Швайці, мовляв, дуже вже якась миршава кандидатура. Але й він пройшов.

Так створився колгосп «Червона нива», і так став його керівником Савка, а відтепер — Сава Матвіювич.

Коли б усе пригадувати в подробицях, що і як було далі, то треба було б прожити ще одне життя. Але найголовнішого пропустити не можна.

Трактор!

Потрібний трактор!

Бо — чи не було колгоспу, чи тепер він є, а все-таки знову ж — конячина! А скільки їх, тих конячин, у колгоспі? Земля ж тепер спільна, лани без меж — довгі й широкі. Як іде по них конячка в плузі, то аж дивитися на неї шкода, наче комашка повзе по землі.

Не спиться Савці. Не спиться й Дарині. Вона — не в начальстві, працює, як рядова колгоспниця, там, де її поставить бригадир. Щоправда, бригадир Семен Швайка все намагається дати їй якусь легшу роботу. Що не кажи, а — головиха, орденоносна фронтовичка-кавалеристка. Але вона сама на труднішу роботу напрошується, не хоче, щоб штрикали пальцями в очі, щоб її Савочці, голові колгоспу, було за неї соромно.

А вдома вона йому перший порадник.

— Ідь, Савочко, до району, їдь в область, бо не буде трактора — розбіжаться люди. А тоді вже не збереш докупи. Тільки ганьби не обберешся.

І він їздив. Ой, нелегко ж йому було! Зіткнувся він тоді і з бюрократами та чинушами, і з байдужими, і з прихованими ворогами. Але це тільки гартувало його, робило лютим і наполегливим, впертим і набридливим.

«Оце тобі, Савко, фронт,— казав він сам собі.— Такий фронт, що й на війні було легше!.. Але якщо на фронті не вбили і після ворожої кулі у груди живим лишився, то, мабуть, для того, щоб живе й потрібне діло робити!..»

Він ще не знав, де й коли виб'є трактора, а вже послав на курси трактористів молотобойця Ваню, бо знав, що парубок зовсім не байдужий до заліза, виконує для хлоп'ят такі химерні іграшки, що й дорослі дивуються. Крутили їх у руках та вихваляли: «Ну й Ваня! Ну й мастак! Ну й фокусник! Прямо тобі майстер — хоч куди!..» Коваль довго сперечався, не давав Ваню: «Де я ще візьму такого молотобойця?..» Але голова колгоспу, звісно, його переборює: «Іншого навчиш. У нас у колгоспі ще й не такі хлопці є. А це ж — на тракториста! Розумієш ти? На тракториста посилаємо вчитись. Першим у нас трактористом буде твій Ваня!..» — «Де ще той трактор, а йому подавай готового тракториста! — скаржився коваль селянам. — От візьму та закрию кузню, хто вам тоді сокири та обручі робитиме? Хто лемеші, борони та всяку всячину куватиме?»

Кузні він, старий і досвідчений майстер, звичайно, не закрив, знайшов собі іншого молотобойця. А Ваня охоче поїхав на курси.

«Де ще той трактор?» — застряло ковалеве запитання в голові й підштовхувало Савку до активних дій...

А трактор все-таки пригуркотів у колгосп. І не як-небудь, а з чотирма лемешами на причепі. Новенький, тільки-но з заводу. Ще й лакова червона фарба на ньому вилискує. А через кілька днів і Ваня — тракторист — повернувся з курсів. Ніби змовились: саме ж орати час.

Що тут коїлося! Збіглося все село. Старі й малі. Живим кільцем обступили машину. А дехто й піді-

йти близько боїться. Стоять на віддалі, а очей не відривають.

Та ось підійшов Ваня в комбінезоні і в картузі, на перенісці великі окуляри, не схожий сам на себе, мовби незнайома людина. Сів за кермо, щось там поворожив руками й ногами, немов якийсь чаклун, і машина здригнулася, рушила. Отак всім селом і пішли та побігли за трактором. Тут були і колгоспники, і односібники, а серед них і Семигров. Майже попереду всіх — Савка з Даринкою. Їх випереджали тільки діти.

За селом починався колгоспний лан. Ваня зупинив трактора, скочив на землю, підійшов до Савки:

— Ну, що ж... Благословляйте, Саво Матвійовичу.

— Починай, Ваню.— Голос у Савки затремтів, і він навіть відчув, як чомусь занила йому рана.

Вони потиснули один одному руки, і тут Савка відчув ще й те, як його душать щасливі сльози. Але він стримав їх і повторив:

— Починай, Ваню, і доведи, що трактором орати — не лопатою копати!

Хлопець знову сів на трактора. Опустив лемеші. І залізний коник запахкав білим димком, наче казкове диво. Потім легко рушив з місця, занурився лемешами в землю і... пішов, пішов, залишаючи за собою широку, в чотири лемеші, смугу перевернутої землі, що заблищала під сонцем, як чорне золото.

— Ура-а!— першими загукали всюдисущі босоногі дітлахи й кинулися наввипередки по свіжій теплій ріллі, наздоганяючи трактор. Цей радісний вигук одразу ж підхопили дорослі, й за голосами зглухло бурмотіння трактора. Він уже був далеко, але всі бачили, як дійшов до кінця лану, розвернувся і пішов назад.

— Та це ж коняці треба вісім разів пройти туди й сюди!— вигукнув Семен Швайка.— А він — тіль-

ки двічі! Та й швидко ж як! Оце так кінь, ядри його! А хіба я не казав? Так не вірили! Бреше Семен, бреше! От вам і «бреше»!..

Тим часом Ваня, щоб остаточно приголомшити своїх односельців і показати свою майстерність, розпашілий і гордий, дійшов трактором до того місця, звідки почав, і, не зупиняючись, зробив уже тут, на очах у всіх, розворот, помахав кашкетом у повітрі, усміхнувся красиво і знову поплив у далину.

— Сказати б, що сниться, так правда ж,— мовив хтось із колгоспників, що стояв недалеко від Савки, і цими словами наче підбив підсумок тому, що відбувалося.

Ця подія сталася під обідню пору, але ніхто не пішов додому й до вечора. Гомоніли, дивувалися, підкидали одне одному нових слів, жартували, сміялись, як на святі, а рілля ширшала й ширшала, по ній уже ходили граки, діловито здобуваючи собі корм і не боячись трактора.

— Придбаємо ще й багаторядну сівалку та інші потрібні механізми, щоб не горбом,— неголосно сказав Савка, ніби про себе, але його слова почули ті, що стояли найближче і одразу ж переказали іншим.— Найновішу техніку будемо діставати, на те ми й згуртувалися в колектив. Давно відомо, що один у полі не воїн, а гуртом легше й батька бити.

А в самого вже зріли нові думки — про електрику в село і в хати, про гарний клуб з бібліотекою, але найперше все-таки про електрику, бо ось як розійдуться люди по хатах, до своїх підсліпуватих каганців, як у погребі після сонячного, яскравого, справді урочистого дня, то ніби повернуться в минуле, а треба, щоб те кляте минуле тільки в пам'яті лишилося та в спогадах. Хоч, звісно, забувати його не слід, тоді виднішим буде сьогоднішнє, і ще дужче манитиме, кликатиме до себе майбутнє, і люди

покращають, покрасивішають, і праця їм стане легшою, радіснішою.

...І знову їздив Савка, наполягав, доводив, кричав, лаявся, навіть стукав кулаком по столах чинуш та бюрократів, яких на той час було ще дуже багато.

— У тебе дома електрика є?— насідав він на якогось крутія.

— Є. Так я ж у місті живу.

— А-а, в місті! А в селі не люди? А колгоспник нехай у темряві очима лупає? Бо він живе в селі!.. А ти ж його хліб їси! А не дасть він хліба, то ти ж тут, у місті, зуби на полицю покладеш! Нічого буде кусати!..

— Та хіба тільки у вас нема електрики?— відбивався крутія.

— Оце так втішив! Оце так мудра голова!.. Так що ж, мені чекати, поки у всіх буде? А колгосп «Червона нива»— щоб останнім засвітив лампочку Ілліча?

— Чию лампочку?— не зрозумів крутія.

— Володимира Ілліча Леніна!.. Ленін що сказав? «...плюс електрифікація». Чуєш, дубова твоя голова? Не мінус, а плюс! А де в нашому колгоспі той плюс?

— Це — демагогія!

— Де-ма-го-гія?!— гримнув Савка, майже не контролюючи себе.— Ах ти ж пацюк конторський! Ах ти ж папероїд! Зараз я тобі покажу демагогію!..

Але крутія виявився меткішим за Савку — шаснув із-за свого великого стола й замкнувся в сусідній кімнаті. Савка постояв-постояв, далі гукнув крізь двері:

— Ну нічого, я тебе й завтра знайду!

І на своє велике здивування та радість почув відповідь:

— Приходьте завтра після обіду, щось придумаємо.

Одне слово, по-всякому було. Де — проханням, де — погрозою, де — грудьми... А таки добився свого Савка. Поставили в селі електричні стовпи, прибули монтери і потягли дроти від хати до хати...

І вже чого-чого не ждав Савка, так це Семигрива у себе вдома. Він прийшов не в чумарці, яку й за тепла рідко скидав, а в піджаці й штанях з чорної грубої матерії, яку називали «чортова шкіра», якій і зносу нема, але, як завжди, з високим сукуватим костуром у руці, хоч добре знав, що в Опришків собаки немає.

Переступивши поріг, скинув засмальцьованого картуза з високим околицем, сказав: «Добривечір вам у хату», підняв пучку до лоба, щоб перехреститись, але побачив, що ікон в хаті немає, і опустив руку.

— Дозвольте присісти?

— Сідайте, прошу.

Він сів статечно, розставивши ноги і зіпершись на костур, заговорив обережним голосом:

— Я до вас, Саво Матвійовичу, ет, по такому вопросу...

— Кажіть, послухаю.

— Ви, як людина справедлива...

Савка перебив його:

— Я сам знаю, яка я людина.

— Ну да, ну да... Дак ото, ет, чутка по селу попозла, що не всім буде електрика в хату.

— Як то — не всім?— здивувався Савка, бо йому досі таке і в голову не клалося.

— Ну, ет, скажімо, я не підіймав руку за колгосп, так начебто мені електрики й не буде.

— А чого ж ви не підіймали?— Савка вирішив трохи позбиткуватися над Семигривом, та й послухати, чим він тепер дихає.

— Так отожд, як уранці богу я помолився, а він мені наче й каже: «Підожди, подивись, що воно з того колгоспу вийде...»

— Бога ви, діду Семигрив, не чіпайте. У нього на небі свої діла, а в нас на землі — свої.

— Ет, правда, правда,— чомусь сподобалася ця думка Семигриву.

— Ну, а тепер — підняли б руку за колгосп?

— Мабуть що, ет, підняв би...

— А тепер ми вже подумали б, прийняти вас чи ні. Ось воно як, ет, діду Семигрив... А про електрику не турбуйтеся, і вас не обійдемо.

Аж просяяв дід Семигрив, розправив спину і голову вище підняв:

— Ну, спасибі, спасибі, порадував старого.

— Нізащо дякувати,— скривився Савка.— Не для вас це робиться, а для колгоспників, але ж не перреш на вашому дворіщі електричну лінію.

— Все одно спасибі. Електрика, ет, добре діло...

А коли він пішов, Савка подумав: «Мабуть, треба ставити питання про розкуркулення Семигрива. А то сидить, як болячка на здоровому тілі! В інших селах уже розкуркулюють, а тих, що чинять шалений опір, і зовсім виселяють. Бо що ж виходить? Куркуля пригріли!..»

Не давала спокою думка про клуб. Особливо для молодих потрібний. Хай би не збиралися на вечорниці по кутках, бо там чорті й що робиться, а потяглися до клубу, до культурного вогнища, як правильно пишеться в газетах.

Та де взяти грошей? Не такий ще багатий колгосп. Тільки ж на ноги стає.

Гарну думку підказала Дарина:

— На новий клуб поки що грошей немає, а Паньків спалений палац стоїть, як примара. Там скоро й чорти заведуться.

Мало не підстрибнув Савка після Даринчиних слів:

— І як же це ми раніше до цього не подумались?! У неділю — збори!

— А може, й правління досить?

— Правління завтра ж зберу. Але збори необхідні. Щоб загальна згода була. Та не тільки згода, а й бажання. Запалити цим бажанням треба усіх.

Засідало правління. Були й збори. Добрий задум всі колгоспники підтримали одноставно: перебудувати спалений дім, розширити...

Але Ваня-тракторист, так той зовсім по-новому поставив це питання:

— А я так думаю, товариші. Ми тепер уже не жебраки, не сироти. Навіщо нам старе куркульське гніздо відбудовувати? Навіщо до нього латки пришивати? Я — проти. А за що я? За те, щоб зовсім знести оте кодрло та збудувати новий клуб! Що в нас, мулярів немає? Є! Та ось і бригадир наш, Семен Швайка, як гарно людям печі мурує! То й клуб вимурує, ще й інших навчить. А ні — то й з міста майстрів запросимо. Робити клуб, так уже робити, щоб самим не соромно було!

Отака була промова у Вані-тракториста. А що вона була дуже змістовна, то йому всі дружно аплодували...

Снує далі свої думки старий-престарий дід Савка. ...Захворів Семигрив, харчить. З характером був дід. Уже ж сам бачить, що скоро ноги відкине, а нікого до себе не підпускає. Не хоче ні з ким говорити. Тільки стогне неголосно та щось висхлими білими губами плямкає.

Але в останні хвилини попросив:

— Савку мені...

— Діду, навіщо вам Савка?

— Кажу, ет, Савку... сказати треба...

Дуже здивувався Савка цьому запрошенню, але прийшов, підставив стільця до ліжка, сів очікувально.

Тихо, зовсім уже безсило загомонів Семигрив:

— Посповідатися хочу перед смертю... ет...

— Я не піп, діду Семигрив.

— Знаю... ти — безбожник. І сповідь моя не свята. Хочу, щоб ти знав. Хотів я тебе в гроб угнати... а вгнав... ти мене...

Це було схоже на марення, і Савка сказав:

— Я вас не розумію, діду.

— Зрозумієш... Це... я в тебе стріляв...

Савка аж сахнувся, аж очі округлив:

— Не вірю, діду Семигриве... А навіщо ж признаєтесь?

— Повір... крізь вікно, ет, це — я... Та шкода... в серце не попав... — Досі затуманені очі Семигрива раптом на мить прояснилися і зблиснули ненавистю, як у вовка.

— А навіщо ж признаєтесь? — знову запитав Савка.

— Тепер ти б лежав у землі... а я б... ще жив...

— Ні, діду, такі, як ви, вже своє віджили.

Савка рвучко встав і вийшов з хати.

ЗИМА

Ось і постукала в шибочку четверта пора року — зима.

Гарна вона для поетів. А для звичайної людини — важка пора. І на плечі треба, І на ноги теплу взувку треба. Це — не весна чи літо, коли можна побігти босим по росяній траві.

А ця зима особлива, не схожа на всі попередні. Щодня, щодня радіо й газети — про одне і те саме,

Фашизм крокує по Європі. Чимало країн уже захопив, а тепер уже й на нашу вилуплює ненажерливі баньки. З усього видно, що зазіхає й на Союз Радянських Соціалістичних Республік.

І — зазіхнув.

Почалася війна. Велика Вітчизняна війна.

На окупованих наших територіях разом з німецькими фашистами з'явилися й колишні пани, багаті, які свого часу втекли від Радянської влади за кордон.

З'явився і син куркуля Панько Стріха. У військовій німецькій формі, озброєний і лютий, як скажений собака. Подивився, що на місці його будинку стоїть новозбудований Палац культури, і одразу ж зібрав селян на майдані біля колишньої сільради. Вийшов на ганок в оточенні солдат-автоматників, вигукнув зухвало:

— Сказав би вам: «Драстуйте, земляки», але не буду, бо я повернувся не для того, щоб бажати вам здоров'я!

Голос у нього був уже не молодий, як колись, а старечий, скрипучий і важкий. Та й сам він, звісно, постарів, під картузом на скронях біліла сивина.

— Як бачите, сільради уже немає, а є комендатура. А я — ваш комендант. «Пан комендант» — так до мене тепер треба звертатись.

Він посміхнувся якось косорото, ніби вишкірився.

— І прапор ваш я вже порвав собі на онучі. Відтепер і довічно над комендатурою висітиме отой он новий прапор великої німецької держави, яка вивольила вас від радянського насильства.

Панько повів очима по обличчях селян і знову вишкірився.

— Щось я не бачу серед вас колишнього вашого голови Савки Опришка і його жінки Дарини. Де вони?

Натовп понуро мовчав.

— Де вони, я питаю?.. Ось ти!—Він простяг руку до селянина, що стояв найближче.— Ти знаєш, де вони? Я хочу з ними зустрітись. За ними першими шибениця плаче!..

— Не знаю,—стенув плечима селянин.

— Треба казати: «Не знаю, пане комендант»!
Чув уже!

Селянин мовчки кивнув головою, що, мовляв, чув.

— І останнє на першу зустріч. Палац культури я сьогодні спалю. Він вам не потрібний.— І тут уже не ошкірився, а люто блиснув очима.— Я свого власного будинку не пожалів, спалив. Пам'ятаєте?.. А цього заразного гнізда і тим паче не пожалію. Я вам нову культуру привіз...

Увечері спалахнув Палац. Чому не вдень, а увечері? Мабуть, щоб страшнішим було оте видовище. Люди виглядали з вікон, висовували голови із-за тинів та парканів, але ніхто не пішов на пожежу. Красива будова з круглими білими колонами перед входом горіла всю ніч і ще й наступного дня. По селу гойдався густий гіркий дим.

Пан комендант Панько оселився в просторій хаті померлого Семигрива, дізнавшись, що він так і не вступив до колгоспу, пішов на той світ одноосібником. А його родина, яка лишилась, одержала землю, скільки належало на кожну душу за новими радянськими законами, та й колупалася там. Її не чіпали — це вже були рештки вимираючого племені... Тепер, з приходом німецьких фашистів, ці живі мерці з радістю зустріли у себе в хаті новоявленого коменданта Панька Стріху й готові були цілувати йому чоботи.

А Панько не зупинився на Палацові культури. Це був лише початок. Наступного дня фашистські окупанти знову зігнали людей до комендатури. Стоя-

ли похмурі, мовчазні, згорблені селяни, але з глибокою таїною в очах...

— Хліб ви встигли кудись вивезти, — проголошував пан комендант Панько, — але я певен, що у вас і зерно, і борошно ще є. Певен, що й не мало. Щоб завтра звезли хліб сюди, на це місце, де стоїте! До моїх ніг! Чуєте?

Все чули люди. Кожне його слово закарбували в своїх серцях.

Але ні наступного, ні понаступного дня біля комендатури не зупинилась жодна підвода з мішками.

Тоді на тому місці, де стояв Палац культури, на згарищі і попелищі, пан комендант Панько збудував шибеницю. Три петлі звисали з поперечини, жахаючи людей.

Першим потрапив у петлю бригадир Семен Швайка. Чому він не виїхав із села і як потрапив до фашистських лап, — ніхто цього не знав. Односельці побачили його тільки тоді, коли закривавленого, із зв'язаними за спиною руками, його штовхнули автоматами під шибеницю. Трудно було впізнати Семена, але впізнали. Він водив довкола себе очима, і в них стогнала невимовна туга. На грудях у нього висіла дощечка з написом: «Партизан». Уже коли кати накидали петлю на шию, він хотів щось сказати людям, але, видно, говорити уже не міг, і тіло його загойдалося в повітрі, скинувшись кілька разів...

Чоловіків у селі не було. Молодші — в армії, на фронті, старші — в партизанах. То Панько вішав жінок. Вішав винахідливо, по-садистському, насолоджуючись їхніми муками.

— У тебе дитя є?

— Є, пане комендант, — зводила очі жінка, не знаючи, що на неї чекає.

— Скільки йому?

— Ось уже два годочки буде...

— Піди приведи... Ей!—кричав він до солдатів.—
Приведіть мені цю жінку з дитям!

Приводили.

Тоді він наказував:

— У лантух їх обох! Щоб тільки голови було видно!

Жінку й дитя запихали в лантух і накидали одну петлю на дві шиї. Такі повішені тіпалися довше...

А партизани не відсиджувалися в лісах. Вони наводили жах на німецько-фашистських загарбників.

Спав пан комендант Панько, і йому й не снилось, що з ним станеться, як прокинеться.

— А прокидайся, пане комендант! Продери очі!

Він кліпнув очима, схопився, мов опечений, в німецькій білизні:

— Га?.. Що?.. Хто ви такі?..

— Ми ті, з ким ти хотів зустрітись. Народні месники.

Стоять перед ним Савка Опришко і Дарина. З автоматами на грудях. Кулеметними стрічками підперезані.

У Панька затряслася нижня щелепа, зуби зацокотіли. Ледве видушив із себе:

— В-ви м-мене уб'єте за-араз?

— Ні, тільки перед народом. Щоб усі бачили, як здихає кат! І не уб'ємо, а розстріляємо. Одягайся. Швидко! Нам ніколи!..

П'ЯТА ПОРА РОКУ

Сидить та все згадує дів'яносторічний чоловік. Яке ж велике життя! Яке ж воно наповнене! І, зрештою, яке гарне! Ні, не прожив його дід Савка непомітною піщинкою серед людей. Робив добро

усім в міру своїх сил. І ніколи себе не шкодував заради цього добра.

Хоч його самого доля й не дуже голубила.

Останній і найболючіший удар по серцю він пережив тоді, як загинула Даринка.

Це було на світанку. Фашисти пішли на його партизанський загін великою силою. Бій був жорсткий. Таки відбили ворогів і багато їх знищили. Але й партизанів полягло чимало. А серед них і Даринка...

В громадянську війну була Даринка як блискавка на своєму коневі Вітрові. А в час Великої Вітчизняної — відважна партизанка. Все життя — вірна Савчина подруга. Була б жива, то оце сиділи б та згадували удвох. Ще більше б згадали, ніж він сам...

Давно вже немає Даринки. Пам'ять про неї — то могила з червоною зіркою на узліссі. Спільна могила. В ній поховані всі партизани, які загинули в тому жорстокому бою. А їхні імена висічені на обеліскові.

Якось, уже значно пізніше, після війни приїхав до Савки в гості колишній голова сільради Панас Петрович. Він став великим керівником в області. Два дні прожили разом. Здається, вже все переговорили, а розлучатися нікому не хотілося. Велике діло — пам'ять людська. Ото вона й веде людей уперед. Ото вона й заряджає людей на нові звершення.

А коли вже від'їжджав Панас Петрович, то ніби між іншим, необразливо, зауважив:

— Одружитися б тобі, Саво Матвійовичу.

Болісний дроз пересмикнув тоді Савчине обличчя, і він сам запитав:

— А що скаже Даринка?..

Для нього вона — завжди жива.

Дзвінок у двері порушив його думки. Він важко встав, щоб відчинити. Старій людині важко і сідати, і вставати.

А як відчинив, то аж не повірив очам. Маленькі дівчатка й хлопчики у червоних галстуках зустріли його на порозі, защебетали, як весняні голосисті пташки:

— Дідусю Саво!

— Саво Матвійовичу!

— Ми отут, біля порога, і машину тримаємо... Щоб ви розказали про своє життя... І додому потім привеземо. Тільки не відмовляйтесь, сідайте та їдьмо! Ми — з Палацу піонерів. Ми вас сьогодні в почесні піонери приймати будемо! Галстук на груди пов'яжемо!..

— Гарзд, гарзд, не відмовлюсь, внуки мої і правнуки,— сказав Сава Матвійович.— Які ж бо ви гарні!

А по дорозі все думав: «Оце вона і є, моя п'ята поророку. П'ята поророкого життя. Щаслива пороро...»

ПОМСТА САПУН-ГОРИ

Прежде отданная с кровью,
Кровью вновь возвращена.

А. Твардовский. «Василий Теркин»

ПРОЛОГ

Генеральний штурм Криму почався восьмого квітня 1944 року. З півночі німців і румун атакували війська Четвертого Українського фронту, прорвавши ворожу оборону на Сиваші, а зі сходу вдарила Окрема Приморська армія. Вона зламала опір окупантів біля Керчі і без перепочинку розгорнула навальний наступ на півдні кримської землі.

На підступах до Севастополя загарбники створили особливо міцну оборону, в якій ключовою позицією була Сапун-гора. На її крутих кам'янистих схилах гітлерівці з винахідливою інженерною майстерністю обладнали кілька ліній траншей, набудували силу-силенну дотів і дзотів, все це облутали огорожами з колючого дроту, а підніжжя гори перетворили на мінне поле.

Штурм Сапун-гори радянські війська почали сьомого травня о дев'ятій годині тридцять хвилин.

Серед солдатів, морських піхотинців і командирів було чимало таких, які в час оборони Севастополя утримували цю кам'янисту, скелясту гору, знали її химерну поверхню і наперед передбачали трудність бою. Але водночас добре розуміли: щоб якнайшвидше звільнити Севастополь і цим завершити звільнення всього Криму, треба взяти Сапун-гору будь-якою ціною.

Іншого шляху не було.

У травні ночі в Криму короткі й темні. За п'ять кроків людину в обличчя не розрізниш. Та ще — коли всі в касках. Однак командир взводу лейтенант Михайло Дзигунський упізнавав своїх бійців безпомилково. По голосу, по статурі, по поведінці. З ними він форсував Керченську протоку, пройшов з переможними боями до Сапун-гори і був серед них як уважний батько, який угадує кожне своє дитя навіть по диханню.

Та й звертався він до своїх бійців не на «ви», як того вимагають військові статuti, а на «ти», незалежно від віку й звання. Підлеглі за це на нього не ображались, навпаки, їм це подобалось. І якщо трапиться, що лейтенант Дзигунський скаже комусь «ви», то тут уже треба подумати: чим провинився? де промахнувся? за що попав у немилість? чому лейтенант виокремив тебе з-поміж інших офіційним, статутним звертанням? Адже цим він наче віддалив тебе від себе, і ти тепер не такий, як всі. І тобі гірко. А ти подумай, подумай...

Було дуже темно, і Дзигунський майже навпомацьки пішов від окопчика до окопчика, що їх його бойові хлопці встигли нарити навіть без його наказу, і не командним, а якимсь домашнім, але все ж таки владним і діловим голосом говорив:

— Гарненько поїжте і — спати. Спати — обов'язково. Штурм — завтра. А сьогодні треба відпочити.

— А ви ляжете спати, товаришу лейтенант? — почув Дзигунський голос у темряві і впізнав свого бійця Івана Яцуненка. Знав, що Яцуненко ще за кілька років до війни відслужив дійсну, після демобілізації одружився, нажив двійко дітей — хлопчика і дівчинку — і воювати пішов уже «з гражданки», як він сам казав.

— Це ти, Іване Карповичу?— перепитав для вірогідності Дзигунський, як завжди, назвавши найстаршого у взводі на ім'я та по батькові, але все таки на «ти».

— Так точно, я, товаришу лейтенант,— відповів Іван Яцуненко і звівся з бруствера біля свого окопчика. Він був на цілу голову вищий за свого командира, огрядний та дужий і, як здебільшого всі люди його комплекції, лагідний та поблажливий, а більше — мовчазний. Хоч, правда, умів вряди-годи і несподіваний жарт підкинути. Коли він потрапив у взвод Михайла Дзигунського, у нього ще був маленький животик, якого не могла приховати й строга військова форма, отож над ним і підсміювались бійці: «Видно, добре тобі жилося, Яцуненко, на «гражданці», якщо такого живота на війну приніс...» — «Не ремствую,— відповідав їм Яцуненко,— жив — куди твоє діло! Але який же це живіт? Це — продовження грудей. Розуміти треба!» Опісля, в походах і в боях, живота не стало. А широкі й могутні груди лишились, і на них уже сяяв орден Червоної Зірки.

— Сиди, сиди, Іване Карповичу,— сказав Дзигунський шанобливо,— і я біля тебе.

Обоє вони сіли на невисокий бруствер окопчика.

— Ну, як воно?..— спитав Дзигунський.— Давно з дому вісточку одержував?

— Та як сказати? І сам не втямлю, давно чи недавно. Все змішалось в одну купу — і дні, і ночі... Це ж коли?.. Ще як на Тамані стояли... Може, поїсте за компанію, товаришу лейтенант? Я відкупорю баночку, у мене є.

— Ні, спасибі, у мене свій, спортивний, режим щодо їжі, а ти поїж, аякже. То що дружина пише? Як діти?

Яцуненко фінкою досить-таки вправно вирізав денце у консервній банці, щедро наклав на шматок хліба бичків у томаті й простяг Дзигунському.

— У нас тепер, товаришу лейтенант, такий спорт, що на порожній шлунок на оту гору не здерешся... Беріть, поїжте, чого там...

Дзигунський узяв, подякував, їв і чекав відповіді на свої запитання. Але й не поспішав, знав, що Яцуненко — людина повільної натури.

— Жінка, вона за Волгою. З радгоспом евакуювалася. А свої пропасти не дадуть.

— Це факт,— підтвердив Дзигунський, з задоволенням жуючи хліб з бичками, до яких на фронті звик, як і всі з ним.

— Фото прислала,— вів далі Іван Яцуненко, радий з того, що лейтенант так просто і співчутливо заговорив з ним про найрідніше для нього — про сім'ю.— На карточці з нею і Степанко, й Наташа. І всі троє — худюші-худющі, як з хреста зняті... Видко, їм теж там не солодко, хоч і з радгоспом...

Дзигунський сумовито і тужливо зітхнув:

— А де тепер і кому — мед?.. Така пекельна війна. І, подумайте тільки, уже на третій рік перевалило. Хто ждав? Хто сподівався, що таке буде?.. Добре ж, що хоч твої не під кулями та не під бомбами.

— А мені за всіх болить, товаришу лейтенант,— глухо промовив Іван Яцуненко.— А особливо — діти... Ну гляньте тільки на дитя. Воно ж нетямуще. Маленьке таке, беззахисне і безпорадне, як оте сліпе собачатко... У нього і весь захист що — сльози... Ми як ото обороняли Севастополь у сорок першому та в сорок другому, то мені випало ще й мирних жителів на корабель грузити. Тягнуть ся вони валкою до Херсонського мису, і зверху ж, з літака, видно, що не солдати, а жінки та діти, а він, гад, так і сі-

че, так і січе з кулемета, руки б йому покорчило!.. А одне дитя, хлопчик, натурально, як мій Сергійко, так воно все кричить: «Ма-а-мо, ма-а-мо». А що — мамо?..

Голос Яцуненкові захрип і зірвався. Він довго мовчав, мабуть, хотів заспокоїтись. Перегода знову здобувся на голос:

— Мати його до грудей тулить-тулить... І — при-тулила. Сама — на смерть, а дитя ціле осталося і знову кричить: «Мамо». Бачу, вона вже зовсім мертва, кров'ю спливла. Куди ж її? Що робити?.. То я схопив дитя і — до причалу. Кажу матросам: «Візьміть... Немає матері, вбита...» А матір потім тут поховали, на севастопольській землі, в одній могилі з забитими бійцями... І довго ще мені вчувалося оте «мамо!» Більше дитя нічого й не кричало. Та й що воно могло кричати, коли воно ще нетямуще?..

Іван Яцуненко раптом скрипнув зубами так, що Дзигунський аж здригнувся.

— Що ти?.. Що ти, Іване Карповичу?..

— Ох і убиватиму ж я їх!..

Залягла тривала мовчанка. Потім Дзигунський, щоб перевести розмову на інше і заспокоїти його, запитав:

— Іване Карповичу, ти ким був до війни?.. Вибач, ніколи було розпитати.

— Та що ж тут?.. Не на гулянці ми... Головне, то це я будівельник у радгоспі. Клуб поставити, було, чи зимівник для скотини... та що хочеш, бо радгосп же наш розбудовувався, то кругом на першому місці — я... А є в мене ще одна професія — аж признається соромно...

— Таких професій не буває,— зауважив Дзигунський.

— Бувають...— тихенько усміхнувся Іван Яцуненко.— Тільки ви хлопцям нашим не кажіть. Бо їм

тільки попадись на зуби... Як ото з мого живота хихикали, і тут почнуть. Скажуть: отаке здоровило, а його до пелюстків потягло...

— До яких пелюстків?— не зрозумів Дзигунський.

— Розумієте, квітникар я. У нас у радгоспі квітникові теплиці були, так ото я в них і хазяйнував попутно. Мене так і звали — завтеплицями. Люблю я квіти. Кожну пелюсточку люблю. Знаю від матері, як біля них ходити. Як біля дітей...

— А навіщо радгоспові стільки квітів?

— Та ви що?..— здивовано підкинув густі й широкі брови Яцуненко.— Ми ж їх до міста возили. А звідти відправляли і в Москву літаками, і в Ленінград, і навіть в Сибір. Бо в них же що? Сніг та мороз. А ми їм — живі квіти серед зими! Чи торжество яке, чи весілля, а то й просто в хаті поставити. Бо воно ж як?.. Квіти, товаришу лейтенант, вони душу зігрівають, і серцем людина м'якша робиться. Гляне на квітку, то в неї очі й потеплішають...

Розбалакався звичайно мовчазний Іван Яцуненко, згадавши про свої квіти. Він би ще назвав і польові різні, і оці кримські, що ти їх не сій, а вони й на камінні виростуть, та передумав — навіщо лейтенантові набридати? У нього й без квітів є про що думати...

— Гарна у тебе професія, Іване Карповичу. Обидві гарні,— замріяно сказав Дзигунський.— І обидві — зовсім мирні, не воєнні.

— Що вже мирні, то мирні, куди більше... А хто ж у вас дома, товаришу лейтенант? Дозвольте запитати.

— У мене складніше. Батько воює, як і я. А де, не знаю. Фронт великий, на тисячі кілометрів розтягся. А мати?.. Думаю, що лишилась в окупації... Ну, тепер уже звільнили ті місця, то й не знаю...

— І у вас горе... Такий молодий... Написали б матері.

— Посилаю трикутнички. Може, хоч сусіди обізвуться... Та хіба ж нас наздоженеш тепер?.. І хіба вгадаєш, де ми?.. Навіть польова пошта за нами не вгониться.

— І то правда,— погодився Іван Яцуненко, розуміючи, про що говорить лейтенант.— Швидко йдемо. Ось іще оцей горбочок візьмемо, а там уже й Севастополь, як на долоні. Я ж знаю ці місця, довелося... А що я хотів вас просити, товаришу лейтенант...

— Слухаю. Що саме?

— Воно й не личить напрошуватись, але засіло в голові і муляє, як гвіздок...— Яцуненко пом'явся трохи, поворушив широкими плечима і, зрештою, наважився:— Прапор же треба комусь на вершину доставити? То чи не можна, щоб — я?..

Дзигунський у темряві невиразно бачив Яцункові очі, але в голосі його вчув велику схвильованість. Та його й самого ніби пройняло раптовим дрожем. Він ще раніше сам собі думав, кому дати штурмове знамено, щоб підняв його над Сапун-горою. Усі його хлопці варті того, саме тому ще на жодному й не зупинився. Тепер ось Яцуненко проситься. Йому б і дати прапора. Кому ж іще? Бойовий орден уже носить, ніхто не образиться, не стане нарікати, не буде ремствувати...

Але сказав те, на що й сам до цього не сподівався:

— Радий почути від тебе, Іване Карповичу, таку просьбу. Але понесе Євген Смелович.

— Чому?— вирвалось у Яцуненка.

— Комуніст він, старший сержант. Кому ж, як не йому? Сам розумієш.

Яцуненко глибоко й розчаровано зітхнув, але погодився:

— Воно правильно, хай несе... Тільки чого я до вас з такою просьбою? Вона мені, оця Сапун-гора, кісткою в горлі застряла. Я ж обороняв її, а тепер ось відбиратиму.

— А я думав, що ти з самого Севастополя відходив, коли зараз про дитя розказував.

— Та ні, я — з Сапун-гори... І Микола Загуба теж...

— Який Загуба? Оцей, що в нас? Що його Миколою зовуть?

— Та він же, він... З медаллю «За відвагу». Через те й дружимо ми з ним. І медична сестричка наша, Женя Дерюгіна, теж з оборони.

— Про Женю я знаю,— сказав Дзигунський.

Він таки довгенько просидів з Яцуненком; щиро поговорили і не хотілося залишати його. Ще раз подумав, що, може, все-таки хай би цей бувалий солдат і найстарший серед усіх водрузив прапор, але вже не хотів відмінити свого рішення, не по-командирському це було б, а йому хотілося виховувати у собі командирську твердість, бо мріяв після війни податися у воєнне училище, і саме в піхотне, а не в якесь інше, бо вже переконався, що піхота — це справді «цариця полів».

І на закінчення розмови з Яцуненком сказав:

— Ще згадаємо з тобою, Іване Карповичу, і оборону, і наступ... — і пішов.

2

А Іван Яцуненко хоч і схилився на лікоть, щоб таки здрімнути трохи, але вже ні про що інше не думав, тільки про Сапун-гору, якої зараз не видно було, але яку він виразно бачив з кожним її камінцем і з кожною билинкою від підніжжя до верхівки.

Було...

...Німці накочувались, нагорталися вал за валом. Стримувати й знищувати їх не так уже й трудно з висоти. І вони справді навічно падали, пришиті до землі металевою зливою куль та мінних осколків. Але уміли й ховатись, маскуватись, запроваджували всілякі бойові хитрощі. Бо це вже були не ті колишні посланці свого кумира-фюрера, які йшли на початку вторгнення на нашу землю, по-залихвацькому розхристані, з закоченими по лікті рукавами, з чванливими і нахабними пиками, і співали «Дойчланд юбер аллес». Це були ті, що вже скуштували війни, дізналися, що таке — радянський солдат, але ще вірили в свою перемогу...

Їхні танки не могли тут діяти і завдавати урону, бо схили Сапун-гори круті і кам'яністі, аж слизькі для гусениць, та ще й усіяні величезними валунами, що перетинали шлях.

Але оборонців давила ворожа авіація. Вона кришила, шматувала Сапун-гору, цей невеликий клаптик землі у порівнянні з навколишнім простором. Разом з вогненними, смертоносними бомбовими осколками свистіли й вили шматки й шматочки гострого каміння, яке вбивало і ранило так само, як і розпечені залізні осколки.

Саме такий нещадний і гострий осколок і розпахав на Яцуненкові халяву кирзового чобота та вгруз йому в литку до самої кістки. Спершу він у запалі бою, як це завжди буває, не відчув ніякого болю і схопився, щоб миттю шмигнути в передній окопчик, де на змовклому станковому кулеметі повиспув убитий матрос. Але несподівано впав. Подумав, що перечепився. Знову звівся. І знову впав... І тільки тоді з його задиханих, наповнених димом і пороховим гаром грудей вирвався мимовільний, глибокий і протяжний, стогін. Яцуненко побачив на собі власну кров.

Однак роздумувати було ніколи. Кулемет повинен ожити. Вороги вже зовсім близько... Тепер уже він поповз уперед, не перестаючи стріляти з автомата, скотився в окопчик, відсунув мертвого матроса і вхопився за рукоятки. Кулемет застрибав у нього в руках, і він на якусь мить сам собі здивувався, що нога в нього не болить. Тільки зірко бачив напівзігнуті постаті в сіро-зелених коротких шинелях, хоч було й літо, бачив низько насунуті — ніби чотирикутні — каски і автоматні зблиски, яких він чомусь не боявся. Просто у нього не було часу, щоб боятись. Він лише прагнув чим більше убити отих, що біжать і повзуть до нього, щоб убити його... Він, звісно, не рахував, скільки фашистів упало від його куль, та й порахувати не зміг би, але йому було добре видно, що швидко нерівні ворожі наступаючі ряди порідшали, а ті, що лишилися живими, залягли й почали відповзати з-під прицільного вогню його кулемета.

Атаку було відбито.

Іван Яцуненко глянув на матроса і остаточно переконався, що він не поранений, а таки мертвий. Тільняшка на його грудях була закривавлена, і кров уже загусла та почорніла. «Забрати документи, якщо є, дізнатись, хто він такий...» — подумав Яцуненко, але не встиг цього зробити.

Несподівано із-за валуна виринула дівчина в касці і в зеленій солдатській фуфайці з санітарною сумкою через плече. Перш за все вона нахилилася над матросом, повернула його обличчям до себе і сказала:

— Відвоювався моряк...

— Забери в нього документи, — сказав Іван Яцуненко.

Вона знайшла і, не читаючи, засунула за фуфайку.

— А тебе — в ногу?..

— Сама бачиш.

— Потерпи, перев'яжу.

Чобіт знявся з ноги легко, бо халява була розпорена аж до задника. Дівчина зробила своє діло швидко і вправно, зразу видно було, що їй не первина.

— А тепер повзи на вершину, там санпункт. Бо рана в тебе рвана. Хай ще раз оброблять.

— Як то «повзи»? А кулемет на кого?

— Пришлю першого цілого.

— Пришли, тоді й поповзу.

— Чорт дурний!— раптом блиснула на нього очима медсестра.— Запустиш — ногу ж відріжуть! Так і відпиляють, як дровиняку. А без ноги як далі воюватимеш? Чи ти, такий здоровенний, як бугай, хочеш «по чистій»?

— Я тобі дам «по чистій»!— не менш люто крикнув і Яцуненко.— Давай швидше когось. Підожду.

Вона зникла. А з'явився солдат з автоматом і двома гранатами за поясом.

— А мене ось... підкосило,— поскаржився Яцуненко.

Він повз довго і важко. Тепер уже пекучий біль таки добре дошкуляв, і він не міг його вгамувати. Марлева пов'язка вся обтекла кров'ю і облипла землею. Нога стала мов чавунна...

Санпункту на вершині не було. Хтось йому сказав:

— Розбомбили, гади... Повзи на Херсонес, там наші катери. Матроси підберуть.

Він повз далі, тягнучи на спині свого автомата, хоч ваги його й не відчував. Думав лише про одне: швидше дістатись до мису Херсонес, потрапити на якусь палубу і в руки лікарів, бо затягне, згайнує час, то ще справді без ноги залишиться. І тоді війна для нього закінчилась, і — на все життя інвалід... Але ні, він не хоче стати інвалідом. Він повинен

воювати. До самого кінця. До Перемоги. Щоб побачити її, Перемогу, здобуту власними руками, щоб — пережити! Ясно ж, що то буде неповторно радісний день. Хоч який саме він буде, Яцуненко не міг собі уявити...

Від Сапун-гори до моря було недалеко. Здоровими ногами він цю відстань пробіг би за десять-п'ятнадцять хвилин. Але тепер... зараз... Тільки солонуватий вологий вітерець свідчив про те, що море — вже ось... ось... воно близько, але до нього треба доповзти, не надіючись на сторонню допомогу.

Десь на середині шляху він зомлів. На довго чи тільки на якусь мить — цього він не знає й досі. Прийшов до тямку, коли його клали на воза (і машинами, й кіньми підвозили поранених до мису), і знову, хоч і не тяжко, й не голосно, але застогнав: поранена нога немов лежала на розпеченому залізі.

— Потерпи, геркулес...

Він не бачив, хто це сказав, але слово «геркулес» змусило його взяти себе в руки і зціпити зуби. Справді-бо, соромно такому силачеві стогнати...

Торохтів і підстрибував на вибоїнах та на міцному камінні віз, чувся нерівний, стомлений стукіт кінських копит — знесилені коні зробили вже не одну ходку від місць боїв до Херсонеського мису, доставляючи поранених, на вибухи і постріли вони, як і люди, вже майже не реагували.

А вибухи і густа стрілянина у вухах у Яцуненка то посилювались, то пригасали, але віддалялися. «Не відстояв я Сапун-гору, не оборонив Севастополь, — думав він, дивлячись у захмарене порохомим димом небо. — А може, поки я повернусь, то ще й триматимуть хлопці... Звісно, триматимуть... На Сапун-горі — три лінії оборони, а німці ще й першої не взяли...»

Іван Яцуненко згадав, як одного разу ворожі літаки сипонули листівки, написані російською мовою, в яких говорилося, що, мовляв, ваш горішок, Сапун-гору, ми бавлячись розлуciamo, так що здавайтесь без бою, і від цієї згадки його аж пересмикнуло від люті: «Ні, фрїци, це вам не горішок, а скеля — зуби поламаєте! Усіх нас не уб'єте й не пораните, як оце мене. У нас свій закон: б'ємося до останнього солдата, а солдат б'ється до останнього патрона!..»

Далі він більше марив. Йому ввижалися то картини домашнього життя, в яких він розмовляв з дружиною і дітьми, то йшов він у контратаку і лаявся несусвітно та немилосердно... Все це перемішувалося з реальністю — з ревінням літаків, виттям авіабомб, вибухами, криками людей...

Потім була палуба невеликого корабля, було море, на якому йому оце довелося бути вперше в житті, і ще — був шалений шторм. Палубою перекочувалися оскаженілі піняві хвилі і накривали всіх, хто був на кораблі, з головою.

Опісля — Поті, госпіталь...

Там він дізнався, що за наказом командування оборонці таки залишили Севастополь, і плакав, закутавшись з головою в ковдру, щоб сусіди по палаті не побачили його сліз. А може, саме тоді плакали й вони...

На величезне щастя, ногу йому не відтяли. Уже пізніше, як став видужувати, лікар у морській формі сказав йому, що його від ампутації врятувала морська вода, в якій він мимохіть купався на палубі: вона промила увесь його організм і саму рану до кісточок.

— Морська вода, братику,— говорив він дуже переконливо,— це найкраща в світі дезинфекція, ні йод, ні спирт її не замінять.

Це був надзвичайно веселий і балакучий лікар, і свою роботу він робив захоплено та навіть з якоюсь насолодою й легкістю, як вправний баяніст грає на баяні, витанцьовує пальцями на клавішах та викрешує з них «чечітку» або «бариню». Його любили. Йому вірили.

Вірив йому й Іван Яцуненко. Може, саме тому й не лежав він довго в госпіталі, а може, завдяки своєму могутньому організмові видужував прискореними темпами. Кілька разів просився, щоб його уже виписали. Але лікар-моряк, замість того, щоб лаятись та кричати на нього, сміючись, радив:

— А ти втечи. А чого ж? Інші тікають, і ти втечи... Тільки тоді нам з тобою доведеться ще раз зустрітись. Але вже надовго. Втямив, братику?..

Яцуненко мав досить здорового глузду, щоб не тікати, хоч без особливих труднощів і міг би це зробити. «Мороки буде, — міркував він, — не обтрусися... Та й документи ж про поранення потрібні. Як ти не воюєш, а документи давай, щоб все було як слід».

А остаточно вилікувавшись і потрапивши на розподільчу комісію, попросився в ту частину, яка мала форсувати Керченську протоку і йти по кримській землі до Севастополя. Дуже йому вже хотілося розплатитись, помститися за смерть своїх бойових товаришів і за своє поранення та вимушене лежання в госпіталі саме там, де його виведено з бойового ладу. У розподільчій комісії зважили на його настійливу просьбу, а може, й на його бойовий орден.

Так він опинився перед Сапун-горою. Тільки вже не як її оборонець, а як її визволитель від німецьких фашистів.

А лейтенант Михайло Дзигунський, поки Іван Яцуненко згадував своє недалеке минуле, розмовляв з Ашотом Маркаряном. Цей невисокий, кремезний матрос з густим чорно-лискучим чубом, що завжди спадав на широкого лоба нерівним, розтріпанним остришком, народився і жив до призову на військову службу в Баку. Батько його командував потужним буксиром, який обслуговував на Каспійському морі нафтовиків. Він готував і своєму синові морську долю, часто брав його з собою в море, при звичаював до важкого, але й романтичного корабельного життя, до хитавиці, якою славиться Каспій, сподівався, що син Ашот стане відмінним військовим моряком тут же, на обжитому морі. Був би він, як говориться, «і дома, й заміж».

Але сталося трохи не так. Ашота таки взяли в моряки, бо він з дитинства «обріс черепашками», але після флотського екіпажу його списали не на Каспійське, а на Чорне море, на крейсер «Червона Україна» комендором. Там він досконало оволодів і гарматами, і кулеметами, і автоматами різних систем і прославився на флоті справді снайперською стрільбою.

Його портрет навіть з'явився в газеті «Красный черноморец».

Та війна почалася для нього несподівано гірко. Під час одного з авіанальотів ворожа бомба попала прямо в трубу крейсера, корабель біля самого причалу сів на ґрунт, багато моряків загинуло, багато було поранено, в тому числі й Ашот Маркарян—йому осколком пробило груди. Він не пригадує, як опинився в госпіталі, але назавжди лишилось у пам'яті, як довго лікувався, як уперто боровся за життя й таки переміг.

«Відремонтувавшись», він ставив уже не на корабель, а в морську піхоту, чим що знову носив безкозирку, смугасту тільняшку і чорний бушлат з якірцями на металевих дутих гудзиках. Звання морського піхотинця виправдовував з честю, був одчайдушно хоробрий, і, може саме тому, ворожі кулі його не брали.

Лейтенант Дзигунський застав Ашота Маркаряна за роботою — він набивав кулеметні стрічки. Дві, вже приготовлені, були на ньому, перехрещувались на грудях і на спині, а третю він готував, щоб нею підперезатись. Гранати лежали на бруствері — їх можна засунути за бушлат чи за пояс в кожну мить перед атакою. Безкозирка дивним дивом трималася на потилиці (так уміють носити безкозирку тільки моряки!), муарові стрічки з золотистими якірцями звисали на спині і не заважали йому.

— Так у безкозирці і на штурм підеш? — запитав Дзигунський.

— Тільки з потилиці на лоб пересуну.

— А то, може, каску надів би, як всі?

— Навіщо каска? — з нездоланим кавказьким акцентом заперечив Маркарян і розтяг свої вузькі чорні вусики в посмішці над неймовірно білими зубами. — Пісня співає: «Безкозирка, ти подруга моя дорогая...» Хитруєш, лейтенант? Наказати не можеш, радиш, ніби я — маленький хлопчик.

— Чому не можу? Захочу — й накажу, заховаєш свою безкозирку за бушлат.

— А ти, лейтенант, не говори «накажу, заховаєш». Каска що? У тебе каска, у нього каска, у всіх — каска! Так?.. А у мене — безкозирка. Фріц — душа п'ятка ховається. Так?..

— Авжеж, бояться вашого брата фашисти, це всім відомо... — підтвердив Дзигунський. — Але ти їх найкраще кулями своїми лякаєш.

— Моя куля — похвастася Ашот Маркарян. — Я — горець. Горець — ще дитина, а прицільно стрілять. Не вмєш стрілять — ішак сміятися буде.

— Ви, кавказці, ото завжди кинджал носите при поясі. А навіщо? — поцікавився Дзигунський.

— Не нападати носимо. Захищатись носимо, — пояснив Ашот. — За образа і кривда помщатись, як тепер фашистам. У нас це — закон.

— Свята помста — у всіх справедливих людей закон. У всього нашого народу. Наруги над собою нікому не прощаємо, — сказав Дзигунський.

Ці лейтенантові слова дуже сподобались Ашотові:

— Хороший закон! Наука всім злочинцям!

Помовчавши трохи, Дзигунський запитав:

— Де тут наша медсестра окопалась? Щось я її не бачу.

— Женя?.. Навіщо питати? Де Микола Гунько — там Женя. Де Женя — там Микола Гунько... — і похвалив обох: — Любов у них міцний, фронтовий.

Розмовляючи з лейтенантом Дзигунським, Ашот Маркарян весь час набивав патронами кулеметну стрічку. Але ось він закінчив роботу, підперезався тією стрічкою, обтягся нею тугіше і усміхнувся задоволено:

— На мене міряна.

Потім він знову повернувся до попередньої розмови:

— Женя — сміливий дівчина. Візьмемо Сапун-гору, буду їй моя безкозирка дарувати.

— Не жалко? — здивувався Дзигунський. — Це ж — безкозирка.

— Зовсім жалко. Тому й дарувати буду. Який то подарунок, якщо він поганий подарунок? Скажи, га?.. Треба пам'ять на все життя. Жені пам'ять — я воював. Мені пам'ять — Женя воювала... Послу-

хай, лейтенант, послухай, дорогий: Женя орден на груди треба. Красивий бойовий орден. Га?..

— Тобі теж треба, Ашот.

— Правильно говориш. І мені треба,— не заперечив Маркарян.— Приїду в Баку без орден, батько здивується: «Ти мій син?.. А-я-я, навіщо так погано воювать? Ти — не мій син...» Послухай, лейтенант, що скаже батько: «Ти мій син, але не геройський син». І заплаче батько від обида. Мені буде дуже соромно, товаришу лейтенант... Є у мене дівчина. Один на весь Баку. Я їй писав: «Зустрічай не на щиті, а зі щитом». Правильно писав?

— Дуже правильно, Ашот. Повернешся і з щитом, і з орденом. Та ще, може, й не з одним. Бо хлопець ти справді геройський. І не буде тобі соромно ні перед батьком, ні перед твоєю дівчиною, ні перед усім народом.

4

Лейтенант Михайло Дзигунський недаремно спитав про медсестру Женю Дерюгіну. Мав намір наказати їй, щоб забезпечила індивідуальними паке-тами чи хоч бинтами тих, у кого немає. Адже з усіма пораненими одній Жені не впоратись. А часто буває й так, що сам себе зможеш перев'язати.

Ашот Маркарян сказав, що де Микола Гунько, там і Женя Дерюгіна. А окопчик Гунька Дзигунський знав, тому й знайшов його в темряві майже безпомилково.

Та самого Гунька в ньому не було. Застав тільки Женю Дерюгіну. Дівчина спала, поклавши голову на санітарну сумку і накрившись строкатою плащ-палаткою. Її русяве коротко підстрижене волосся затуляло пів-обличчя, виднівся тільки кирпатенький носик, який не тільки не псував її гарного юного обличчя, а може, навіть надавав виразу грай-

ливої задержуватості. Женю не можна було назвати красунею, але вона з першого ж погляду привертала до себе увагу ясно-синіми очима, у яких, здається, навічно застигло радісне зачудування усім світом і кожною людиною зокрема. Собою була маленька, до важкої фізичної праці не придатна, та й не тяглася до неї. А коли німецькі фашисти наблизилися до Севастополя, не евакуювалася, а разом з іншими комсомолками попросилася на оборону, хоч і сюди не дуже охоче її взяли: надто вже легенька і тендітна! Як же вона буде поранених бійців виносити з поля бою?..

Одначе тепер уже фронтовики могли посвідчити, що оця крихкотіла, тендітна дівчина — на диво невтомна та дужа, а ще ж і безоглядно смілива.

З Миколою Гуньком, як і з багатьма бійцями, вона познайомилася в бою. Бій той був короткий, але куля вжалила хлопця в ліву руку вище ліктя, і він зубами та правою рукою, притулившись спиною до дерева, заходився сам себе перев'язувати. Тут де й не взялася медична сестра. Довго не роздумуючи, вона ножицями розрізала йому рукав і хлюпнула на рану спиртом.

— Ой! — скрикнув він і всім тілом смикнувся.

Вона одразу ж переконалася, що рана легка, вже й не такі бачила, і перекривила його:

— «Ой»!.. Це що, зовуть тебе так — Ой?

Він мимохіть усміхнувся, глянувши в її ясно-сині очі.

— Та ні... Микола я...

— А я — Женя. Женя Дерюгіна. Запам'ятав?

— Спасибі, Женю... Після бою я тебе знайду. І підійду до тебе.

— Підійди, підійди, якщо такий хоробрий... Закохаєшся, як уміюсь... Ну, все. Воюй далі на здоров'я...

І побігла до інших поранених, притиснувши до стегна товсту сумку з червоним хрестиком.

Після бою був коротенький перепочинок. І Микола Гунько таки знайшов медсестру.

— Живий-здоровий?— зустріла вона його звичайним запитанням, і її ясно-сині очі знову вразили хлопця.— Сідай, поїмо разом.

— Порада начальника — це наказ,— відповів і він їй розповсюдженим в армії жартом і дістав із-за халяви кирзового чобота нерозлучну алюмінієву ложку.

— Та який я тобі начальник?

— Найбільший. Всяке начальство можна обдурити, а тебе не обдуриш, тобі все ясно, медик... Що тут у тебе? Відбивна по-селянському? Курча-табака? Битки в сметані?..

— Майже вгадав,— засміялась Женя.— У мене — битки в шию. Це — для фашистів, щоправда. А тобі ось — найкращий солдатський харч: бички в томаті з прісними галетами,— і вона підсунула до нього блискучу бляшанку без етикетки.

— Кращого й не треба,— радо сказав Микола Гунько.— Я й не знаю, що робитиму, як відвоюємось...

— А що?— не зрозуміла Женя Дерюгіна.

— А те... Попрошу, щоб мені повний речовий мішок бичків у томаті додому дали, щоб було що їсти, поки до домашнього харчу звикну...

Вони жартували, сміялись, наче були не на передовій, а десь в ресторані за мирним столом, далеко від війни і від смертей та каліцтва, які бувають страшніші за саму смерть. І почували, що їм гарно бути отак близько одне до одного.

— А ти ж як потрапила на війну? Медичка, чи що?

— І медичка...

- Чому «і»? Хто ж іще?
— Студентка з Севастополя.
— Так ти справжня морячка!
— Морячка не морячка... У нас у Севастополі всі моряки. Усе місто — як великий корабель.
— А перев'язувати нас так гарно де навчилась?
— Та там же, в медичному технікумі... Думала потім в медінститут податись... Хоч там, казали, такий конкурс, що абітурієнти, після кількох спроб вступити, неприємніють. Уявляєш собі? По двадцять чоловік на одне місце!
— Ого! Ще й не чув такого... Ну ти не здавайся. У тебе тепер така практика, що тебе й без екзаменів приймуть. А як відмовлять, я перший їм горлянку перегризу.
— А як же ти опинився тут, у наших краях?
— Як всі...— відповів хлопець, але, помовчавши якийсь час, додав загадково:— У мене сюди шлях кривулястий...

* * *

Лейтенант Дзигунський чув уривками цю розмову. Не навмисне дослухався. Просто сидів поблизу і теж їв бички в томаті... Еге ж, у Миколи Гунька справді був неабиякий перебіг у його короткому житті...

Гунько прибув до нього не з групою бійців, як це буває, а сам-один, і хвацько відрепортував:

— Рядовий Микола Гунько прибув у ваше розпорядження із камери смертників для проходження дальшої служби!

Дзигунський навіть сторопів тоді:

— Звідки, звідки прибув?.. З якої камери? Що ти верзеш?..

— Так точно, товаришу лейтенант, з камери смертників! — нітрохи не знітившись, повторив Ми-

кола Гунько, і вигляд у нього був бадьорий і безтурботний.

— Ану, сідай, хлопче, та розкажи ясніше, що ти за фрукт.

І Микола Гунько з готовністю розповів:

— Стояли ми на відпочинку в Краснодарському краї, в станиці Кухарівка, ніколи її не забуду, поки й житиму... І одного разу я візьми та й попросись у свого командира на пару годин у відлучку, наче чорт мене якийсь надоумив. «Пустить,— кажу,— товариша провідати, по той бік станиці його частина стоїть». Повірів мені командир, пустив, бо чому ж справді й не пустити до товариша в цій військовій хурделиці?.. А ніякого товариша у мене фактично не було, просто захотілося без усякої команди походити, щоб не «в ногу», а так... вільно повештатись. Ну а воно ж знаєте як буває... Кажуть люди, що коли б знав, де впадеш, то й соломки підстелив би...

— Ти коротше, без емоцій, без всяких художніх домислів,— перебив його Дзигунський.

— Я без домислів, товаришу лейтенант. Які тут домисли, коли потім здуру ледве чортові душу не віддавав.

— Ну-ну, розкажуй, як умієш. Подивлюсь, кого до мене прислали «для проходження дальшої служби».

—...Так от, пішов я по станиці. Туди ткнувся, там очима застряну, все мені цікаво, наче я й не на війні зовсім. І несподівано познайомився з дівчиною. Вона солдатів яблуками пригощала. Ну інші як? Візьме яблуко, подякує, скаже дівчині пару ласкавих слів, та й гайда. Бо — служба ж. А я — вільний козак. Ото і трусь біля неї, доки в хату не запросила. А тут уже розмови, розмови пішли всякі... І раптом я гульк на годинник, а мені вже в частині треба бути. Обсипало мене тут жаром з ніг до голо-

ви. Як кинувся я з хати та як побіг вулицями, то наче за мною сто вовків гналось. І що ж ви думаєте?..

— А що я думаю? — потемнів з лиця Дзигунський.— Думаю, що ти — нехлюй, розговтаний боєць на мою голову.

— Було, зробив промашку... Прибіг я, шукаю свою частину, сюди-туди, а її немає. Наче випарувалась... Дізнався нарешті. Знялася й передислокувалася на інше місце. От біда! Що робити? На яке місце? Де вона?.. Знову бігаю, бійців розпитую. Уже з мене пара валом валить і бігати духу не вистає...

Микола Гунько, розповідаючи, спітнів, вітер хустинкою мокрого лоба і щоки. Дзигунський уже не перебивав його, а невідривно дивився йому в обличчя. Тільки запитав глухо:

— А далі що?

— А далі ясно що. Час военний. За п'ятнадцять хвилин самоволки — трибунал, як за дезертирство. Підвели під мене таку статтю. І... розстріл... Х-ху!..— важко зітхнув Микола Гунько. Оце згадую, і то — кошмар в голові. А розказати треба, щоб ви знали. Бо потім, як загину, то самі ж питаєте: чого мовчав? Ну, заперли мене в маленьку кімнатку з «вічком» і з загратованим віконцем під самою стелею, там до війни міліцейське капезе було, чи що... Ні ліжка, ні стільця, одне слово — смертник. Сиджу я на цементованій підлозі і сам собі думаю: «А батько, а мати що скажуть? Адже все одно про всю правду дізнаються. Краще б уже похоронку на мене одержали, там все ясно — «загинув смертю хоробрих». Навіть гордитися такою бумажкою можна. А тут — доле моя проклятуща!—дезертирство! Як дохлу собаку, зариють у землю, щоб і дух твій не смердів...»

— А хто батько й мати?— вирвалось у Дзигунського.

Він відчував, що вже не може спокійно слухати розповідь Миколи Гунька, і навіть пройнявся жалістю та співчуттям до нього.

— Та хто б вони не були, все одно батько й мати. А мій — ще й голова колгоспу. Уявляєте, яку радість батькові підкинув? Сиджу я ото і відчуваю, що розумом отупів зовсім, тільки здригаюсь від кожного найтихішого несподіваного звуку за дверима, як від пострілу над вухом. Ось зараз прийдуть, візьмуть за шкірку, і... прощай життя! Ось зараз... А всередині пече, і наче я десь у Сахарі — так пити хочеться. Все пересохло, язиком не поворухну в роті, і язик — наче не язик, а наждак якийсь... Не втерпів я, постукав у двері. Відчинили. Дивлюсь: сержант і два солдати. Аж трое мене сторожать. «Люди добрі,— кажу,— водички...» Мовчки дали мені кухоль. Випив я його одним духом. За хвилину — знову всередині горить. «Дайте ще»,— прошу. Дали ще, води не жалко. Але знову мовчки, мабуть, їм заборонили зі мною розмовляти. А я все — води, води... З відро випив, не менше, так мені тепер здається... Потім чую — підперло мене, надвір треба. Знову стукаю: «Хлопці, поведіть по нужді, бо скоро лусну». Порадилися вони між собою, гаркнули залізом двері. «Виходь,— каже сержант,— тільки не спробуй тікати, бо однак не втечеш, нас трое». Він — пістолет у руці тримає, а вони двоє — з автоматами на грудях. Вивели мене. Ніч темна-темна... І, чесно скажу, таки промайнула у мене думка: а що як справді чкурнути? Ну пустять кулі в спину, і — всьому кінець. Одна тільки мить!.. Але ж тоді й вони всі підуть під трибунал, а сержант — обов'язково... Та й не будуть вони стріляти, а придушать, як мокру курку, та й поготів...

Ну, зробив я своє діло, іду покiрно назад. Води ще попросив. Але тут раптом сержант до мене і обзивається: «Ти ось що, хлопче. Я тобі дам огризочок олівця і папірчик, та пиши просьбу про помилування. Не дуже жалiбно проси, а так... по-діловому, по-мужському, що, мовляв, пошліть на передову, у самий, як він є, вогонь...» Казав уже я, що отупів головою, як колодка. А тут знову віра в життя прокинулась. Та так мене вхопило за серце, що тремчу весь і руки дрижать. Не букви, а якісь каракулі виходять... Не пригадую, як я написав, але написав. Узяв сержант мій папірець і каже: «Зараз передам по інстанції».

Минуло ще скiлькись часу, тоді я не міг втямити, скiльки. Але чутно мені крізь двері — хтось новий з'явився, якась розмова приглушена зажебоніла... Що буде?.. Що буде?..

Знову мене ведуть, а куди — не знаю. Ледве тримаюсь, щоб не впасти, нога за ногу зачіпається... І що ж ви думаєте?.. Знову трибунал. Тільки вже без допиту. А виголошують мені новий вирок, що, мовляв, зважаючи на моє каяття, на мою клятву кров'ю змити провину, послати в штрафбат... Ну, що я вам скажу, товаришу лейтенант? Ще раз я на білий світ народився! Та я ж тепер радянський боець, як всі! Та я ж тепер не просто «громадянин», а «товариш»! Ось де щастя!.. Та я ж тепер найщасливіша людина на нашій планеті!..

— А медаль «За відвагу» за що?

— За «язиків», товаришу лейтенант. Я ж у штрафбаті двох «язиків» притарабанив. І обидва — офіцери. Я отакий лазутчик, товаришу лейтенант, — підняв він великий палець. — Зняли з мене судимість і медаль дали... Оце я вам все й розказав, як було, — закінчив свою дивовижну розповідь Микола Гунько.

— Добре, що не втаїв.— Лейтенант Дзигунський вже зовсім іншими очима подивився на нового бійця й подумав: «Це — крем'яний хлопець, з таким надійно в бій іти». І — не помилився. Не раз опісля Микола Гунько показував, як треба бити фашистів.

* * *

Женя Дерюгіна ще спала.

Дзигунський уже було намірився розбудити її, та не наважився. Сам же наказував відпочивати. Ні, хай поспить. До ранку ще далеченько. А роботи в неї буде — ой-ой-ой!..

Наче з-під землі виріс Микола Гунько. Він так тихо з'явився, що Дзигунський аж сахнувся, вздрівши його перед собою.

— Ти... звідки? Де був?.. Т-ш-ш...— приклав палець до губів.— Не розбуди Женю.

Гунько зіщулився увесь, показав руками, що — ні-ні, не розбудить, і подав лейтенантові якийсь папірець.

— Це що?— пошепки запитав Дзигунський.— Ану відійдемо подалі.

— Це я...— Микола Гунько затнувся на якусь хвилинку.— Це я заяву написав. Власне, не заяву, а просьбу таку, щоб, як уб'ють, то вважали, що я — комсомалець.

Вони вже стояли оддалік від окопчика.

— А ти не був комсомольцем?

— Чому не був... Був. Та після того, як ото зі мною сталося, я ж вам розказував, мене, звісно, виключили. І я не подавав, боявся, думав, що ще рано. А тепер ось зважився... І я тут пишу, що якщо зберігся мій квиток, то щоб мені його повернули. Все-таки, перший, давній... А битимусь я, товаришу лейтенант, самі побачите...

— Знаю, добре б'єшся.

— Ось-ось, щоб всі знали, що комсомолец я. І щоб, коли що, ну... як уб'ють, то, щоб в похоронці додому так написали, що комсомолец.

— Не уб'ють,— твердо і навіть сердито перебив його Дзигунський.— І не думай про це. Думай, щоб їх, отих вурдалаків, побільше убити. Папірець, заяву свою, у себе заховай. Після бою я перший дам тобі рекомендацію. Не сумнівайся, дам як комуніст. Найкращу напишу.

— Спасибі, товаришу лейтенант... Як Женя спитає, скажу, що я комсомолец. Можна?

Дзигунський поклав руку хлопцеві на плече, коротким рухом притиснув Гунька до себе, відчув шемливу теплінь в очах.

— Можна. Так і скажи, дозволяю... А прокинеться Женя, передай, хай бинти бійцям роздасть.

— Вона вже роздала, товаришу лейтенант. А вже потім заснула. Звісно, дівчина. Хіба стільки сили, як у нас з вами...— і чутно було у Миколиному голосі, якою ніжністю до Жені пройняте його юне серце.

— Гаразд, я пішов. А ти — не буди...

* * *

Лейтенант Дзигунський розтанув у темряві. А Микола Гунько забрався у свій окопчик. Сидів, не ворушачись, навіть дихання стримував і не відривав очей від дівчини.

Недалекий шлях по кримській землі від Керченської протоки до Севастополя, але з жорстокими боями долали його довго і тяжко, аж поки оце не зупинилися перед Сапун-горою.

Та як би тяжко не було, а Микола Гунько і Женя Дерюгіна жили радісно. Це була радість їхнього спілкування, постійне відчуття щастя, що вони є, що після кожного чергового бою вони мають змогу

зустрітися, глянути одне одному в очі, перекинутися кількома словами чи хоч переконатися, що обоє живі. Може, навіть про власні домівки вони стали думати менше, бо домівки — далеко, а вони тут — поряд, в одному строю, в одній небезпеці. І теж — рідні вже. Родинність створює сама людина.

У них не було освідчення, яке буває під тихими вербами, чи на березі річки під осяйним місяцем, чи у вишневому садку, зачарованому солов'їним співом, але це було справжнє кохання, не вимовлене і не назване ніякими словами, але виявлене кожним, ніби випадковим, дотиком рук, гарячими поглядами очей, у яких жили найсвітліші й найправдивіші почуття.

Та навіть це не приховується від навколишніх. Уже у взводі всі знали, що відважний боєць з бойовою медаллю Микола Гунько і медична сестра, ще без медалі, але теж хоробра і невтомна, Женя Дерюгіна закохані, і не дивувалися: обоє молоді, вродливі, варті одне одного у всьому. І оберігали їхні взаємини, не дозволяючи, щоб хтось третій порушив їх.

Зараз Микола Гунько сидів і думав одне: «Попереду — смертельний бій... Хай тобі судиться бути побереженою, моя дівчинко. Досі тебе не зачепила ворожа куля, то нехай же вона, проклятуца, просвистить мимо і цього разу. Краще мені — будь-яке випробування, я все осилю, візьму на себе найтяжчі муки, аби тільки ти, рідна моя дівчинко, лишилася неушкодженою...» Хотілося приторкнутись до неї рукою, але він не посмів цього зробити. Хай спить та набирається сили, бо — ой як же тяжко їй буде!..

Він тихенько звівся, щоб і камінець не шурхотнув, і стеблинка не хруснула, але оцей його рух і розбудив її. Вона рвучко схопилась:

— Невже ти, Колю? Це що... сон продовжується?..

— Який сон?— зрадів він її голосіві.

— Мені завжди щось сниться, як ляжу на праву сторону,— засміялася Женья своєму жартові.— А цього разу... ось зараз пригадаю. Наче ми з тобою... тільки не тут, а десь там... сама не пойму де, ідемо по якійсь кручі, під ногами у нас зелена трава, і обое ми якось так химерно гойдаємось, як на гойдалці... І до нас котяться хвилі, такі самі, як на морі бувають, і наче ось-ось зараз нас підхоплять, і ми це знаємо й радіємо... А трава росте-росте... і вже ми з головою в цій траві... А далі щось невиразне... Ні, ніяк не зберу докупи. А було ж все так чітко, як наяву... Чому ти мене не розбудив?

— Ти так гарно спала. І лейтенант тут був, наказав не будити... А я сидів і думав.

— Про що ж ти думав?

— Про тебе. Тому, мабуть, і наснився тобі. Воно ж передається. Так старі люди говорять.

— А що про мене думав?

— Потім розкажу... А зараз знаєш що? Дуже прошу тебе — бережи себе завтра в бою. Для себе і для мене бережи... Розумієш... я вже не зможу без тебе жити. Ні тепер, ні через тисячу літ...

— Ой Колю, яка я щаслива!

Дівчина прихилилася до нього, і він пригорнув її.

5

Хто був на фронті, той знає, що там ніякими «модними» хворобами не хворіли. Ні в кого не було ні нежитю, хоч доводилося і мерзнути, й мокнути, ні кашлю, ні щоб боліла голова чи розладнався шлунок — не було часу й думати про такі дріб'язкові, домашньо-побутові хвороби. Боець завжди почував себе здоровим, і тільки куля чи осколок можуть вивести його з ладу.

Одначе ж кулеметник Кузьма Москаленко заслаб. Ні, він ні на що конкретно не скаржився, але після боїв і тривалих переходів, та ще й з кулеметною станиною на плечах, відчував, що сили зраджують йому, тіло втрачає свою пружність, ноги робляться в'ялими і навіть спирає дихання в грудях. Цього він найдужче боявся перед штурмом Сапун-гори. Але, ніби навмисне, підступне знесилення підстерегло його на останньому переході до Сапун-гори. А так же хотілося цілком здоровим і дужим взяти її з ходу, звільнити Севастополь і після всього скупатися в Чорному морі, якого він досі ніколи в житті не бачив, тільки з переказів знав, що вода в ньому приємно-солона і така прозора, що видно на три метри камбалу, яка лежить на піщаному дні... А тут — на тобі! Заслаб!

Він знайшов Женю Дерюгіну, взяв у неї якусь гідку на смак пілюлю, проковтнув, кривлячись і лаючись, бо зовсім не звик до ліків, і попросив медсестру, щоб лейтенантові нічого не казала. Та Женя, за обов'язком служби, звісно, доповіла командирові взводу, і тепер він вирішив провідати Кузьму Москаленка, свого відмінного кулеметника, і дізнатись про стан здоров'я.

Москаленко сидів на дні окопчика, голився. Дзигунський глянув на цю картину і аж не повірив:

— До параду готуєшся, чи що?

Кулеметник підхопився пружно, опустив руки по швах. Одна щока була у нього вже чиста, а друга ще тільки намилена.

— Так точно, до параду, товаришу лейтенант! Куди ж іще?— притишено підтвердив він.— Хочу зійти на Сапун-гору по всій формі.— І тут же доповів:— Кулемет до бою готовий!

— Гаразд... А як же ти голишся в непроглядній темряві?

— Навпомацки, товаришу лейтенант. Звісно, не перукарня першого розряду, але нічого, виходить. Милом натрусь, а вода у флязі. Чого ж іще?.. Що-правда, бритва тупувата, але самі знаєте: солдат і шилом поголиться.

— Ну й молодчага!— похвалив Дзигунський.— А де твій другий номер, Петухов?

— Послав, щоб прихопив ще кілька коробок з кулеметними стрічками, бо раптом не вистачить.

— Авжеж, бій буде великий... Як себе почуваш?

— Тобто, про що це ви, товаришу лейтенант?

— Ну... здоров'я як? Сідай, доголюйся, бо мило висохне.

— А-а, це вже Женя донесла? Ну я ж їй всиплю!..

— Така в неї служба, не обижайся на неї. У тебе — своя, у неї — своя. Щоб не тільки в бою вас рятувати, а й стежити за вашим здоров'ям.

На швидку руку доголившись, Кузьма Москаленко сказав:

— Думаю, що це мені мій полон боком вилазить...

Дзигунський знав, що Москаленко був у полоні, але ні разу в подробицях з ним про це не говорив. Тепер поцікавився:

— Залили фріци сала за шкуру?

— Було...— скрушно похитав головою Москаленко.— У них там кроку не ступиш, щоб тебе якийсь гад повзучий не штурхнув прикладом у плечі чи не врізав по зубах... Що ти з ними зробиш? Беззбройні ми були, знесилені, покірні, як вівці. Але вівці хоч мекають, а нам і мекати не можна було. Тут же на місці й пристрелять. Бо для них ти — нуль. Голий нуль, а не людина... Ех, товаришу лейтенант...

Солдат опустил голову і змовк. Дзигунський подумав, що він мовчазно заплакав. Почекавши трохи, обережно спитав:

— Люто запам'яталось?

— На все життя... Якось їхній якийсь оберначальник мав повз наш концтабір проїхати. Так ганяли нас йому дорогу розчищати, вирівнювати. Відрами болото носили... Всі ми виснажені, тільки кістки та шкіра. Ноги не тримають, підгинаються. Од вітру хитаємось. А вартові — «Шнель! Шнель!..» І псяюри біля них з ошкіреними іклами. Ледь схитнешся в бік, так і кидаються на тебе... Можна закурити, товаришу лейтенант?

— Закури нишком. Щоб вогню не видно було.

— Я вмію...

Навколо поплив запашний димок.

— ...Двір наш був обплетений колючим дротом. До дроту іноді підходили незнайомі жінки, приносили шматочки хліба, варену картоплю в мундирах, яблука, цибулю, просили вартових: «Пан, можна дати?» Бачили ж, які ми худі та згорьовані... Часом дозволяв котрийсь. Може, втомлювався над нами збиткуватися та знущатись. Жінки кидали нам через дріт, а ми повзали по землі, хапали і тут же вгризалися зубами. Кожен же хотів вижити, щоб помститись. Частіше ж оті катюги не дозволяли, кричали на жінок: «Век!.. Форт!..», пускали автоматну чергу над їхніми головами, і жінки тікали, падали, здіймаючи зойк та галас...

Був серед нас один хлопець, гарно співав пісні. Всі ми, звичайно, вміємо співати, ну, а він так гарно, що слухаєш його, і всю душу тобі перевертає. Ми, бувало, аж сльози витираємо. Великим співаком був би, коли б його в науку та на сцену. Ніхто з нас у цьому не сумнівався. Що за голос буває в людини! І такий цей хлопець був лагідний та ніжний, мов сором'язлива дівчина. Інших подібних ні до нього, ні після нього я не зустрічав. А звали його Василем, прізвища так і не знали. Василь, то й Василь. І він не кидався на шматочок хліба та на

яблуко, як всі ми, а стояв собі осторонь і, мені здавалося, докірливо дивився на нас. Начеб засуджував нас. А сам — ну, як тонюсінька билінка... То ми що робили? Відкусиш трохи від шматочка, а то — йому. Чи картоплину схопиш, то не сам з'їси, а йому даси. Або яблуко... У нього одна ще й пісня була про яблуньку, схожу на вродливу дівчину. А більше про розлогі українські степи... та про смуток наших матерів співав. Веселих у нього не було, а все сумні-сумні... І ось одного разу теж підійшла жінка, кинула кусничок хліба, а він і впав прямо йому під ноги. Нагнувся Василь, щоб підняти, та вже й не розправився, так і повалився на землю. І тут на нього накинулись німецькі вівчарки. Як же вони його шматували! Гризли руки, ноги, лице. Василь спершу ще намагався захищатися, затуляв обличчя руками, щось кричав неголосно й невиразно... Ми кинулись, щоб врятувати його, але один вартовий прострочив з автомата і уклав кількох наших хлопців на місці...

Далі Василь затих, бо одна вівчарка вчепилася зубами йому в горло...

Дзигунський затулив рота рукою, мабуть, щоб не скрикнути, і нерухомим поглядом дивився в обличчя Кузьми Москаленка, ждав, що далі...

— ...А німецькі вартові реготали. Вони іржали, як навіжені, як божевільні, з якоюсь садистською насолодою, аж захлинались, аж за животи хапались, і зуби в них були вишкірені, як у псів... Ось як вони реготали, товаришу лейтенант... Ну, вони в мене порегочуть! Я теж їм гризтиму горлянки, як вовкодав, і кричатиму: «Регочи!.. Регочи, потворо звіряча!..»

— Заспокойся,— простяг до нього руку Дзигунський.— Не витрачай сили, вона тобі ще знадобиться.

— Нічого, сили у мене вистачить. Це я серце своє нагострюю спогадами, як сокиру на точили... Був я, товаришу лейтенант, не людина з ім'ям та прізвиськом, а н о м е р. У кожного свій номер. А мій дуже пам'ятний. Чомусь так трапилось, що рівно дві тисячі. Зліва, на смугастій сорочці, саме проти серця... Але у мене, як і у всіх нас, і рука з номером... Ліхтарик є?

— Є.

— Присвітить, покажу.

Лейтенант блиснув кишеньковим ліхтариком, прикривши світло картузом. Кузьма Москаленко закотив рукав.

— Ось гляньте...

Між зап'ястком і ліктем, точно посередині, чорніла цифра — 2000.

— Як же вони?..

— А так... нагріли на горні залізяку до червоного і шкваркнули, тільки димок пішов... Одежу-то я замінив, тепер у мене не полонянська смугаста, а моя, солдатська, і на моїй одежі номера немає, а на тілі на все життя лишився. Дві тисячі... Ось я їх дві тисячі і уб'ю із цього кулемета. Самі напросились.

— У тебе нагорода є?

— А за що мені нагорода?— зовсім наївно спитав Кузьма Москаленко.

— Як за що? За бої, за полон...

— За полон?!— і Кузьма Москаленко голосно й гірко засміявся.— Та мене за той полон скільки по «смершпах» тягали! «Як попав?.. Чому не застрелився?..»— «Та не здавався ж я добровільно,— кажу їм,— у безпам'ятстві мене взяли, в них уже очуняв. А стрілятися? Навіщо?.. Ну, застрелився б я, та й нема мене... А так ось я живий, воюю. Поклявся помститись. І знищую їх, паразитів, скільки мого

духу вистачає». Питають: «А свідки в тебе є, як саме ти в полон попав?»— «Є один свідок. Совість моя. Іншого свідка мені й не треба».— «Таке ми вже чули».— «Ну й добре, що чули. Значить, страшний полон і інших хлопців не зламав». Тоді згодились: «Ну, давай, воюй далі...» Здається, ще й добре слово сказали, точно не пригадую...

— А як же ти з полону вирвався?

— Не я сам. Багато нас було... Працювали одного разу на каменоломнях, таки далеченько від концтабору, і прикокнули вартових каменюками. Ні галасу, ні пострілів — тихо зробили, чисто. А потім уже групами через лінію фронту перебирались. Люди підготовували де-не-де, якусь стареньку одягу давали, щоб ми з себе смугасту, полонянську, скинули. Не всі ж німці — фашисти... Про це все, товаришу лейтенант, можна цілу книжку написати. І напишу, як відвоюємось... Ото Ілля Полікахін вірші пише, а я — книжку. Бо хто ж іще, окрім мене, напише? Я пережив, я й напишу з усіма подорожцями, без всякої вигадки.

— Правильно, молодчина, — захопив Дзигунський. — Ждатиму твою книжку і я. Може, ще й письменником станеш. От здроро було б!.. А Полікахін справді гарні вірші пише, це — факт.

— І як воно в нього виходить, товаришу лейтенант?

— Талант — це діло інтимне, приховане від стороннього ока, — повчально сказав Дзигунський. — Його пояснити важко. Просто — природний дар... Ну, забалакались ми, відпочивай. А я навідаюсь до Іллі Полікахіна.

— Так він же у розвідгрупі лейтенанта Головні, — зауважив Москаленко.

— Поет! — багатозначно підняв палець Дзигунський. — А поет — він на всіх один.

Дзигунський знав, що зліва від нього зупинився зі своїми відчайдухами командир розвідвзводу лейтенант Михайло Головня. Його підлеглі нерідко порушували звичайну військову форму. Замість каски, пілотки чи безкозирки будь-хто з них міг надіти на голову й кубанку, з-під якої вились і падали на лоба кучері, як у сільського парубка-хвастуна, міг носити чоботи з халявами «гармошкою» і штани з напуском, як носять цигани, міг ходити у розхристаному флотському бушлаті, щоб видно було тільки аж до живота, міг і просто переодягтися в цивільне, йому все дозволено, бо — розвідник! Зустріне такого знаючий командир, то ніякого зауваження не зробить, бо, може, він, оцей розвідник, зараз лагодиться у самісіньку ворожу пельку, щоб принести звідти дуже потрібні дані, а то й — прихопити «язика».

Звичайно, були й інші — більші чи менші — розвідувальні підрозділи, але група лейтенанта Михайла Головні славилася особливою умілістю та удатністю, тому її завжди тримали на передових позиціях і використовували у винятково важких і складних обставинах. Тож і сам Головня раніше за всіх знав більше, ніж хто інший, і Дзигунський вирішив заглянути до нього, щоб дізнатися про щось новеньке.

Та й не тільки це повело Дзигунського до Головні. Хоч вони вдачею були й зовсім не схожі між собою, але дружили тією злютованою дружбою, яка іменується одним ваговитим і значущим словом — фронт о в а. Це означає: сам загибай, а товариша виручай.

Ще на Таманському півострові вони не знали одне одного, познайомилися вже на кримській землі.

Але не обов'язково вкупі «пуд солі з'їсти», щоб знати про людину, яка вона. Сіль — то мірило давноминулого, змудрованого ще чумаками тоді, як вони волами до Криму по сіль їздили. А на фронті досить одного бою, щоб побачити, яка вона, людина, на що здатна. І, хоч між боями були дуже короткі перепочинки і їх вистачало лише на те, щоб умитись холодною водою, наспіх поїсти та запастись боезапасами, одначе лейтенанти встигали й поговорити. Трохи — позгадувати. Трохи — помріяти. Трохи — порадитись. І кожного разу — проїнятися дедалі міцнішою взаємоповагою. І — довірою. А де повага й довіра, там і приязнь. А де приязнь, там і міцна дружба.

Не всіх своїх бійців обійшов лейтенант Дзигунський, не з усіма поговорив віч-на-віч, але й ці коротенькі розмови з кількома вселяли в його серце упевненість у тому, що Сапун-гора буде взята з ходу, хоч як би тяжко там не було.

«Що й казати, — думав Дзигунський, — не всі дійдуть до тієї вершини, не всі побачать на ній переможне штурмове знамено, в смертельному бою загинуть і майбутні живописці та письменники, і талановиті винахідники та інженери, і просто добрі люди, робітники, колгоспники, на плечах яких тримається все наше життя і наша міць. Вони лишаться тут як довічні свідки нашої мужності, нашої невичерпної сили, душевної чистоти і сердечної людської справедливості. Ні, це будуть не німі свідки прапрадавніх віків, не порослі мохом мовчазні статуї, а живі, промовляючі Велетні Духу, голоси яких буде чути і через безмір віків... Серед них можу опинитися і я — як про це знати наперед, але зараз треба думати про інше, про оту он гору над морем, яка наїжачилася дотами, дзотами, гарматами, мінометами, кулеметами і автоматами... Що й казати,

важко буде. Але ми тепер не ті, що були на початку війни. І воювати навчилися, і зброя у нас краща за німецьку стала. А стратегія і тактика зливаються у нас в одне: знищувати кожного, хто ступив на нашу землю ворогом, як оце німецькі фашисти, і нехай нікому й ніколи не забувається, що «хто з мечем до нас прийде, той від меча і загине»!

Ох, як же ненавидів лейтенант Михайло Дзигунський німецьких фашистів! Ні, він не брав би їх у полон, коли б його воля. Бо полонені лишаються живими, вони уникнуть розплати, не відчують на собі, що таке «смерть за смерть», вони їстимуть наш хліб і дихатимуть нашим повітрям. А не треба, щоб скажені пси жили на світі, а фашисти ж бо і є скажені собаки, і їх, як смердючу падаль, треба вганяти глибоко в землю, і хай їх там поточать черви!..

* * *

Сталось так, що Михайла Головню лейтенант Дзигунський знайшов в окопчику Іллі Полікахіна. Цей невисокий на зріст, але тугий і пружний тілом хлопчина був не тільки зразковим у всіх відношеннях солдатом, а ще й комсоргом взводу у Головні. Доля, як говориться, була до нього милостива. На війні він був шість разів поранений і двічі контужений, але, підлікувавшись, знову повертався на передову. А до лейтенанта Михайла Головні він прибув ще й з орденом Червоної Зірки та медаллю «За відвагу». Хто не гляне на його груди, одразу скаже: воює так воює!

Комсомольців у Полікахіна було більше як половина взводу, членом партії був тільки сам Михайло Головня, але і всі бійці-розвідники воювали так само самовіддано, як і їхній командир взводу та їхній комсорг, тому й трудно було б визначити, хто з них комуніст, хто — комсомолец, а хто формально

й не належить до партії чи комсомолу. Це була єдина злютована сім'я, однаково готова і на подвиг, і на смерть в ім'я Перемоги. Та все ж Ілля Полікахін виділявся з-поміж усіх ще й тим, що писав і друкував у фронтовій газеті вірші.

Відомо, що газета на фронті не менш важлива, ніж гаряча каша в котелку чи в металевій касці, якщо котелка немає. З свіжої газети вчитуєш передусім зведення Радінформбюро, потім — про подвиги своїх побратимів-фронтовиків (а то ще, дивись, і про себе знайдеш!), подивишся фронтові фотографії та заодне й незлостиво покритикуєш кореспондента, якщо він щось не точно написав чи зробив на фото когось не зовсім схожим. Полюбилися фронтовикам і злющі та дотепні карикатури на Гітлера і його вурдалаків. Що вже посміються хлопці вдосталь, то й кінокомедії не треба! Та ще й своїх слівець докинуть, та таких солонуватих, що жоден редактор не наважиться їх надрукувати, а тут, на фронті, вони саме враз.

Отож якось хлопці й гукнули з гурту, де читали газету:

— Ей, Ілля! Полікахін! Ось твій однофамілець в газеті вірша утнув!

Полікахін притьмом кинувся на голоси:

— Де?.. Покажіть!..

Глянув і... аж голова обертом пішла, і в очах стало то темно, то червоно, і газетні рядки застрибали, замерехтіли так, що й літер роздивитись не може. Навіть у лиці змінився і губи затіпались, як перед плачем або перед сміхом...

— Чого ти?.. Що на тебе набігло, Ілля?— підступили до нього бійці.

Хотів був не признатись Полікахін, та як же ти не признаєшся, як надруковано тебе повністю — і ім'я, і прізвище — куди вже тут відбрикуватись?..

А ще — як те і з кожним талантом буває — тенькнула в серці славолюбна струнка, і розтяглося Полікахінове обличчя в широку, аж до вух, усмішку:

— Ніякий не однофамілець... Хлопці, це я написав.

— Ти?! Та, брешеш же, їй-богу, брешеш! Скажи, що однією кулею п'ять фрїців убив, повірили б, а тут — суще брешеш.

Десь внутрішньо й образився Ілля Полікахін, і навіть уже покаявся, що зізнався, але виду не подав, до того ж і самолюбство його було зачеплене, і він сам пішов у наступ:

— А що?.. Подумаєш, велике діло — вірша написати! У мене від них он протигазну сумку розперло. Не святі горшки ліплять!

— Ану, покажи...

— Ану, почитай що-небудь...

— Не зараз, потім, — уже відверто ображено, але з гідністю сказав Полікахін.

— Ну, чули?.. Кажу ж, що до якогось поета примазується.

— Примазуюсь?.. — це слово вже вкрай образило Полікахіна. — Якщо так, то слухайте...

І він читав... Один, другий, третій... І навіть той, що в газеті, не заглядаючи в неї, чим остаточно, під самий корінь, підтяв недовірливих і не залишив у присутніх ні крихітки сумніву. Це були вірші про війну, про біль серця за сплюндровану землю, то були заклики до бою, до Перемоги.

Уже чимало бійців і офіцерів — знайомих і незнайомих — зібралось навколо нього, а він, захоплений читанням, захмелілий від власних віршів (бо вірш же пишеться, коли поетові хочеться сказати щось найголовніше, найсуттєвіше), і зовні став схожий на справжнього поета, чуб його розвіявся, очі зблищали... А коли закінчив і, розгарячений, зійшов зі

свого місця, як оратор з трибуни, давши цим зрозуміти, що читанню кінець, як постріли, гримнули оплески загрубілих, натруджених війною, міцних солдатських і матроських долонь. І це був справжній тріумф. Вперше у його житті.

Слава прийшла до Іллі Полікахіна одразу, коли він на неї й не чекав. Вона просто-таки впала на нього. А разом із славою прийшла і якась особлива шана бійців і офіцерів. І звертатись до нього всі стали шанобливіше, і говорити з ним стали з підкресленою повагою. Ще б пак! Це ж не жарт: ось перед тобою — справжній поет! І воює, як всі, і їсть, і спить, і розмовляє, і тяжкість війни зносить як всі, але ж — п о е т!

А газета продовжувала друкувати його нові вірші. І тепер уже ганялися за кожною свіжою газетою не тільки заради зведень Радінформбюро та заради дотепних карикатур, а ще й заради віршів Іллі Полікахіна.

— Вчився ти десь на поета, Ілля, чи як?— питали іноді цікавіші й сміливіші.

Але вичерпної чи хоч більш-менш виразної відповіді від нього так і не одержували. Він, трохи ніяковіючи, говорив:

— Хто його знає, хлопці... Само воно... І не знаю, де береться...

Одного разу на передову прибув працівник газети з наміром забрати Іллю Полікахіна в апарат редакції, довго доводив йому, що його слово — це теж зброя, але це нічого не дало. Полікахін категорично відмовився. І цим здобув собі ще більший авторитет серед бійців і офіцерів.

Отож лейтенант Михайло Головня і пішов в окопчик до Полікахіна не тільки з наміром просто провідати, а й обережно поговорити з ним, щоб поберіг себе в наступному бою, бо знав же, який він гаря-

чий та нестримний в атаках. Не випадково ж стільки поранень та контузій нахапав. А коли б, не дай боже, щось трапилось, то... ой як же жаль було б втратити бійця-поета, бо скільки ж він доброго ще зможе принести людям і зараз, на війні, і потім, після війни! Так, це правда, у нього зброя не тільки автомат, а й слово. Сам же лейтенант Головня відчув на собі, як вірші Полікахіна розпалюють, розбурхують у кожному куточку його серця ще більшу ненависть до ворогів, наче оті його несподівані слова, які так до ладу складаються у вірші, ще дужче розпалюють вогнище люті, як нові дрова в багатті.

Однак застав лейтенант Головня свого бійця Ілля Полікахіна дуже засмученим і навіть чимось пригніченим.

— Що з тобою, Ілля? Що трапилось?— стривожено запитав Головня, хоч і добре вже знав неурівноважену натуру Полікахіна — він міг швидко перекинутися з веселощів на смуток, з гніву на лагідність і навпаки.

— Не казав я вам, товаришу лейтенант... Лист від матері...

— Захворіла, чи ще щось?— сполошився Головня.

— Та ні, про це не пише... Фото ось прислала. Подивіться яке...

Саме за цією розмовою їх і застав лейтенант Дзигунський. Привітався, підсів поряд і тоді вже запитав для годиться:

— Не завадив?

Головня промовчав, не знаючи, що скаже Полікахін, адже йдеться про його домашні справи, але сам Полікахін навіть відверто зрадив — він любив Дзигунського, бачив його в боях і захоплювався його безоглядною хоробрістю.

— Ага, от добре, що й ви нагодилися,— сказав Полікахін лейтенантові Дзигунському так просто

й безпосередньо, наче всі троє вони були однакові за військовим званням і службовим становищем.— І ви подивіться на оце фото.

Лейтенант Головня навів на фотокарточку звужений промінець кишенькового ліхтарика, який йому зробили в подарунок умілі бійці, і тут і Дзигунський, і Головня від несподіванки охнули:

— Та невже?!

— Хіба таке може бути?..

— Виходить, що може. Це ж фото. Документ,— пригнічено сказав Ілля Полікахін.— А ось ще й лист. Послухайте, що мама пише... Я — не увесь, тільки шматочок... Ні, ви тільки послухайте!..— І він прочитав:— «Подивись, синку, як нам доводиться після німецької окупації орати землю... А сіяли з торбинок на плечах, розсипали зернятка руками, бо сіялки ж ми не потягнемо. Це нас якийсь чоловік на дибці сфотографував. Каже, для газети, та й нам усім по дві карточки роздав, то я тобі оце одну посилаю, щоб ти подивився. А той, що на дибці, мабуть, уже повоював чоловік, то він і каже, нате, жінки, вам на пам'ять, як ви після німців кіньми та волами стали. Ох, гірка пам'ять, синку! Як глянемо, то і сміх, і сльози. Але і зорали, і засіяли, так що будемо з хлібом... А ще опишу тобі, як ми, жінки, з німцями воювали. Як ото відбили наші село, то гітлеряки почали — лапи вгору та скигять «Гітлер капут», а ми їх по спинах, та по плечах, та по головах дрючками, рогачами, хоч трохи відвели душу... А тепер оце, як оремо чи ще щось, то сядемо, щоб відпочити, та й згадуємо, і самі з себе сміємось, що такі вояки. І одна з-перед одної вихваляється, що вона їх дужче гамселила...» Ну, далі вже про інше пішло,— закінчив Ілля Полікахін.

А на фотокарточці було таке, від чого застогне плачем хоч чие серце. На передньому плані — семе-

ро жінок. Продівши дрюка, а може, й дншло чи оглоблю у віршовчані петлі, жінки гуртом грудьми налягають на неї, тягнуть за собою плуга. А за плугом, тримаючись за чепіги, зігнулася восьма жінка. Всі вони — у блаженських кофтинках, у латаних спідницях, у черевиках на босу ногу і в хустинках. Тягнуть плуга. Вивертають землю, заорюючи торішні сухі бур'яни, щоб укинути у свіжу ріллю житні чи пшеничні зернята. І, звісно ж, після цього, так само упрягшись у борони, ще й боронуватимуть. Борону гуртом потягнуть...

— Ось, перша зліва, найближче до нас, це — моя мама,— показав Ілля Полікахін, і голос його здригнувся, зірвався.— Моя м а м а тягне плуга!.. Чи думав я коли-небудь таке побачити?..

Якийсь час ніхто з присутніх не міг проронити й слова. Сказати б, що це — гаряче марення найбуйнішої фантазії... Але ж — фотодокумент, лист...

— Як середньовічні раби,— знову озвався негolosно Ілля Полікахін.

— Ні, це не раби, дорогий Ілля,— здобувся на голос лейтенант Михайло Головня.— Це — герої. Це... ну, як тобі сказати?.. І твоя мати, і всі оці жінки — вони як міфічні титани. Де тільки у людей сила береться?!

— Уже відповів матері?— запитав Дзигунський.

— Ще ні. Не встиг... Ось як гору візьмемо, тоді.

— Якщо дозволиш, покажемо і листа, і фото усім бійцям. Зараз уже не вийде, жаль... Відпочивають перед боєм,— сказав Михайло Головня.

— Авжеж, авжеж,— погодився Полікахін.— Я ж розумію.

— Ти теж заспокойся і відпочинь,— не наказав, а порадив лейтенант Головня Іллі Полікахіну.

— Спробую, товаришу лейтенант.

— І ще ось що... Сам розумієш: бій — воно таки бій. Кланятися кулям не будемо. Але і не підставляй голови. Вона в тебе одна...

— Слухаю, товаришу лейтенант,— відповів Ілля Полікахін таким тоном, що й не зрозуміти було, чи він не згоджується, чи заперечує.

— Знаємо, як ти слухаєш...

7

Уже в своєму окопчику Головня поскаржився Дзигунському:

— Ну й ніч у мене видалась. Одне до одного...

— А що ще?

Головня прикрив голову куфайкою і, щоб не видати себе вогником запальнички, зробленої із звичайної гвинтівочної гільзи, похапцем розкурив цигарку, сховав її у кулаці і вже після цього сказав:

— Розумієш, дозволив своєму сержантові Федорові Скорятину в розвідку. А тепер ось каюся і караюся...

— Та розкажи до пуття. Що ти, як панянка,— аж розсердився Дзигунський. Він ще й досі не урівноважився після побачених листа і фото в Полікахіна і сам себе відчував знервованим, якимось ніби розхристаним.

— Чого ж, можна й «до пуття»,— уже розважливо загомонів Головня.— Воно як вийшло: «Пустіть і пустіть, товаришу лейтенант». Знаю ж я його, розвідник — як штик: миша не прошмигне, а він пролізе. Я йому: «Не пушу, на великий ризик рвешся». Ну, ти ж знаєш наших хлопців, нема від них відбою. Тоді я — до командира роти. Так і так, мовляв, а він каже: «Скорятину пусти, цей мисливець без дичини не повертається.— А тоді ще й додав:— У льотчиків, каже, є така формула — «вільний пошук». Літає він над ворожою територією і вишукує, де

найдошкульніше місце. І — знаходить. Ото й Скорятин хай піде на вільний пошук, то такий хлопець, що щось знайде». Що ж мені лишалось? Відпустив. А тепер ось немає й немає...

— Прийде, — на диво спокійно сказав Дзигунський. — Сам же кажеш, що кмітливий хлопець.

— Та хоч би не попав у якусь пастку. Ото було б горе!

— Такі не ловляться.

— Воно-то так... — чи не полегшено зітхнув Михайло Головня. — Але ж — за північ уже...

— До світанку ще далеко. Тут, у Криму, ночі дуже короткі серед літа, а тепер ще тільки початок травня.

— Може, сходити до командира роти, розповісти? — непевно запитав, радячись, Михайло Головня.

— Ти що?! — заперечив Дзигунський. — Прожене! Скаже: розкис, нерви здали... А ти і справді не розкисай. Ти ж бойовий командир. Не личить.

Михайло Головня уже кінчав свій строк дійсної служби, мріяв про те, щоб повернутися у свій риболовецький колгосп в гірлі Десни, де він, незважаючи на свою молодість, став «везучим» бригадиром, як грянула війна. Додому він так більше й не потрапив. Середніх командирів не вистачало, і йому, молодшому начскладові, доручили взвод, присвоївши звання молодшого лейтенанта. А вже пізніше, коли і йому самому, і його підлеглим вручали бойові нагороди, йому присвоїли й повного лейтенанта, чому він, не приховуючи цього, був дуже радий, бо звання «молодший лейтенант» вважав якимсь неповноцінним, наче ти стрибнув і не дострибнув, і вважав, що таке звання взагалі треба вилучити з армії, щоб не ганьбило саму армію. Що значить — молодший? Ти неповноцінний? Дитя в армії? Чи не

вмієш керувати людьми, які тобі дані в руки?.. Умію! А навіщо — «молодший» і просто «лейтенант»? Яка дурниця!..

Головне, він знав, хто на що здатний із його бійців. У кого який характер. Одне слово, він був командиром, навчителем і психологом.

Федорові Скорятину він вірив, як самому собі. Любив його, і то було б велике горе, коли б з ним щось трапилось!.. А його нема й немає... Та де ж ти зараз, любий мій Скорятине, ти ж мені зараз — наче найбільша покута на душу. Ну, коли загине солдат у бою, так це — бій... А ти зараз де, що з тобою?..

А його все не було й не було. І Михайлові Головні здавалося, що ніч спливає дуже швидко, швидше, ніж завжди, і він раз у раз зиркав на ручного світлого годинника, на чорне, зовсім чорне, але закраплене зоряними цвяшками небо і страшним зусиллям волі гасив у собі неспокій.

І раптом обоє — Дзигунський і Головня — здригнулися від несподіванки: десь, таки недалечко від них, чи у ворожому розташуванні, чи в нашому, гримнув самотній вибух, і чорну гущу ночі розпахав на мить гострий спалах. На війні чого тільки не буває. То необережний солдат на міні підірветься, то сама міна в тебе на грудях чи за поясом вибухне, випадковий вибух чи постріл навіть вночі на фронті — не дивина. Таке воно, фронтове життя... Але чутно було, що передній край нашої облоги заворушився, забрязкотів зброєю, загомонів, тривожно задихав...

— Що це? — запитав Дзигунський. — Чому?.. Команди не було.

— Дрібниця, схоже, що граната вибухнула, — легко визначив Головня і уточнив: — Ручна граната... Хтось підірвався. Таке буває...

І знову — тільки темна ніч. Тільки спокійні, як і до цього, зорі над головами. На землю знову вляглася тиша. Але тепер уже вона гнітила не тільки Головню, а й Дзигунського, який теж пройнявся тривогою свого друга.

Є тиша сну, тиша спокою, відпочинку, роздумів, творчості, яка завжди захована від стороннього ока... Головні на хвилинку пригадалася розповідь одного знайомого раціоналізатора, який саме у нічній тиші, після тривалих і виснажливих пошуків, вигадав потрібну деталь до свого верстата. Довго йому це не давалося! А тут спрацювала творча тиша — безперервна робота мозку...

Але є ще й воєнна тиша — підступна, сторожка і тривожна, як ось зараз...

Коли йдеш у відкриту атаку і стикаєшся з ворогом груди в груди, то, як це не неймовірно, а якось начебто легше, тоді тільки ти вселився в ревище бійки — крики, вигуки, лайка, стогони, брязкіт зброї, тяжке дихання, прокляття, тупіт ніг... Тут все ясно. Перемога або смерть...

А зараз?..

Зараз така тиша, що лейтенант Михайло Головня відчував її кожною клітинкою свого тіла, кожним своїм найтоншим нервом. Йому здавалося, що ця тиша мацає його якимись невидимими щупальцями, жалить його, пече йому... Де зараз отой шалений і такий любий йому розвідник Федір Скорятин?.. Що він робить в цю хвилину?.. Може, його вже фашисти терзають?..

Але у відповідь — тільки тиша.

— Не піду я від тебе, — озвався Дзигунський, — удвох дочекаємось Скорятина.

Лейтенант Головня нічого не відповів, але йому стало легше. Він знову закурив «у рукав», маскуючи вогник, далі сказав:

— Всьому навчився на війні, а от одному не навчився...

Дзигунський з цікавістю глянув на нього:

— Чому ж саме?

— Чекати... Хоч і часто доводиться то того, то іншого, а не можу навчитись... Хоч, правда, у чеканні є й своя привабливість. Завершення того, чого ти ждав. Ось ждав і дїждався... Тобі вже все ясно... Гарного дїждався чи поганого. Але ти знаєш, що робити далі.

— Ну ось бачиш. Ти вже й теорію підсунув, — мимоволі усміхнувся Дзигунський.

— Та отут, в цьому пеклі війни, станеш і теоретиком, і практиком... Слухай, тезко, чи не війна — те найстрашніше, що видумала людина?.. Людина! Цар природи!..

Він не встиг закінчити якоїсь своєї думки, бо зненацька обидва здригнулись і насторожились, затамувавши дихання, і повернули один до одного запитливі обличчя... Десь наче щось шелеснуло, десь зашурхотів камінець... Наче десь хтось вовтузиться...

Дзигунський і Головня разом кинулись в бік, на ті незрозумілі звуки, і почули виразні слова:

— Хто тут?.. Допоможіть... Зовсім ухекався...

— Скорятин! Ти?.. — не тямлячи себе від радості, скрикнув Головня.

— А хто ж іще? Звісно, я.

— А з тобою?.. Кого тягнеш?

— Ось поставимо на ноги, побачите...

Це був простоволосий, без картуза, німецький офіцер з залізним хрестом на грудях.

Федір Скорятин, ще задиханий і збуджений своєю вилазкою, уривчасто й трохи нескладно доповідав:

— Виконав завдання, товаришу лейтенант... Х-ху, неслухняний, гад!.. Так я його каскою по черепку, та кляп у свинячий писок...

— А твоя каска де?— спитав лейтенант Головня.

— Там...— махнув рукою Скорятин кудись позад себе у темряву ночі.— Як візитну карточку їм залишив, щоб знали, хто був...

— А граната де рвонула? Бачив?

— Звісно, бачив... Бо це ж я її й швиргонув туди, до них...— Воєнна хитрість, товаришу лейтенант... Хай там, у себе, розбираються, звідки вона й чому. А я тим часом спокійнісінько притяг собі додому оцього мордоворота.

— Всипати б тобі за таку самодіяльність, та ніколи,— якимось ласкаво пригрозив лейтенант Головня.

— Ще встигнете, товаришу лейтенант,— охоче погодився Федір Скорятин.— Хіба ж я проти?.. Мені все одно, що подяки, що догани, від цього мій воєнний білет не постраждає. Мені аби фашистів знищити до останньої гниди...

8

Полонений був високий, але вузькоплечий і обличчям худорлявий, а перед нашим командиром дивізії Радіоновим, людиною кремезною, дужою і душею, і тілом, видавався і зовсім слабосилим. До того ж його випещені руки з довгими пальцями дрібно тремтіли, а нігті на пальцях були жовті, як у мерця, і він, щоб приховати чи не показувати оте тремтіння, увесь час ворухив пальцями, згинав і розгинав їх.

— Російську мову знаєш?— передусім спитав командир дивізії полковник Радіонов.

— Штудієрен веніг... мало...

— Якщо студіював, значить, знаєш,— коротко посміхнувся полковник.— Як же, як же, завойовникам треба знати мову своїх «рабів»!..

Він довго й уважно розглядав документи, які дістали з кишень полоненого, звів голову:

— Номер частини, ім'я, військового звання не питаю. Тут все ясно... «Хреста» коли одержав? За що?

— Віерзіг унд дер цвейте. Сапун-гора.

— В сорок другому? За Сапун-гору?.. Чи ти ба!— зацікавлено подивився на полоненого полковник.— Ось як воно виходить! Ось як обернулося!.. Ждав такого?

— Найн.

— А прийшло... Як жилося в Севастополі?

Лейтенант Михайло Головня і розвідник Федір Скорятин, які привели німецького офіцера, сиділи ближче до дверей тимчасової, нашвидкуруч обладнаної полковницької землянки і дивувалися: допит був схожий на мирну застольну бесіду. А ад'ютант Радіонова, старший лейтенант Григорій Кулінич, уже добре знав полковника, його вдачу й уміння в такій «застольній бесіді» вияснити найголовніше з того, що його цікавить. Як завжди у таких випадках, Кулінич сидів близько до полковника і уважно стежив за кожним рухом німця. За час війни він не раз переконувався в підступності фашистської породи, не довіряв і цьому, з «інтелігентними» руками, катюзі.

Полонений не одразу відповів полковникові, не зрозумівши, що криється за його таким несподіваним запитанням, яке не має ніякого відношення до теперішніх бойових дій. І Радіонов повторив:

— Чуеш, про що питаю? Як жилося в Севастополі?

— Зеер шлехт,— видавив із себе полонений.

— Чому ж?— з робленим здивуванням підняв брови Радіонов.— Завоювали, то відпочили б, повеселилися...

— Майн гот!.. Бомбардування, партизан, підпільник...

— Не можу поспівчувати,— щиро зізнався командир дивізії.— Чого не можу, того не можу... А тепер ось що, гер обер-лейтенант. Коротко і ясно: кількість військ на Сапун-горі?

Полонений скрючився, схилив голову на груди і завертів нею туди й сюди:

— Н-не знайт...

Полковник засміявся, відхилившись широкими плечима на спинку стільця:

— «Не знайт»? Знайт, знайт!.. А може, тебе розстріляти? Ти все ж таки ворог. Я можу тебе, обер, і розстріляти. Ти в моїх руках.

Несподівано Федір Скорятин схопився з стільця і вигукнув:

— Дозвольте я його, товаришу полковник! Сам приволік, сам і путівку на той світ йому випишу. З великою радістю. На одного гада менше буде на білому світі!

В очах у Радіонова промайнув веселий смішок. Він помахом руки наказав Скорятину сісти і знову звернувся до полоненого:

— Так ось що, гер обер, стріляти я тебе не буду. На кий біс кому ти здався мертвий?.. Знімеш свій Залізний хрест з грудей та будеш у нас залізну руду добувати. До-о-вго будеш...

— Я жити хочу,— потягся всім тілом до полковника полонений.

— Пошастило тобі, житимеш... А про Сапун-гору я й без тебе знаю. Ліворуч, від Балаклави, три лінії оборони. З боку Севастополя — шість. Доти, дзоти... А військ на Сапун-горі сімдесят п'ять тисяч. Так що без тебе знаємо...

Він раптом звернувся до Федора Скорятин:

— Знаємо, товаришу розвідник?

— Так точно, товаришу полковник!— знову підхопився із стільця Скорятин.

— До нагороди його, Скорятин, — звернувся полковник Радіонов до лейтенанта Михайла Головні. — До бойової нагороди.

— Єсть, до нагороди! — виструнчився і Головня.

Гарне оце слово — «єсть!» Пішло-розповсюдилось воно з морського флоту. На кораблі немає часу довго роздумувати. Зміркувати і діяти треба блискавично. Інакше ти — не моряк, а медуза холодцювата, і копійка тобі ціна. І лейтенант Михайло Головня одразу ж сам собі подумав: «Скорятину — орден бойового Червоного Прапора просити».

А полковник вів далі:

— Так що, обер-лейтенант, ми все знаємо. Лишилось тільки вишпурити вас звідси...

Потім він довго мовчав, думав щось своє, швидше за все — пов'язане з наступним боєм. Було у нього, звісно, про що думати. Легко сказати — «вишпурити», але як же дорого це коштуватиме! Люди!.. Люди!.. Молоді, дужі, як оце Скорятин, Головня і його ад'ютант Кулінич! Ім жити та жити. А багатьох недорахуємось... Полковник Радіонов був лагідний натурою, чутливий, до підлеглих ставився шанобливо, бо добре розумів, що кожна людина — то неоціненний скарб, і ще невідомо, якими своїми найкращими якостями розкриється вона в майбутньому...

Може, за цими думками він забув свої попередні слова, звернені до полоненого, і повторився:

— Відправимо тебе, обер, на шахти та на відбудову того, що ти своїми ж руками й зруйнував. Офіцерські погони і оту черепашку — хрест — зірви, бо тебе там, у нас в тилу, жінки розтерзають. Дуже вони на вас, фашистів, люті!.. У тебе сім'я є?

— Я, я!.. Фатер, матка, цвай кіндер...

— А навіщо ж ти залишив матку і кіндер та приперся сюди?

— Йх бін зольдат. Зольдат фюрера, Гітлера.

— По морді б його!— шепнув Федір Скорятин Головні.

— Помовч,— так само пошепки відповів Головня.— Тут — дипломатія...

— Та яка дипломатія? Убити гада — і будь здоров та не кашляй.

— Ти хто по професії?— знову звернувся полковник до німця.

— Йх бін легрег... учитель...

— Трудно віриться,— покрутив головою Радіонов.— Учитель це благородна, гуманна професія, а ти — кат, насильник, завойовник. Такому і дітей навчав?

Полонений низько нахилився, згорбився:

— Отшень голова болить...— Німець повернувся до Федора Скорятина.— Він мене отшень каскою ударив.

Полковник, а за ним Кулінич, Головня і Скорятин не могли стриматись, щоб голосно не розсміялись.

— Нічого, минеться,— заспокоїв його полковник.— Скажи йому спасибі, що не вбив зовсім.— А чим бити,— каскою чи кулаком,— він навчений, досвідчений розвідник.

— Шнапс... Трошечки руський шнапс,— попросив полонений.

— Це можна,— не відмовив Радіонов і звернувся до ад'ютанта:— Григорій Григорович, налий йому спирту. Не шкодує. І закусити дай. Бо задихнеться цей солітер.

Він часто називав Кулініча на ім'я та по батькові, так само, як і Кулінич здебільшого називав його Олексієм Павловичем, коли не було поряд старшого начальника, і в цьому виявлялася взаємоповага та довіра.

Ад'ютант підніс полоненому з третину кухлика, дав маленький шматочок копченої ковбаси, пожартував:

— Хай ковтає. Худющий, як гончак.

Полонений випив, хукнув, помахав перед ротом долонею, пожував твердої ковбаси, швидко пожвавішав і витяг із-за халяви високого офіцерського чобота складений учетверо папірець.

— Ось... Німецьку мову розумійт?

— Знаю німецьку... Що це?

— Звернення генерал Альмендінгер до нас, до офіцер і солдат.

— Це вже цікаво... Що ж він тут?.. Послухайте всі,— звернувся полковник до присутніх,— водночас і перекладатиму.

І він прочитав:

— «Фюрер доручив мені командувати сімнадцятою армією.

Я одержав наказ захищати кожную п'ядь Севастопольського плацдарму.

Я вимагаю, щоб усі оборонялись в цілковитому розумінні цього слова, щоб ніхто не відходив, утримував би кожную траншею, кожную воронку, кожний окоп.

На випадок прориву танків противника, піхота повинна лишатись на своїх позиціях і нищити танки — як на передньому краї, так і в глибині оборони. Якщо сильний вогонь противника зруйнує наші оборонні спорудження, лишатись на місці і захищати рештки цих споруджень, воронки.

Плацдарм на всю глибину сильно обладнаний в інженерному відношенні, й противник, де б він не з'явився, заплутається в мережі наших оборонних споруд. Але нікому з нас не повинна навіть у голову прийти думка про відхід на ці позиції, розташовані в глибині...»

— Ясно,— сказав полковник, дочитавши наказ до кінця.— Іншого й не чекав... Ну і що ж, підняв Альмендінгер бойовий дух цим наказом?

— Солдати стомлені,— ухилився від прямої відповіді обер-лейтенант.

— А де зараз перебуває Альмендінгер?— несподівано запитав Радіонов.— У самому Севастополі чи тут, на Сапун-горі?

Полонений довго мовчав, може, уловивши в цьому питанні щось найсуттєвіше, чого він, солдат фюрера, вже аж ніяк не має права розголошувати, адже йдеться не про якусь там дрібничку, а про самого командуючого цілою армією, а це вже було б справжнім віроломством, навіть відступництвом.

— Н-не знайт...— зрештою вичавив із себе двоє слів.

— Знову не знайт?.. Ну, сміливіше... Може, ще шнапс?

— О, гут, гут!

Полонений із величезним задоволенням, навіть із жадністю випив ще, дожував недоїдок ковбаси, який, розмовляючи, так і тримав у довгих тонких пальцях. І знову пожвавішав:

— Говорят, його тут немає.

— От тобі й на! А де ж він?

Знову довго м'явся, вовтузився на табуретці полонений, то розстібав, то застібав гудзики мундиру, то обхоплював сплетеними пальцями коліно... Що й казати, не зважувався він на остаточну відповідь. А втім, мабуть, думав він, я тепер у полоні, і вже цілком ясно, що не повернусь у свою армію, виходу немає, треба говорити.

— Альмендінгер учора вилетів у Румунію. Нам тільки відомо, що в невідкладних справах.

Тепер уже полковник Радіонов розсміявся на повні груди.

— Оце так командуючий армією! Своїх солдат і офіцерів занарядив на смерть, а сам — драпака нах Румунія?! Ваші війська знають про це?

— Знають офіцери. Солдатам ми не говоримо.

— Геббельсівською «лірикою» годуєте солдат? А даремно ви від них правду приховуєте. Менше смертей було б. І з вашого боку, і з нашого.

— Я згодний з вами,— захитав головою на тонкій шиї полонений.

— Слава богу, хоч у цьому згодний,— пожартував полковник. Він був явно задоволений допитом.— Що ще можеш сказати, обер-лейтенанте?

— Я все сказав... Спитати можна?

— Можна. Що тебе цікавить?

— Майн фрау, кіндер знатимуть, що я в полоні?

— Ну, спеціальної депеші посилати не будемо, а як прийдемо в Берлін, скажемо... Одне слово, знатимуть. Полум'яний привіт від тебе, від усіх вас передамо...— Помітно було, як обличчя полковника Радіонова наливається темною фарбою гніву.— Такий полум'яний буде той привіт, гер обер, що на увесь світ видно буде! Ми вам не забудемо ні зруйнованих та спалених міст і сіл, ні закатованих вами наших матерів, дружин і дітей. Будь певен, нічого не забудемо, гер обер!..— і гримнув кулаком по столу так, що німець аж затрусився увесь.— Ад'ютант! Григорій Григорович! Все!.. В тил його, Там йому місце знайдуть...

ШТУРМ

1

За Салун-горою ледь вловимо для очей чорнота густо-зоряного неба зблякла, десь уже щидилося передрання, тому окреслилась і сама гора, яка досі тільки угадувалась. Ще не можна було на око ви-

значити її стрімкості, побачити всю її поверхню, але з мороку виринали і дедалі чіткіше вимальовувалися то окремі висотки з кам'яними терасами, то глибокі сідловини. Це ще раз нагадувало, що дертись до вершини буде ой як нелегко, а якщо врахувати хитро сплетені оборонні лінії, то й зовсім важко.

Такі, як Іван Яцуненко, Кузьма Москаленко, Микола Загуба, медсестра Женя Дерюгіна, добре знали Сапун-гору, бо в сорок першому та в сорок другому роках і ногами її сходили, і животами та грудьми виялозили. Але тоді вони відстоювали її, обороняли, а тепер треба було її брати, штурмувати. А це куди складніше!

Однак бійці — солдати і морські піхотинці — були заряджені на штурм. Нетерпеливилось їм якнайшвидше взяти оцю гору і звільнити Севастополь. Тому з наближенням ранку всі уже були на ногах і все голосніше й голосніше розмовляли між собою, обмінювалися міцними дотепами й грубуватими жартами, які в бойових обставинах зовсім і не вважаються дуже вже міцними та грубуватими. Крейди, звісно, ні в кого не було, то на стволах гармат і мінометів і навіть на самих снарядах писали білим інкерманським каменем: «Даєшь Сапун-гору!», «Даєшь Севастополь!», а якийсь лютий жартівник на снарядному ящику навіть утнув у риму: «Посила солдат Кирило Гітлерові в рило!»

А матрос Микола Загуба попросив у лейтенанта Дзигунського олівця і на зворотному, чистому боці заклик-листівки, яку напередодні надрукувало й розповсюдило Політуправління, написав свою особисту клятву, в якій говорилося:

«250 днів я захищав Севастополь, тепер ми ідемо туди. Якщо буде потрібно, за щастя нашого народу, за Перемогу я віддам своє життя. Якщо загину, поховайте мене головою до Севастополя. Хай моя

смерть кличе вас до Перемоги. Вперед, за рідний Севастополь!»

Був він, цей невисокий на зріст, але жилавий і рухливий морячок, веселий і гострий на язик. Так само, як і Ашот Маркарян, він зовсім не визнавав каски, говорячи, що вона «звужує горизонт», носив тільки безкозирку, на якій вже ледве читався напис колишнього його корабля — «Незаможник» — і постійно був у смугастій тільняшці та в чорному бушлаті з двома рядами мідних гудзиків. Під час атак і переповзань по-пластунському, бувало, що він губив кілька гудзиків, але між боями, відпочиваючи, перш за все пришивав нові, що неодмінно зберігалися і торохтіли, як сухі горіхи, в глибоких кишнях матроського кльошу. Як і кожен матрос, він був увесь у якорях і якірцях: на стрічках безкозирки — якірці, на гудзиках — якірці, на рукаві — великий червоний якір, а ще один — найбільший — на важкій мідній блясі широкого флотського ременя. Цю бляху він завжди падраював «до сонячного блиску», пишався нею, як, до речі, і всім своїм моряцьким виглядом. Та він і по твердій землі ходив, як по хисткій палубі, широко розставляючи ноги, хоч, правду кажучи, на це й не було потреби, якщо мати на увазі його зовсім не громіздку і не важку комплекцію.

Його всі любили. А найприхильніше до нього ставився уже відомий нам богатирської сили солдат Іван Яцуненко. Їм разом довелося залишати Севастополь на швидкісному «Мисливцеві» в сорок другому. Тут вони й познайомились — піхотинець Іван Яцуненко і моряк Микола Загуба.

...Яцуненко сидів під самим кормовим прапором, поглядав на море, на поранених, які сиділи й лежали на палубі, як зненацька звернув увагу на морячка з забинтованою головою. Марля геть зовсім по-

червоніла від крові і навіть почорніла — перев'язка була зроблена давно. Безкозирка виглядала з-під розстебнутого на грудях бушлата. А він стояв на повний свій невисокий зріст, притулившись спиною до спардека, дивився на Севастополь, що віддалявся, і, нікого не соромлячись, витирав кулаками сльози.

Іван Яцуненко довго стежив за ним, не вірячи, що моряк плаче, потім протиснувся між сидячими й лежачими пораненими і дістався до матроса. «Зовсім ще хлоп'я,— подумав собі,— і хто його в моряки взяв?..» і, тамуючи в собі відчуття докору, запитав стримано-тихим, та все ж дужим, важким голосом:

— Ти плачеш?

— Плачу,— просто сказав моряк.

— А я не вмюю... Зціп зуби, якщо дуже болить.

Моряк окинув очима велетенську постать незнайомого солдата і пояснив:

— Я не від цього,— і приторкнувся пальцями до перев'язки.— Я тут народився, в Севастополі. І виріс тут.

— А-а, он що... І все одно не плач... Батьки там залишились, чи що?

— Були там. У підземних майстернях працювали, у штольнях. Снаряди робили, міни, гранати... А зараз не знаю...

— Не побивайся. Повернемось в Севастополь. І твої батьки знайдуться... Може, в партизани подалися. У вас же тут гори кругом, ліси, зручно партизанити.

— Це точно,— згодився матрос і вперше після того, як вони заговорили, посміхнувся. Усмішка в нього була ніжна, дитяча.

— Тебе як звати?

— Микола Загуба.

— Гм...— здивувався Яцуненко.— І де ти таке взяв?..

— Та де ж... Батько подарував. А батькові — мій дід. А дідові — мій прадід, ну і так далі, в глибину віків...

Яцуненко дивився на Загубу недовірливо й трохи іронічно, як ото дивляться на дитя, яке тебе і весело бавить, і ти не знаєш, що воно зараз зробить або скаже.

— Щось ти прибріхуєш, морячино... Це що, у вас так заведено?.. Чув я про моряків... Витівники!..

— Чого ж тут — «заведено»? Ти питаєш, я — тобі розкажую... Мій дід, ще — прапрапрапрадід, запорозьким козаком був, і таким рубакою, що його всі турецькі й татарські хани знали. Як ото втешеться серед них із своєю шаблюкою, то й загубиться... Після бою шукають його поміж мертвими, а він, як з-під землі,— ось я, живий! То йому й дали запорожці таке прізвище — Загуба. Вони ж уміли!

— Та... вміли... А звідки ти все це знаєш?

— Родословну свою вивчав,— з погордою підкинув голову Загуба.

— Ти ба!— здивувався Іван Яцуненко.— А я про себе так далеко ні в кого не розпитував... Може, й мого прапрадіда татари та запорожці знали?

— Знали! Це я тобі точно скажу!

Тим часом не тільки Севастополь та мис Херсонес зникли з очей, а й увесь Кримський півострів. Летіла тільки вузенька синювата смужечка, ніби покладена тонким кінчиком олівця, і кораблик опинився у відкритому морі, взявши курс на південь, до кавказьких берегів.

— А фашисти ж там лишилися... — хитнув головою Микола Загуба до Криму.— На моїй рідній землі...

— Вона не тільки твоя, а й моя однаково, — поправив його Яцуненко. — Тільки ненадовго вони там... Не встигнуть собі й місця нагріти. Аж зафурчать із Криму, будь певен!.. У тебе галетки нема?.. Кажуть, вас на кораблях дуже смачними галетками годують.

— Годували, що да, то да, — не заперечив Микола Загуба, — та це ж до війни! Тоді — розступись, море, моряк іде!..

— Ну, нема то й нема. Зуби на полицю не повіси-мо. Ваші морські кам'яшки погриземо... Не здохне-мо. Це не смертельне.

У відкритому морі почалася бортова хитавиця. Маленький «Мисливець» лягав то на правий, то на лівий бік, зачерпував бортами воду, і вона валами перекочувалася через палубу, накриваючи не тільки поранених, а й командира на ходовому містку, а поранені перестали розмовляти й стогнати, принишкли, придавлені, скорені морською стихією.

— Нудить щось... — поскаржився Іван Яцуненко. — Тобі нічого, ти звик, а мені на твердій землі краще... Давай присядемо, бо ще в море змиє.

Вони влаштувалися тут же, біля спардека, Микола Загуба зручніше вмовив поранену Яцуненкову ногу — бинт на ній знову став білий, як новий, вода зміла з нього кров і грязюку та добряче виполоскала його.

— Я до тебе в Севастополь в гості приїду, — знову заговорив Яцуненко, коли «Мисливець» змінив курс і хитавиця трохи вляглася. — В гості не в гості, а на роботу.

— На яку роботу? — не зрозумів Микола Загуба.

— Я ж будівельник, муляр-монтажник першої руки. Будинок культури у радгоспі, житло і всяке інше — це моє діло. А Севастополь же треба буде

відбудувати? Треба. От і попрошусь сюди. Маю повне право. Я його здав, я його відберу, я його й відбудую.

— Гарна спеціальність — муляр?

— Питаєш... Кращої немає!.. Поставив дім та й за інший взявся. А опісля проходиш мимо і зупинишся, щоб подивитись та полюбуватись... А тут уже щасливі люди живуть, тюлеві занавісочки на вікнах, квіти всякі на лутках. А у дворі дівтора грається. Бігають, сміються, верещать, щебечуть, як пташки маленькі... І така радість тебе обіймає, що й не сказати. І за себе радість, і за них, що їм так гарно...

— От здорово!— зацікавлено вигукнув Микола Загуба.

— Ще й як здорово!.. А знаєш, Миколо, я після війни доб'юся такого закону, щоб на кожному будинкові дощечка висіла: хто — архітектор, хто — виконроб, хто — бригадир, та ще й найкращих мулярів та облицювальників туди ж... Нічого, місяць всім вистачить. А пам'ять будівельникам на все життя. І люди знатимуть, кому спасибі сказати. А то що ж виходить? Письменник на своїй книжці написаний, художник свою картину теж підписує, а ми ж що? Ми — теж творці! Як ти думаєш, Миколо, приймуть до ухвали такий мій закон?

— Обов'язково приймуть, Іване, бо він — справедливий.

Яцуненко задоволено усміхнувся:

— Ну от... І я в це вірю.— Він поклав руку на плече Загуби і по-дружньому запропонував:— Іди до мене в бригаду після війни. Мені бойові хлопці потрібні будуть.

— А чого ж... може, й піду...— нетвердо пообіцяв Загуба, потім помовчав трохи і уточнив:— Якщо у кадрах на флоті не залишусь... Тільки думаю, що

залишусь. Флот наш зміцнювати треба, сам бачиш. Може, ще якась чума на нас зазіхне.

— Це теж правда,— пошкріб небриту щоку Яцуненко.

Отак вони сиділи на палубі і серед шаленої ве-ремії шторму згадували та мріяли. І за цією розмо-вою незчулися, як і в порт прибули.

У війни свої закони і свій темп розвитку подій. Не встигли нові друзі й оглянутись навколо себе, як їх одразу ж розлучили. Того — в один госпіталь, того — в інший. А чому не в один, невідомо. Але часто в житті буває, що не сам ти собою розпоряд-жаєшся, а тобою розпоряджаються. Тим паче в армії, та ще й за воєнного часу.

Довгенько-таки не бачились і не знали, хто де...

Але — знову ж таки «примхи» війни — зустрілися на Таманському півострові, та не тільки в одній час-тині, а і в одному взводі лейтенанта Дзигунського. Зраділи одне одному, як малі діти, мало не танцю-вали. Іван Яцуненко — такий же, як і був: здоро-венний, трохи незграбний від власної сили, а Мико-ла Загуба наче переродився, став невичерпно весе-лий та балакучий.

— Ти дуже змінився, Миколо,— сказав йому якось Яцуненко.

— На краще чи на гірше?

— Та ні, на краще.

— Так наступаємо ж! На Севастополь ідемо!.. Взагалі-то я — «плавсклад», і в усіх документах у мене так записано, але радий, що мене зробили морським піхотинцем. Звісно, потім знову плавати піду, але зараз на твердій суші краще. Видно, як від твоєї кулі фрїц носом землю оре.

Навколо нього гуртувалися і сухопутні солдати, і морські піхотинці і наче бавились з ним, знаходя-чи собі втіху, бо він же таки і був схожий на хлоп-

чика з своїм невеликим зростом, з білявим чубчиком на лобі і з невинною, справді дитячою усмішкою. І називали його не Миколою, а зменшувально — Миколкою.

Отой його зріст одного разу навіть став причиною для жартів, які завжди, з будь-яких причин, знайдуться у молодих та гостроязких хлопців.

— Миколко, а чого ти такий маленький удався? — поцікавився котрийсь із жартівників.

Загуба не ліз за словом у кишеню:

— А того, що у мого батька було шістнадцятеро дітей.

— Ну й що з того?

— А я — шістнадцятий, неповний. Як станемо всі перед ним, то я завжди на шкентелі.

— А що таке «шкентель», Миколко?

— От іще чумичка немита! Значить — останній в строю... Та я не скаржусь. На війні це навіть краще — маленька мішень для куль та осколків.

— А що таке «чумичка»?

— Це ваш сухопутний ополоник, що ним кашу роздають.

— То це я — немитий ополоник?!

— А хто ж ти, якщо в тебе ні про що поняття немає?

Навколо сміялись, а невдалий жартун уже й не радий був, що зачепив Миколку.

Та жартував інший:

— Миколко, а навіщо ти ото бляху та гудзики драїш? Все одно ж, як на пузі повзтимеш, то забрудниш, якщо не загубиш.

— Ех ти, кнехт чавунний! Морський порядочок повинен бути! У нас на флоті як? Увільнюєшся, скажімо, на берег, щоб там у театр сходити чи з гарною дівчиною познайомитись, то боцман тебе від підощов до безкозирки огляне. А то ще й кишенько-

ву хусточку звелить показати. І не доведи боже, якщо вона не чиста і не прасована! Того разу тобі вже на березі не бути. Переодягайся в робу та йди хусточку прати. Такий у нас морський порядочок! Ти думаєш, чого Севастополь такий чистий та білий? Від нас, від моряків, охайність узяв. Ось воно як! А ти на себе глянь. Скоро й на матні гудзики порозгублюєш. Вояка!..

Любив і Яцуненко послухати ці словесні перепалки, бо вони такі цікаві були. Та чого й не порозважатися хлопцям та не помірятися дотепністю, відпочиваючи після бою?.. Але одного разу здалося Яцуненкові, що його улюбленому бойовому другові вдерлися в душу...

— Миколко, а звідки ти взяв такі сині очі?

Загуба, почувши це запитання, наче аж здригнувся. Подивився на бійця, що запитав, довгим поглядом замріяних очей і якимось загадково відповів:

— Ех, братеничку... Якщо хочеш знати, то від народження у мене були чорні очі, а оце недавно посиніли.

— Як це?.. Хіба таке буває?

Микола Загуба зітхнув:

— Буває, хлопці, буває... Женю нашу, медичну сестричку, всі знаєте?

— Та хто ж її не знає? Герой!

— А які в неї очі?

— Теж сині... Так вона ж дівчина!

— Отож-бо й воно, що дівчина. Та ще й яка!.. Чарівниця!.. Як гляну в її очі, так і мої синішають. Ще раз гляну, а вони ще синішими стають... Отак і посиніли зовсім...

— Ого, куди загнув! Закохався, чи що?

— То вже моє діло.

— Так вона ж... сам знаєш. З Гуньком — нерозлийвода.

— Знаю... Ну і нехай. Куди мені?.. Тільки радіти треба за неї і за нього. Але ніхто й мені не заборонить дивитися в її очі.

І тут обізвався та втрутився в розмову своїм важким басом Іван Яцуненко:

— Чого напосілись на хлопця? Ану припиніть варнякати!.. Ач, в душу їм треба лізти!

Хлопці враз замовкли. З Яцуненком жарти короткі. Візьме однією рукою за шкірку, підніме, як щеня, а потім дмухне на тебе — і полетиш від нього, мов пир'їна...

...Тепер, побачивши, що Микола Загуба щось пише, схилившись над снарядним ящиком, підійшов до нього.

— Чи не листа кому, Миколко?

— Листа... Всім, хто тут зі мною. Вже закінчив.

Яцуненко прочитав його клятву на звороті листівки-заклику і похвалив:

— Добре написано. Може, й я розпишусь, що приєднуюсь до твоїх слів? Ти не проти?

— Що ти? Навпаки!— зрадів Микола Загуба так, ніби вже в бою одержав від свого друга підтримку.

Написавши й своє та розписавшись, Яцуненко порадив:

— Лейтенантові віддай... Або краще—поклади собі в кишеню. В ту, за фланельку, де ти всі документи і комсомольський квиток носиш. Коли що, то знайдуть... А про смерть із цієї хвилини вже не думай. Сам же кажеш, що ти — «маленька мішень», — і скупю та стримано посміхнувся.

Не про звичайні, не про рядові речі говорили між собою друзі, а про найвище, що містить у собі питання життя і смерті, але не було в їхній поведінці, в їхніх словах і натяку на якусь браваду, чи награність, чи на рисовку, а була простота і навіть діло-

витість, хоч була ще й глибока урочистість, схожа на ту, яка охоплює людину тоді, коли вона дає присягу перед своїми бойовими друзями і перед бойовим прапором на вірність Батьківщині.

2

З моря покотився передсвітанковий солонуватий вітерець. Східна частина неба почала помітно світлішати, на очах перелицьовувалась у сіро-шинельний тон, а затим — в синюватий. Дедалі чіткіше вимальовувались не тільки окреслення гори, узвишшя та сідловини на ній, а й зигзагуваті сполучення між нагромадженнями зубцюватих і округлих скель. Не видно було тільки дотів, дзотів і траншей. Ніде не показувалася й жодна жива істота. Все причайлось за кам'янисто-крицевою бронєю, яку належало зруйнувати, знищити, перетворити на прах.

Згодом засиніло і все небо — за неухильними законами всесвіту творився новий день. Із-за Чонгурських висот велично й урочисто впливло життєдайне сонце. Йому назустріч розкривала свої широкі обійми земля. Після нічного сну заворушилися й радісно загомоніли дерева, повідаючи одне одному свої нічні видіння. До безмежного простору потяглися рожевими, синіми, білими пелюсточками дикі й прекрасні в своїй недоторканості квіточки — маленькі вони, але які ж міцні своїм корінням, що й каміння пробивають і розсувають, а самі уже над ними живуть. Заспівали вранішніх пісень дзвінкоголосі, винахідливі на музичні барви невидимі пташки... Все це мало б настроювати і людей на спілкування, на дружбу, на любов, на творчу працю — на все те найкраще, що подароване щедрою чарівницею-природою...

Але було навпаки. Маса людей, нагартувавши зброю, стали сила на силу. Одні, загарбуючи і творя-

чи насилля, відстоювали собою ж вигадане «право» на загарбання і насилля. Другі боролися проти цих безчинств і відстоювали право на справедливість і незалежність.

Добре розуміли наші справедливі воїни, що не всі вони дійдуть до вершини Сапун-гори, бо неймовірно кривавим буде бій. Але не було страху чи навіть вагання в очах визволителів, вони нетерпляче чекали команди про наступ, про штурм. І кожна хвилина цього чекання здавалася їм нічим не виправданим марнотратством часу чи навіть злочинним неробством... Справді, чого чекати? Цілком розвиднилось. Кожен знає, що йому робити. А що, може, кому й не все до кінця зрозуміло, то все виясниться в бою. Хоч і тоді, як показує бойова практика, цілковитої ясності не буває ні в рядового бійця, ні в найбільшого командира.

Але ж треба уже починати!

Іван Яцуненко тугіше підперезався, підійшов до Дзигунського і, дивлячись на нього з-під широких, густих брів суворими очима, запитав:

— Довго отак будемо нудьгувати, товаришу лейтенант?

— А що?..— аж наче розгубився Дзигунський від такого несподіваного і такого сердитого запитання.

— Добрий хазяїн уже півниви зорé на цей час А ми що?..

Лейтенант Дзигунський усміхнувся:

— По-хліборобському в тебе, Іване Карповичу...

— Всі ми — і хлібороби, і робітники, і воєнні. Як треба, все уміємо. А тут уже треба... Душа млоїться...

— Не гарячкуй, Іване Карповичу. Ось ще послухаємо, яку музику льотчики та артилеристи зіграють. А тоді вже й ми.

— Так би й сказали, товаришу лейтенант.— І цей суворий велетень, Іван Яцуненко, одразу ж і заспокоївся, мов мале дитя, обличчя його стало звичайним, мирним.

Наче підслухавши їхню розмову, в небі загули, а потім і заревіли літаки. Навіть не воєнні люди знають, що на бойовий курс літаки лягають здебільшого з-під сонця — так їх гірше видно і в них трудніше попадати із зеніток. Наші штурмовики і бомбардувальники теж вилетіли з-під сонця. Однак на фоні ясного неба було дуже добре видно, як вони швидко розосередились над Сапун-горою і від них, з-під їхніх крил, посипались сотні бомб, схожих на загострені чорні болванки з гранчастими хвостами. Вони з кожною секундою розросталися, збільшувалися і вили так, що пригнічували усе живе до землі.

І, як не дивно, здавалося, що і ревіння літаків, і свист та виття бомб були десь там, високо вгорі, а на землі ще лежала тиша, така прозора-дзвінка, що можна було розмовляти, не підвищуючи голосу. І всі, хто був навколо, почули коротенький діалог, який відбувся між Іваном Яцуненком і Кузьмою Москаленком, які були поблизу один одного.

— Ось вона починається, помста Сапун-гори...

— Зараз і ми свого вогнику підкинемо!..

Далі, хоч би хто що й говорив, то вже почути й розібрати було б неможливо... Десь іззаду, ізза спин, одночасно, мабуть, за вивіреними стрілками годинників, гримнула наша полкова, а може, й дивізійна артилерія, і вибухи бомб змішалися з вибухами гарматних снарядів. Велетенська Сапун-гора заворушилася всім тілом, застогнала могутніми грудьми.

Однак ні в кого тут, біля її підніжжя, не створилося враження, що вона вмирає, а навпаки — кож-

ному подумалося, що досі вона спала, набираючись сили, а тепер прокинулася і, як казковий богатир, зітхнула. Вона ніби таїла у собі неймовірні сили і тільки ждала тієї хвилини, коли добрі люди подадуть знак прокинутись і струснути із себе, зі своїх пліч, всю оту фашистську іржу, яка за два роки поневолення в'їлася в її здорове тіло. Сапун-гора стогнала, ворушила пораненими грудьми і плечима, струшувала з себе мерзотний, гидкий непотріб з допомогою своїх рідних людей. Разом з ними Сапун-гора мстила пришельцям-завойовникам за наругу, яку вони вчинили, і це була велика свята помста.

Не тільки крізь оптику, а й неозброєним оком було добре видно, як здіймалися в небо високі, стрімкі і розкучерявлені вгорі смерчі вогню, металу, каміння і диму, який чимдалі все густіше обкутував, обгортав гору, висів у повітрі то чорними й густими хмарами, то сірим шматтям, то розвіювався й полоскався білуватими полотнищами, з яких проглядали сині латочки неба.

Звідси, з підніжжя гори, все це вимальовувалось як на безмірному уявному екрані, та глушило вуха нестерпними вибухами, що зливалися в безперервне суцільне ревище. Здавалося, це вже була межа можливого потрясіння і збаламучення природи. Але — ні... З'явилося щось нове. Над головами з лютим шипінням і стогоном промчали сліпучо-вогняні стріли. Вгу-у!.. Вгу-у!.. Вгу-у!..—ці гострі звуки пронизували не тільки зчорніле повітря, а й мозок кожного, хто їх чув. То вдарили «катюші».

Уже й година минула, і дві... А льотчики, артилеристи і ракетники все допомагають і допомагають Сапун-горі ширше розправити свої плечі, дужче зібратися з силою.

Але нараз все стихло. Гуркотняви як не було.

— Тепер там уже й робити нічого,— ніби підсу-

мував те, що сталося, Іван Яцуненко.— Фашистів на Сапун-горі переорали, як поганий бур'ян!

Та в наступну мить — наче брязнуло залізо об залізо — голосно пролунали інші слова:

— Лаштуйсь!.. По порядку номерів розрахуйсь!..

Цей молодий, ще майже юнацький, але вольовий голос належав лейтенантові Дзигунському.

— Чув я, що ти тут сказав, Іване Карповичу,— звернувся він спершу особисто до Яцуненка, який стояв у першій шерензі правофланговим.— Але ти помиляєшся. Поганий бур'ян, навіть переораний,— ще не мертвий. Є інша народна мудрість: поганий бур'ян — з поля геть!.. Ось яке наше завдання! Геть ворогів з оцієї гори! Бо Сапун-гора — це одинаково, що і твій український степ, товаришу Яцуненко, і Маркарянове Каспійське море, і Загубина Велика Морська вулиця в Севастополі. Сапун-гора — це шматок фронту, що простягся від півдня до півночі, і нам тут бути героями в бою!..

Тим часом зліва і справа запломеніли, розгорнулись на ранковому вітерцеві штурмові прапори, які треба було донести до піднебесної вершини, і Дзигунський перевів розмову саме на них:

— Штурмове знамено нашого взводу понесе старший сержант комуніст Євген Смелович. Ми — ударний взвод. Отож і наш прапор має опинитися на Сапун-горі одним з перших. Таке у нас важке й почесне завдання. Всі готові його виконати?

— Готові! — в один голос відгукнувся стрій.

— Ну, що ж... — Дзигунський зиркнув на свого ручного годинника і наказав: — Тоді — за мною!.. Вперед, славні воїни! За нашу Радянську Батьківщину — вперед!

Мінні поля і дротяні колючі загороди були майже знищені і пошматовані авіацією та артилерією, тому перші — де сто, де двісті метрів — були про-

Йдені без особливого ворожого опору. Навіть легким рухливим «сорокап'яткам» та станковому кулеметові Кузьми Москаленка ще не було багато роботи. Але жорстокі бої зав'язалися уже в першій лінії ворожої оборони. Стало ясно, що ще багато лишилося ворожих вогневих точок і головні бої — попереду...

3

Лейтенант Михайло Головня біг швидко. Власне, вириватися тут наперед йому й не було потреби. Він міг би бути в гущі своїх солдат, і, може, так навіть правильніше було б з точки зору військової майстерності, якою він встиг уже таки добре оволодіти, але його гнала нетерплячка. Тим більше, що він одразу ж побачив попереду Дзигунського і подумав: «Зараз так і треба!» Щоправда, взводи швидко змішалися, та інакше й не могло бути, і тепер рухалися вперед то групами, то по двоє, чи по троє, чи й по одинці, в залежності від місцевості і обставин.

Трохи пригнувшись, біг Микола Загуба. Його легко було впізнати по коротенькій постаті в чорному бушлаті, по безкозирці, за якою розвівалися стрічки. На кораблі під час зустрічного вітру матроси ці стрічки затискують зубами.

Несподівано пролунав дужий голос Яцуненка:
— Миколо, не спіши так... Зберігай сили!..

Але Микола Загуба не послухав свого друга, тільки подумав: «Оберігаєш мене, Іване? Але я ж — маленька мішень. А ти — он який завбільшки, про себе подбай!..» Звісно, бій є бій, штурм є штурм, ніхто від кулі не заворожений, і невідомо, кого вона знайде швидше: тебе чи того, хто біжить за тобою. Але краще бути попереду — ближче до ворога!..

І він, петляючи, перебігав з місця на місце, переповзав, як вуж, відкриті площинки, важко дихаю-

чи не тільки грудьми, а, здавалося, всім тілом. Очі його, звиклі вглядатися в морську далечінь, і тут, в наземних обставинах, бачили гостро і безпомилково визначали, де й що робиться. Він бачив і своїх бойових побратимів — Миколу Гунька, Іллю Полікахіна, Федора Скорятина, лейтенанта Дзигунського. Лейтенант завжди носив при боці пістолет і не раз досі кидався в бій тільки з ним та ще з гранатами «лимонками», які носив у кишенях, але цього разу, як і його бійці, він тримав у руках незрадливий автомат. «Молодець!» — подумав про нього Микола Загуба і одразу ж забув про це, бо хтось, випереджаючи його, крикнув:

— Давай, давай, моряк!

І хоч голос був незнайомий, він начебто підстьобнув Миколу. Та й саме слово «моряк» він любив, бо воно містило в собі особливий зміст, а тепер мовби вдихнуло в нього нову силу, ніби підкреслило його особисту відповідальність за те, щό тут діється, бо цієї відповідальності, звичайно ж, у нього повинно бути більше, ніж в інших.

Він, звісно, не знав і не міг знати, де саме і як розташовані лінії ворожої оборони, про які перед штурмом стільки говорено, але ще кроків за десять вздрів перед собою викладений із каміння кривулястий бруствер і зрозумів, що то — траншея. Не стишуючи стрімкого бігу, стрибнув у неї, твердо вірячи, що його тут підтримають товариші зліва і справа, і не помилився. У ворожу траншею просто-таки навалом сипонули наші атакуючі бійці, і зчинилася жорстока кривава битва. Змішалися в одне крики, лайки, стогони, важке харчання, удари заліза об залізо, створилося якесь суцільне місиво, в якому марно було б щось розібрати...

Але це не зовсім так. У тому місці, де на одного фашистського солдата припадало наших кілька,

сутичка завершувалася швидко, в окремих же місцях вона тривала довше, але й там гітлерівці не витримували шквального удару, здавались або падали замертво, а бойові вигуки наших бійців уже чулися по той бік траншеї, ближче до крутих схилів гори.

Миколі ж випало так, що стрибнув він прямо на підняті руки німця, наче сам упіймався, як у пастку. Але вагою свого тіла збив його так, що той хряснувся спиною і потилицею об кам'янисте дно траншеї, і каска злетіла з його голови. Микола Загуба на мить побачив неймовірно округлені, сиві, сповнені жахом очі, роззявлений і неприродно скривлений рот і, як не дивно, в цьому загальному ревищі почув слова, які вирвались у ворожого солдата разом із стогоном:

— Матро-ос?.. Чорна сме-ерть?!

— Так, матрос!.. А ти ж кого ждав, мать т-твою!.. Дамочку з парасолькою?

На поясі у Миколи Загуби завжди висів фінський ніж, яким можна було б зараз прикінчити ворога в одну мить, але Загуба чомусь не додумався до цього, а інстинктивно згріб п'ятірнею камінь, що лежав біля скроні простоволосого фашиста, і ударив ним просто в сиві очі, в перекошений рот, в усе ненависне обличчя.

— Н-на, гадюча твоя морда!..

Ще, може, жодного разу, відколи воює, він не відчував у собі такої шаленої люті, як зараз. Розквашене вороже обличчя не тільки не викликало в ньому якогось жалю чи співчуття, а, навпаки, додало йому ще більшо оскраженілості, навіть бурхливого вибуху жорстокості, і він прохрипів:

— Це ж ти хотів мене убити?..

Він схопив ще один камінь, розмахнувся ним, цілячись прямо в лоб, щоб добити остаточно, але

в останню мить рука його зупинилась, йому здалося, що тут короткої смерті мало.

— Якщо не здохнеш, то живи. Без носа, без очей... Живи подобою людською. Розкажуй, де і як потворою став!..

І аж тоді повів навколо себе запаленими, налитими кров'ю очима...

Гм... Ніхто не борюкається, не б'ється, не кричить... Ні своїх, ні чужих. Лежать тільки мертві, скарлючені трупи. І — все ворожі. Один тільки він тут живий. Та ще конає оцеї чужак — гітлерівський вилупок...

А ревище бою пересунулося далі, вище, на крутіші схили гори.

Туди побіг і Микола Загуба. Він стріляв, стріляв... Коли — прицільно, коли — навмання, але посилав кулі вперед, туди, де в щілинах засіли німці.

Самого ж його, чудового, веселого хлопця з синіми очима, зухвало відважного бійця, рядового матроса, ворожа куля скосила між другим і третім ярусом...

4

Опівдні нижня половина Сапун-гори була взята.

Та попереду ще стрімко здіймалися найтяжчі сто або сто п'ятдесят метрів. І саме там вороги обладнали найміцнішу свою оборону. Саме там поробили найхитріші, найпідступніші вогневі спорудження. Внизу Сапун-гора була більш-менш полого, тільки окремі гірські виступи з дикими чагарниками на них перетинали шлях. А перед очима виростили несподівані визубні, глибочіли урвища, що знову чергувалися з скелястими кручами, і все це химерне нагородження завершувалось гребенем гори — низу здавалось, що вона впирається в саме небо.

Важко було штурмувати гору, ой як важко!..

Тепер уже лейтенант Дзигунський не міг дібрати, де солдати його взводу, а де — із взводу його друга Михайла Головні чи ще чиїсь. Та це, власне, й не мало значення. Тут кожен діяв на свій розсуд, залежно від обставин і ситуацій на кожному метрі, біля кожного каменя і в кожній сідловині. І хоч він, лейтенант Дзигунський, і командир взводу, але діяв як рядовий солдат, бо по-іншому й не можна було діяти в рукопашних сутичках, які спалахували то тут, то там, гасли і знову спалахували...

Одначе так випадало, що увесь час найближче до нього опинявся Ашот Маркарян. Цей колишній військовий моряк, що за неписаними законами війни став морським піхотинцем, народився і виріс серед гір і добре знав їхні таємниці та хитрощі. А перед ним була гора. Хай не така, як на його батьківщині, але все одно гора. І навіщо питати, чи знає Ашот цей гора? І цей гора знає. Всі гори знає! З тих пір, як уперше розплющив очі!.. А лейтенант Дзигунський, звісно, не знає. Йому треба підказувати. Його треба оберігати. Бо дуже душевний лейтенант. І дуже необережний лейтенант!..

Чи ще раніше були такі думки в Ашота Маркаряна, чи тепер уже, в час штурму, заволоділи ним, але він таки намагався бути поближче до свого командира. Пліч-о-пліч вони здобули перемогу вже у кількох рукопашних і просувалися все вище й вище, наближаючись до вершини. А лейтенант ніяк не втямить собі, що це — гора, вся засіяна камінням та зрита штучними і природними траншеями, окопами, і звідусіль на тебе чекає смерть! Просто необачний якийсь, шалений!

Раз Ашот Маркарян навіть grimнув на нього, мов на підлеглого:

— Заляж, кажу!.. Не шукай дурний смерть!..

І лейтенант Дзигунський послухався.

Та яка ж ти рідна і клята, Сапун-гора! Яка замудрована й несподівано підступна!.. Он там десь — вибухи... Отам — крики «ура!» Отам — бойовище, мішанина, зблискують багнети і саперні лопатки, дуже зручні для рукопашної... Впіймають на мить очі: один повзе, другий причаївся з автоматом біля високого валуна, третій перекочується через голу площинку, а четвертий он, скошений ворожою кулею, з усього бігу упав грудьми, ще живими губами поцілував теплу землю і застиг навіки... І вже зовсім інші події, інші картини...

А он, за десять кроків від Маркаряна і Дзигунського, із-за каменя висунулась ворожа каска. Каска цілиться. В кого? В нього, Ашота, чи в лейтенанта?..

Ці думки майнули, може, ще й швидше, ніж блискавка. А може, це був тільки сплеск думки. Але цього було досить Ашотові Маркаряну, щоб швидше за політ кулі шарпнутися до лейтенанта і затулити його собою...

Кажуть, що за мить перед смертю людина щось згадує. Може, згадалося щось і Маркарянові. Але на землю упав він уже мертвим.

А убивцю-фашиста зрешетив лейтенант Михайло Дзигунський із свого автомата.

5

Сто метрів!..

Якщо це гладенька і рівна доріжка для бігуна-спринтера, то вона вимірюється секундами, сотими і навіть тисячними долями секунди. А якщо це шлях до вершини Сапун-гори, начиненої дотами, дзотами, гарматами, мінометами, кулеметами і лютьими ворогами, то він вимірюється годинами і смертями.

Бій тривав безперервно уже шість годин.

А до вершини ще, мабуть, було метрів із сто,

Лейтенант Михайло Дзигунський добре розумів, що отой он прохід між двома горбатими скелями не обійти, не обминути і його будь-якою ціною треба взяти. Але зліва від нього б'є кулемет. Не всім його видно. Він так замаскований і захований за вузенькою амбразурою, що начеб його й немає. Але він б'є, строчить, його вогняні білі жала прошивають густе сіре повітря і перетинають шлях нашим бійцям.

Як же до нього дістатись?..

Ага, он щось схоже на природну кам'яну терасу. Лейтенант озирнувся довкола: кого б послати?.. А кого ж ти зараз пошлеш? Це не на бойовій підготовці. Тут кожен сам собі командир. У кожного свій намір і своя ціль.

Але ж кулемет б'є!.. Притискує до землі атакуючих. І не видно, щоб хтось повз до кулемета, аби заткнути йому горлянку.

«Хто ж, як не я? — подумав Дзигунський. — Я найближче до нього, мені його й придавити. Бо викосить же, гад, чимало хлопців!..»

І лейтенант поповз.

Навколо — стрілянина, вибухи, крики, стогони. А він повзе. Його не вчити, як це робиться. Сама війна навчила... Власне, поповзти, наблизитись до кулеметної точки не так уже й важко. Це — не відкриті, рівне поле, де ні горбочка, ні кущика. Тут — на кожному метрі то більші, то менші валуни, вони добре захищають від куль та осколків. Але треба знайти найближчий шлях, скоротити, зібгати час...

І вже лейтенант Михайло Дзигунський ніби й не чує і не бачить отого оглушливого, засліплюючого бойового ревища, він кожним своїм нервом зосередився на ворожому кулеметові, що заховався поперек дороги і витатахкує, й витатахкує то короткими,

то довгими чергами, ніби знущається над ним, Дзигунським.

Тепер це вже був поєдинок між ним і кулеметом.

Смертельний поєдинок!..

Ще за якийсь час лейтенант з радістю переконався, що йому лишилося до амбразури не більше, як метрів з двадцять. Але зненацька увесь похолов і аж жахнувся, наче серед цієї спекоти й жароти його вдарив тугий, гострий струмінь крижаної води. А гранати?! Чи не загубив він їх у цій гарячковості?.. Мацнув рукою по одній кишені, по другій і.. зітхнув полегшено та щасливо. Є!.. Обидві є.. Ці дві «лимонки» він завжди носив з собою. Навіть звук до них настільки, що і не відчував, є вони, чи їх немає. Звук, як людина зникає до власного одягу чи взуття і не помічає їх на собі... І що б він робив, коли б оце виявилось, що гранат немає? Адже на них, і саме на них, був увесь розрахунок. А коли поповз, то про них же й забув. І тільки аж тепер згадав. «От роззява! А бійців учу!..»

Радість від того, що він переконався в наявності гранат, додала Дзигунському нових сил, і він поповз ще швидше, раничи об гостре каміння не тільки руки, а й оголені коліна, на яких порвалися штани. Пілотку він загубив і не помітив коли, а може, збила куля. Мокрий чуб прилип коротенькими пасмами до мокрого лоба і не заважав очам.

Та він ще раз застиг на місці й зледенів душею: «А прапор? Його заховав у себе на грудях Євген Смелович. Старший сержант. Боець сміливий, дужий, надійний у всіх відношеннях. А чи живий він ось зараз, в цю хвилину?.. Та якщо й загинув, то хтось інший забере в нього. Адже всі знають. У присутності всіх доручив йому нести прапор і водрузити на вершині. Донесуть. Всі разом донесуть!..»

Ці швидкі, гарячкові думки заспокоїли його, і він знову кинув погляд на амбразуру. Стоклятий кулемет строчив, металево вистукував, пронизував насичене гаром повітря довгими яскраво-блискучими списками, і до нього було ще метрів з десять.

Дертись круто, важко. Груди дихають рвучко, надсадно, хрипко, здається — ось-ось розірвуться, а разом зупиниться й серце. Але молодий, дужий і натренований організм ще знаходить у собі силу. І ясно працює мозок. І не притупилася воля. І не згасла ненависть. Ото саме воля і ненависть і ведуть його, підіймають на гору все вище і вище. Ним володіє одна-єдина думка: якнайшвидше знищити кулеметне гніздо, щоб відкрити дорогу хлопцям і щоб менше їх загинуло. Зрозуміло, хтось уже загинув. Хтось ще загине. Але — щоб менше, менше... Гранати треба кинути без промаху. Їх тільки дві...

І тут він відчув дужий тупий удар у праве плече. Кому судилося вижити після кулі, той знає, що отой малесенький шматочок металу, який можна заховати в пучках двох пальців, б'є, як важезна гиря. Цей удар у плече на мить придавив лейтенанта Дзигунського до землі, і він у відчаї подумав: «Всел!.. Не доповз до амбразури!..»

Може, на якусь долю секунди й знепритомнів — цього він не знав. Але, отямившись від удару, зрозумів, що живий, бо навколо нього, над ним і внизу під ним так само, як і досі, стугонів і гримотів неугавний бій, і так само металево-тупо вистукував кулемет, прошиваючи смертельним металевим шитвом густе, наповнене важким гаром повітря.

І — диво з див! Лейтенант Дзигунський відчув, що відпочив. Мовби отой удар кулі в плече вибив з нього втому, урівноважив дихання, зупинив шалене биття серця і наповнив новою силою все його тіло... Але, коли зробив перший рух уперед, то мимохіть

скрикнув від різучого болю, і права рука йому не підкорилась.

«Спливу кров'ю, тоді вже зовсім усе...» — з жахом подумав він і поповз на лівому боці, спираючись на лікоть лівої руки, шосили працюючи ногами і важко стогнучи...

Ось уже до амбразури лишилося метрів зо три, не більше. Уже кулемет глушить йому вуха так, що інші, віддаленіші, звуки крізь його металеву тріскотняву ледве вчуваються... Можна кидати! Але ж він зовсім не володіє правою рукою. А лівою — чи кине як слід?.. Чи поцілить в амбразуру?.. Ні, треба ближче, ще ближче. Під самий кулемет. Щоб було напевне. Бо навіщо ж він стільки повз?.. Навіщо?.. А хлопці — там... трохи нижче — вони так і лишаться під кулеметним вогнем?!

І лейтенант Дзигунський зробив, може, останнє зусилля. Він ще підтягся на метр... на півметра, звівся на коліна біля самої амбразури, і вона опинилася врівень з його очима. Тепер уже не треба було боятись, чи поцілить. Тільки швидше, швидше, поки ще лишалася краплинка сили... Він рвонувся вперед, простяг руку і вкинув гранату всередину доту.

Це сталося одночасно: тоді, як груди йому прошив кулемет, у доті гримнув вибух гранати...

Внизу бійці вичікували кілька хвилин — чи не хитрує ворожий кулеметник? Чи не надумався підпустити їх ближче?..

Але кулемет мовчав.

...А після бою лейтенанта Михайла Дзигунського так і знайшли: з простреленим правим плечем, з наскрізними трьома ранами в грудях і з однією невикористаною гранатою в кишені, до якої він уже не встиг дотягтись. Його тіло, звисившись на різок каменя, затуляло амбразуру доту.

А в самому доті — знівечені трупи ворогів..

Що таке смерть?

Євген Смелович, колишній студент-філософ, міг би відповісти просто: для людини — це перехід у небуття. І ніхто б йому не заперечив. Бо це — об'єктивність, діалектична закономірність. Але цю думку можна розгортати. Про яку смерть мовиться?.. Яка причина смерті?.. І так далі. Можна вмерти через власну необережність під колесами автомобіля. Можна вмерти від тяжкої, невиліковної хвороби... Але є смерть героїчна, на яку людина йде свідомо — заради щасливого життя інших людей. Для цього треба любити людей дужче, ніж самого себе, цінувати їхнє життя більше, ніж своє власне.

Хоч і мало ще прожив на світі Євген Смелович, але йому довелося побачити всяку смерть. І вперше він побачив її ще хлопчиком, коли палала громадянська війна. Маленький він був тоді, але вже добре розбирався, хто — біляки, хто — зелені, а хто — наші, червоні. Бувало, що його село переходило з рук в руки по двічі, по тричі, а може, й частіше протягом однієї тільки доби. Бої точилися і вдень, і вночі... А одного разу біляки вели за село на страту захоплених ними червоногвардійців. Білобандити їхали верхи на конях з обох боків приречених, а червоногвардійці йшли босі посеред куряної дороги. Вони не могли кинутися на убивць, щоб померти в бою, бо руки їхні були скручені за спинами дротом. Обабіч цієї страхітливої процесії, яка складалася з катів і смертників, юрилились сільські обідранці — хлопчак.

Один з червоногвардійців з розхристаними грудьми і вже закривавлений, раптом підняв голову, повів навколо себе очима і голосно вигукнув:

— Хлопчики! Діти наші!.. Подивіться, як нас рубатимуть!.. Помститься за нас!..

І тут один з біляків-кіннотників наїхав на нього конем і перерубав шаблюку від шиї до половини грудей...

Ще й тепер не пригадує Євген Смелович, що було потім. Він тоді знепритомнів від жаху. І надовго. Бо коли повернувся до тямку, то вже був не ясний ранок, а немилосердно пекло в обличчя полуднєве сонце і в очах плавали багрянні кола...

Та чекай же, постривай!.. Це ж коли воно було — тоді чи тепер?..

Ага, то було тоді, коли він був ще маленький і золотопогонники-біляки вели червоногвардійців на страту...

А це... це — ось тепер. Він штурмує Сапун-гору...

Але чого воно змішалось все до купи? І чого він лежить?.. І навіщо оце сонце, що так розпечено смажить в обличчя, в очі, у саме серце?..

Євген Смелович шарпнувся, щоб схопитися на ноги, і зі стогоном знову упав. І знову на спину. І знову сонце засліпило йому очі, важко придавило груди... Зробив ще одне відчайдушне зусилля, але марно. Він не міг навіть повернутись на бік, щоб захиститись від сонця. І тоді вигукнув:

— Ей!.. Хто близько?..

А може, тільки прошепотів чи подумав.

Однак над ним нависла тінь. І він цілком виразно почув, як Іван Яцуненко сказав:

— Євген, ти поранений, лежи. Зараз наспіє сестра... Прапор у тебе?

— У мене... Але я не можу встати... Зведи мене...

— Ні, ти лежи. Ти не зможеш бігти далі.

— Візьми прапор...

Полотнище було мокре від крові Смеловича. Кров і прапор були одного кольору.

Зненацька зовсім близько Іван Яцуненко почув з дитинства рідний голос:

— Правильно, синку! Неси далі!

Яцуненко рвучко оглянувся і на мить заціпенів.

— Ти, батьку?!

— Я, синку. Неси прапор далі. Вже близько. На вершині гори зустрінемося... Не гайся!..

Може, він ще щось хотів сказати, але поряд вибухнула ворожа міна, і старий солдат упав...

Іван Яцуненко кинувся до нього, та побачив тільки розпанахане тіло, а очі під сивими густими бровами дивилися в небо... Бій, стрілянина, крики — все зникло для Івана Яцуненка, він нічого не чув і не бачив довкола, оглушений і засліплений тим, що сталося. Потім опустився на коліна, пригладив долонею батькові очі, закрив повіки... Довго стояв так, навколішках, поводячи окіл себе очима, ніби шукав чи допомоги, чи поради, застогнав важко, якимсь нелюдським стогоном, нахилився і поцілував батька в мертво чоло...

Пішов повільно. Далі — все швидше й швидше. Затим побіг. Побіг туди, де вже, мов на долоні, виднілась вершина гори, де кипів бій...

Євген Смєлович зрозумів, що Івана Яцуненка не стало. А замість нього звідкись взялася медсестра Женя Дерюгіна. Перев'язуючи, вона зробила йому боляче, і він скрикнув. Але вона лагідно сказала:

— Кричи, кричи, любенький. Це дуже добре, що ти кричиш. Значить, сила є. Не люблю, коли мовчать... Отак я тебе... Тепер ось так...

Дівчина, вправно працюючи руками, накладаючи тугу пов'язку, весь час говорила ласкавим голосом:

— Всі ви на мене кричите... Ти хоч не лаєшся. А є такі, що де тільки й слова беруться... А тут і вуха не затулиш, бо руки зайняті...

Чи від її присутності, чи від її слів Євгенові стало легше, і він сказав винувано:

— Не добіг я до вершини, Женю.

— Нічого. Не добіг, то пішки дійдеш... Ач, як тебе... Ось на пам'ять тобі твій осколочок, біля тебе кладу... А тепер полеж, любенький... Я б тобі й пісню заспівала, та ніколи. Потім удвох заспіваємо.

— А не... не відспівався я, Женю?

— Я тобі дам «відспівався»! Скажу лейтенантові, хай тебе хоч днів на два на гауптвахту посадить — за панікування.

— Ти допоможи мені, Женю... Під камінь, в холодок.

— Аякже, все зроблю як слід... Ось під оцей дай, найближчий... Будеш як на курорті... О, який ти важкий... Отут і полеж, сонця немає. Ось так... Тепер зручно?

— Не дійшов до вершини...— знову поскаржився Смелович.

— Заспокойся, дійшов. Ось вона, рукою подати... Ну, не скучай. Слухай, яка музика навколо тебе. Весела музика! А яка побігла...

І вже коли квапилась до чергового пораненого, Женя Дерюгіна заплакала.

Хто-хто, а вона знала, що рана в нього смертельна.

7

Іноді в небі з'являлися наші літаки. Але вони не бомбили, а тільки оберігали повітряний простір від хрестатих ворогів і стежили за тим, що відбувається на Сапун-горі, біля Чорної річки і навколо Північної бухти, яку вже почали форсувати наші частини.

А на Сапун-горі уже вісім годин, не вгаваючи, тривав бій. Падали солдати і матроси. Одні — на-

вічно. Інші — вже перев'язані, забинтовані — зводились і йшли або повзли вище, надіючись убити хоч кількох ворогів, хоч одного фашиста.

Уже майже біля самого гребеня рукопашні сутички ставали частішими і жорстокішими. На підняті руки наші солдати і матроси уваги не звертали і в полон не брали, просто-напросто не було часу на цю церемонію, та й не було вільних бійців, щоб морочитися з полоненими. Німці оборонялися з одчайдушністю приречених, а наші війська насідали на них, прагнучи остаточно зламати опір, знищити, добити...

Рукопашний бій — це межа людського зусилля, апофеоз боротьби за життя. Тут не буває мирного кінця. Тут тільки гинеш або перемагаеш.

Є на світі різні мистецтва: музичне, літературне, хірургічне, будівниче, живописне тощо. Всі ці мистецтва існують для задоволення духовних і матеріальних потреб людини, для того, щоб її життя було радісним, багатим і цікавим. Але є ще й воєнне мистецтво, яке навчає перемагати в бою, а простіше — убивати противника. Його, це воєнне мистецтво, можна розчленувати ще на ряд, так би мовити, підмистецтв: наступати, оборонятися, керувати великими арміями і маленькими підрозділами. А ще є мистецтво рукопашного бою. Тому й навчаються солдати колоти багнетом, бити прикладом, вибивати з рук зброю, збивати з ніг, кидати через себе, хапати за горлянку...

Іван Яцуненко добре знав усі ці прийоми, до того ж був фізично дужий і витривалий, тому й орудував він у рукопашних сутичках так, що збоку було б аж страшно глянути. Він мало й зупинявся, а прокладав собі дорогу в гущі ворогів, як вправний дроворуб у чагарнику. Він орудував прикладом і багнетом, мабуть, і не так, як його вчили на занят-

тях з бойової підготовки, і певно, що не так, але орудував точно і безпомилково, як того вимагала кожна миттевість бою. Та ще треба додати, що тепер уже він ніс на своїх грудях прапор, який треба водрузити на вершині гори, щоб його якнайшвидше побачили ті, що там, нижче, а в найглибшій глибині свого серця він ніс найзапеклішу ненависть до ворогів-чужинців, бо це ж вони сплюндрували нашу землю, вони без жалю убивали — ні, не озброєних воїнів, а беззбройних, беззахисних і безсилих стариків та жінок і зовсім ще маленьких дітей, які ще не в змозі збагнути своїм розумом, що таке білий світ...

Все це бачив Іван Яцуненко на власні очі, йдучи по звільненій ним землі, бачив спалені міста і села, бачив знівечені тіла, а серед них — і маленькі, убиті і порубані, тільця. І тепер хіба могло ним володіти щось інше, окрім почуття помсти, розплати за все заподіяне цими нелюдами, нападниками-катами!

І він бився з божевільною люттю. Почуття помсти і карі сплелися в ньому в один тугий сталевий клубок. Та й сам він, могутній і грізний, був схожий на невмолиму кару. Розхристаний, закривавлений, з розвіяним чубом і палаючими очима, він лише своєю появою серед фашистів наводив на них жах. Він був саме уособлення помсти.

Але й тут, у цій мішанині рукопашних боїв та окремих поєдинків, серед кам'яного нагроюдження трапилась йому несподівана й дивовижно тиха галявинка — ніби острівцець серед бурхливого пінявого моря. І Яцуненко раптом відчув, що знесилився. Нogi самі собою підігнулися, і він прихилився мокрою, гарячою, що аж парувала, спиною до горбатого валуна.

...І одразу ж згадався батько.

Ну хіба ж таки міг передбачити отаку зустріч?!

Скільки воює, весь час думав, що батько з матір'ю десь разом. Десь... Де завгодно, тільки не тут... І треба ж тобі — рідний голос: «Правильно, синку! Неси далі!..» І — вибух!..

Всього-всього можна було чекати на цій мільйонноликій війні, тільки не цього. Жорстока доля наче навмисне підкинула йому, Іванові Яцуненкові, може, одне з найтяжчих випробувань — наглу смерть батька...

А яка ж на війні буває смерть? Саме така.

Але ж — смерть!..

Немає більше батька. І не буде...

І могутнє серце велетня не витримало. Груді йому стисла невимовна, тяжка і ще ні з ким не розділена туга.

І він заплакав...

Навколо точився бій. Так само, як і багато годин тому. Вибухали снаряди, міни, свистіли і дзенькали об каміння кулі, зливалися в єдине нерозбірливе ревище людські голоси, а він сидів у своєму затишку, притулившись спиною до валуна, і плакав ревно, як мала дитина, дивлячись кудись у простір і нічого не бачачи за сльозами. Він намагався затамувати цей плач, силкувався зупинити його, зціплював зуби так, що вони аж скреготіли, але широкі плечі його тіпалися, як у пропасниці, всі м'язи обличчя здригалися, а по щоках текли рясні сльози, змиваючи кров і піт.

Тільки трохи згодом, коли цей стан цілковитого неволоніння собою почав поступово згасати, як згасає полум'я пожежі, прийшла перша вольова думка, чітка і сформована, яку він промовив уголос — так часто буває з людиною, яка лишається на самоті:

— Кінчиться бій, і я знайду тебе, тату. Поховаємо, як і належить солдатіві.

А за нею прийшла й друга: «Чого ж це я сиджу так довго?..— Ще ніби невидючими очима він глянув туди й сюди.— Можуть подумати, що мене вбито. А я сиджу, зовсім цілий і здоровий. І сили в мені прибавилось... Хоч ти вже й мертвий, але благослови мене, тату, на цей смертельний бій. Ти ж сам сказав: «Правильно, синку! Неси далі!» І побажай мені, щоб я доніс цей прапор...»

Тільки зараз Іван Яцуненко побачив, що в траншеї, яка починалася від його галявини, валялися ворожі трупи. Їх ніяк було обійти, і Яцуненко швидко пішов, переступаючи через них. Але за одним з поворотів просто-таки наткнувся на гурт ворожих солдатів — їх п'ятеро було чи шестеро — і, не роздумуючи, випустив по них чергу із автомата. Всі вони водночас вилягли з криками і стогонами...

А він уже не пішов, а побіг далі, будучи певним, що жоден з них не лишився живим. Але помилився. У котрогось знайшлася сила, щоб пустити чергу йому навздогін. Та, мабуть, стрілець був таки дуже слабкий, і кулі його полетіли не прицільно — дзенькнули об каміння і відлетіли рикошетом, форкаючи і завиваючи загрозливо, але вже не вразливо.

«Диви, не добив котрогось! — здивувався Яцуненко.— Ще в спину пошле чергу!»— і він за визубнем упав на живіт, щоб точніше прицілитись на випадок появи ворожого солдата. Але ніхто не з'явився. І він знову, вже обережніше, готовий до будь-якої сутички, став пробиратись траншеєю, що круто брала вгору.

Раптово траншея урвалася. Перед його очима розгорнувся простір. І хоч від землі й до самого неба нависало майже непроглядне шмаття диму, перемішане з курявою, зовсім кругле біле сонце вихоплювало і саму гору, і бої на ній. Картина була грандіозна, велична, і Яцуненкові вона здалася навіть

якоюсь урочистою. Звідси він на власні очі побачив, а серцем відчув наближення кінця цього штурму, небувалого в історії воєн. Вже можна було приблизно виміряти, що до гребеня Сапун-гори лишалось де п'ятдесят, де шістдесят, а де, може, й тридцять метрів. І вже тут ніяка сила не змогла б зупинити наших атакуючих першим валом солдатів і матросів. А за ними котився наступний вал, ще могутніший, тугіший, насувалися нові ешелони наших військ, наче то була вулканічна лава, перед якою не вистойть ніщо в світі. Тільки, всупереч усім законам природи, ця лавина котилася не згори вниз, а знизу нагору. Вона діяла за людськими законами справедливості і кари.

Іван Яцуненко виразно бачив рукопашний бій на крутому скелястому схилі. А он трохи вище двоє перетягають станковий кулемет. Один — у пілотці, другий — у безкозирці. Хто ж це?.. Та це ж Кузьма Москаленко і його напарник Петухов. Живі хлопці! «Ого-го! Давайте, браточки, давайте!..» — в нестямній радості вигукнув Іван Яцуненко, хоч добре розумів, що вони його не почують. А лівіше, туди ближче до моря, зненацька, ніби у чарівній казці, спалахнув і заграв, затріпотів на вітрі та став наближатися до однієї з вершин червоний прапор.

«І в мене ж прапор! — спохватився Яцуненко. — Тільки мені ближче ось до цієї вершини. Вона й вища... Але до чого ж його прикріпити?..»

Він кинув очима обіч себе. Нічого придатного. Навколо — лише голе каміння, серед якого подекуди застрягли низькорослі, карликові, кривулясті кущі глоду, шипшини та дикої акації. Ага, он молоденький рівний дубок. Якби була саперна лопатка, його можна було б зрубати під самий корінь. Але де він подів лопатку — і сам не пригадує... «Та зараз я тебе з коренем!» — зрадів він, покладаючись на

свою силу. І тільки ухопився за дубок, як почув за спиною тупіт багатьох ніг і дужий голос:

— Ти що, здурів? Чого з деревиною борсаєшся?

Його оточила група бійців, і серед них був один матрос, який не поступався перед Яцуненком ні статурою, ні зростом, ні, мабуть, силою. Сміючись усім своїм міцним, ніби квадратним, лицем, він ще раз пробасив:

— Ні, ви тільки подивіться на нього! Там бій іде, а він з деревиною воює! Ти що, блекоти об'ївся? Га-га-га!..

— А ти не гагакай!.. Подумаєш, адмірал знайшовся!.. У мене — прапор. А до чого його прикріпити?

— А-а, прапор!..— швидко зрозумів велетень матрос.— Тоді давай удвох... І не такого дуба осилимо!..

Вони легко, одним посмиком, витягли деревце з корінням. Яцуненко похапцем обчухрав його, дістав з грудей червоне полотнище, ще мокре від крові Смеловича, прикріпив його до верхівки деревця і підняв над собою.

— Сюди б ще наш, морський!— сказав моряк-силач і ляснув себе широкою долонею по лобі.— Ех, не додумався в лютості!.. Давай всередину з прапором. Братва, захищайте його... Ну а тепер — вперед! Останній ривок!..

І знову атака. Матрос-велетень все ж намагався не відриватися від Яцуненка і навіть командував важким басом:

— Ошаленів?.. Не висовуйся! У тебе ж — прапор!

Тепер уже багато бійців згуртувалося навколо Івана Яцуненка, і він відчув, що вже не сам-один відповідає за це штурмове знамено, а всі вони, ті, що навколо нього, і тепер уже він напевне знав, що прапор ось-ось замайорить на найвищому гребені Сапун-гори.

Але там, біля самого гребеня, ще сидів ворожий кулеметник, хоч, правда, стріляв в іншому напрямку — мабуть, намацав іншу групу атакуючих, але стріляв.

— Заляжте,— наказав матрос своїм бійцям,— бо ще сюди кулемет поверне. А я його, лярву, зараз...

І наче крізь землю провалився. Але швидко його висока постать виросла поряд із замаскованим кулеметом. Всім, у тому числі і Яцуненкові, було видно, як він підняв ворожого стрільця разом з його кулеметом, покрутив-покрутив у повітрі над головою і брязнув ним об каміння.

— Цепурою його прикували до кулемета, щоб не втік,— пояснив він, коли надбігли всі бійці.— То я йому отаку смерть придумав... Став прапора ось сюди. Далеко видно буде.

— Давай його посадимо, цей дубок з прапором,— сказав Іван Яцуненко, майстер саджати дерева і квіти.— Може, ще й прийметься. Коріння ж ціле, не ушкоджене.

— От здорово!— захоплено вигукнув матрос.— Значить, навічно? Ну й мудра ж у тебе голова!

— Авжеж, навічно. А то ж як?!

— Оце по-нашому, по-морському!

І хоч море було тут зовсім ні до чого, але який же ти чудовий, товаришу матрос!.. Мабуть, так тоді подумав Іван Яцуненко, радий, що зіткнувся з таким однодумцем.

Дубок з прапором посадили.

А бій ще тривав...

Ілля Полікахін не відзначався якоюсь особливою фізичною силою. Звичайний собі чоловік, як і більшість чоловіків. Але за час війни він виробив у собі неабияку витривалість. М'язи всього його тіла за-

гартувалися, серце і легені навчилися працювати з перевантаженням, зіркіше стали бачити очі, та і весь він перетворився на тугий клубок нервів, в якому кожне найтонше пасемце з винятковою чутливістю реагувало на будь-яке зовнішнє подразнення. Це змінило і його характер, а відповідно, й поведінку. Він став мовчазний, більше — задумливий, а коли з кимось говорив, то таким тоном і так неохоче, ніби підкреслював, що всілякі розмови — то зайва річ, просто треба робити діло: убивати ворогів скільки вистачить сили і як тільки можна.

А з кожним новим боем ставав усе лютішим та винахідливішим. Від самого підніжжя Сапун-гори, діждавшись команди атакувати, він одразу ж кинувся в бійку, зробився некерованим і чинив так, як йому в кожному мить підказував його власний бойовий досвід. Кам'янисті тераси гори він брав легко, з'являвся там, де вороги й не сподівалися на появу радянського бійця і, розгублені, не встигали вчинити опір, падали, підкошені його шаленими кулями.

Мабуть, із самої вершини з мінометів увесь час били фашисти. Міни лягали не прицільно, вибухали навіть там, де й не було наших бійців, але попадали і в траншеї, і тоді Іллю Полікахіна, як і інших, кидало вибуховими хвилями від стінки до стінки — одних убивало, інших ранило.

Та Полікахіна милостива доля поки що щадила, хоч, глянувши на нього, можна було подумати, що він увесь зраний — гімнастерка його, штани, чоботи, обличчя і руки плямами чорніли і червоніли від крові, але то була не його, а чужа кров. В одному місці, де він на якусь мить зупинився, щоб зорієнтуватися, що робити далі, до його ніг гупнула німецька ручна граната з довгим держакком. Полікахін давно вже переконався, що вибухає вона не одразу, як наша, і зробив те, що робив уже не

раз: схопив гранату за довгий держак і кинув уперед, не цілячись, але розуміючи, що там — фашисти. Якщо вони докинули до нього, то докине й він до них!.. Справді, почув, що вже там, у ворожому розташуванні, граната гухнула, і — в котрий уже раз — зловтішно подумав: «Такої бойової техніки понавигадували, а путньої ручної гранати видумати не вміють. Дивина! Дивина!..» Але зараз же й забув про це.

Його увагу привернув найближчий до нього кулемет. Він був добре замаскований камінням під навислою козирком скелястою брилою. Прямо в лоб не візьмеш. А з правого боку обійти можна. «Зараз я тебе почастую, падлюко!» Полікахін дістав із-за пазухи важку протитанкову, мов яшірка, прослизнув вузеньким проходом між двома каменюками, звівся на коліно і, гехнувши з притиском, як дроворуб, кинув гранату у ненависну живу мішень. Ні, звичайно ж, він не міг промахнутись. Важкий вибух вщент розметав кулеметне гніздо разом з двома кулеметниками. Тільки шмаття металу, каміння, землі й диму рвонуло в повітря, а найвище злетіла одна каска, потрималася на вибуховій хвилі й повільно, невагомо опустилася на землю.

Але, захоплений боем, Ілля Полікахін сам забув про обережність, не притиснувся вчасно до землі, не заховався за якийсь камінь чи горбочок і, мабуть, чи осколок власної гранати, чи гострий камінець кресонув його по голові над лівим вухом. Та так кресонув, що в очах стало темно і йому здалося, що він завертівся разом з усією землею, як у велетенському колесі. З рани ринула кров. Власна змішалася з чужою.

Було дуже боляче. Ніколи ще досі не був поранений у голову і не знав, як це нестерпно болить. Але замість того, щоб застогнати чи скрикнути, він го-

лосно, кучеряво, зовсім не поетично вилаявся, витираючи засліплені кров'ю очі.

Саме на цю багатоповерхову лайку й нагодився Микола Гунько, який просувався вгору недалеко від Полікахіна, однак намагаючись не потрапляти йому на очі, бо вже добре знав, що цей лагідний вдачею (на відпочинку) поет, не любить, щоб його опікали в бою. Тепер, почувши голос Полікахіна, Микола Гунько кинувся до нього:

— Куди тебе?.. В голову?

— Обмотай швидше бинтом. Кров цебенить.

— Та немає. Віддав одному пораненому. Треба ж таке!..— забідкався Микола Гунько.

— Відбатуй шматок моєї сорочки. Та швидше, швидше. Щоб кров заніміла...

Гунько вихопив фінку і полоснув кілька разів гострим лезом, натягши сорочку, як парус. Із нарізаних стрічок хапливо зв'язав щось на зразок бинта, наказав Полікахіну:

— Не крути головою, я миттю... Сюди б сестричку Женю...

— У неї є що робити й без нас з тобою.

Обидва вони ще не знали, що Жені Дерюгіної вже немає серед живих. Кваплячись від одного пораненого до іншого, дівчина, мабуть, забула про небезпеку і вже не переповзала, а перебігала коротенькі відкриті відстані, бо ж знала: на якусь секундочку швидше прийде допомога — і житиме боець. І ось під час такої перебіжки ворожа куля й пронизала її саму і медичну сумку з червоним хрестиком милосердя.

За всесвітніми воєнними законами медичній сестрі не належить мати зброю в руках. І Женя її не мала. Її зброя — то ліки та бинти, то — добрі руки та ще ласкаві слова, які діють краще за будь-які ліки. Але хижа фашистська куля — жорстока й нещад-

на. І скільки зупинилось на війні юних і лагідних сердець медичних сестер, сестер-жалібниць!.. Звісно, не всі загинули. Але всі вони — живі й мертві — то справжні Герої і заслуговують, щоб їхні подвиги були увічнінені в бронзі та мармурі. Слід поставити на п'єдестал збірний образ і написати: «Всім медсестрам — від усіх радянських воїнів!» Може, такий пам'ятник треба було б воздвигнути в Москві. Як би за нього дякували наші воїни-богатири!

— ..Ось так,— сказав Микола Гунько, перев'язавши голову Іллі Полікахіну.— І кров зупинив, і не спаде... Ну, як тобі?

— Наче вдруге на світ народився... Наші де?

— Кругом наші. Чуєш, що робиться?

— Ще б не чути!

Бойове ревище не втихало. Здавалось, навіть стало ще гучнішим, а вибухи й постріли почастишали.

— Ну й окопались, гади повзучі!.. І чого б то ще оборонялись? І дурному видно, що в свинячий голос!— зауважив Микола Гунько.

— Здичавіли від неминучої і близької смерті,— коротко резюмував Полікахін. Він пілкою порізанної сорочки витер обличчя, запитав:— Побігли, Микола?.. Мені вже не так болить.

— Давай, побігли. Гранати є?

— Тільки що останню кинув, протитанкову. Ось — автомат та фінка.

— У мене ще дві лишилось. Візьми одну. А ця — мені.

Але довго бігти їм не довелося. Одразу ж наткнулися на ворожу гармату. І дивно: біля неї було з добрий десяток солдатів. Може, в них не вистачало сміливості встрявати в рукопашну і вони вирішили відсидітись, щоб здатися в полон? Але кому це зараз уже потрібно — догадуватись, чого вони тодчуться навколо гармати та який у них намір?..

— Ти прокрадайся зліва, а я — справа, — показав рукою Полікахін. — І спершу — давай гранатами, щоб оглушити. Обома зразу. Потім уже досічем...

Невдовзі обидві гранати вибухнули майже одночасно в самісінькій гущі солдат. Їх розкидало в різні боки. Гармата підскочила і зсунулась з місця. Гунько і Полікахін побігли до неї, не перестаючи строчити з автоматів по тих, що ще ворушилися, бо вже добре знали їхню підступність.

— Все!.. Заспокоїлись! — сказав Ілля Полікахін, оглядаючись навколо себе і будучи певним, що вже ніщо тут не поворухнеться.

Але ні, один, лежачи на животі, простягав до Полікахіна обидві закривавлені руки з відбитими пальцями. Це був зовсім молоденький солдатик з білявим чубчиком, з білявими бровами і з білявими віями.

Він плакав. Махав перед собою, перед своїм обличчям покаліченими руками, благав ними і швидко-швидко викрикував тільки одне слово:

— Найн!.. Найн!..

Він хотів жити. Покаліченим, без пальців на руках, але — жити.

Ілля Полікахін зупинився перед ним. Він міг би й пришпилити цього гітлерівського вигодованця, фашистського вишкварка, але нараз щось ворухнулося в його грудях, і він опустив автомат. Дивлячись солдатикові в залиті слізьми очі, промовив тихо, похитуючи головою:

— Нещасне ти, нещасне... І навіщо ти потрапило сюди? Хто тебе кликав?..

То була хвилина розслаблення у чутливому серці Іллі Полікахіна. Але тут же очі його зблиснули, може, він в цю мить пригадав і своїх друзів, що навіки полягли в боях, і свою матір та інших матерів, які впряглися в плуга і, вибиваючись із сил, орють

землю, щоб укинути в неї убогу і скорботну зернину, може, згадав і себе у цій жажливій війні й викрикнув, заволав усім своїм нутром:

— У-у, гаденя!.. Добити б тебе! Але понесеш свої безпалі руки у Німеччину!

І звернувся до Миколи Гунька:

— Забинтуй його.

— Не буду!— визвірився Гунько й відступив крок назад.

— Перев'яжи, кажу! Ти вмієш,— підвищив голос Полікахін.

— Не вмію!.. Не хочу!..— обличчям Гунька пробіг дроз.— Що хочеш зі мною роби, а не вмію! Я не сестра-жалібниця...

Полікахін зірко глянув йому в обличчя, сказав тихо:

— Розумію... Тобі не треба. Я сам...

Він швидко скинув з себе рештки порізаної сорочки, розірвав оте шмаття навпіл, обмотав руки солдатикові, який ще плакав, жалібно виючи.

Гармата одним колесом висіла над воронкою. Снаряди лежали поряд у ящику, у невеликій ямці.

— Берись з того боку за колесо, розвернемо,— сказав Полікахін.

— Будемо стріляти?

— Їхні снаряди їм же й повернемо. Щоб на своїй шкурі спробували свою бойову техніку... Постріляємо, поки наші надійдуть. Бо що ж ми удвох?

Це було гарне рішення. Справді ж, не чекати їм, а битись!

І гармата ожила.

Ілля Полікахін посилав снаряди то прицільно, коли його очі намацували хоч маленьке скупчення ворогів, то навмання, розуміючи і думаючи про те, що хоч один снаряд своє малесеньке діло зробить. Так вони — Ілля Полікахін і Микола Гунько — по-

слали у вороже розташування з півсотні снарядів. Захекались, змокрили, вкрай стомились, уже й дихання не вистачає у кожного, але отака вона, клята війна!

За цим і застала їх група наших бійців на чолі з лейтенантом Михайлом Головнюю.

— Кінчай стріляти!— крикнув Головня, впізнавши і Полікахіна з забинтованою головою, і Миколу Гунька.— Давай в штикову!

Це вже були рештки останньої ворожої лінії оборони. Але тут ще брязкіт зброї, гвинтівок і автоматів, боротьба, крики, стогін. А в одному місці Полікахіну трапився вправний німець — він вибив із рук Іллі автомата. Але в цю ж мить і сам випустив зброю. Тепер все залежало від того, хто кого здужає. Здужав Ілля Полікахін. Він пронизав фашиста фінкою.

І тут же хтось вигукнув:

— Прапор на вершині!

І понеслося, покотилося, прогриміло:

— Прапор!.. Наш прапор на вершині!..

Це був той прапор, що його навічно підняв Іван Яцуненко на молодому дубочкові, посадивши деревце в землю разом із прапором.

Та майже одночасно замайоріли, запалахкотіли вогнисто штурмові знамена й на інших, дальших вершинах, як живі червоні маки, що так рясно вкривають кам'янисту, горду і лагідну кожної весни Севастопольську землю.

Севастопольська земля — це гнів і гаряче серце нашого народу!

І тоді, наче в самій глибині грудей Сапун-гори, народився отой з давніх-давен відомий усьому світові бойовий клич — «ура!» Він розростався, гучнішав, тужавішав, набирал сил і могутності безконечної, як отой найвищий і найдужчий дев'ятий вал

на морі, якого ніхто й ніколи не зможе перемогти.

Так завершився цей нечуваний і неповторний в історії штурм Сапун-гори.

А тривав він безперервно тільки дев'ять годин!

ЕПІЛОГ

...Це, що я розповів, було сьомого травня.

А дев'ятого травня ми звільнили від фашистської нечисті Севастополь.

А десятого травня 1944 року газета «Правда» писала:

«Здравствуй, родной Севастополь! Любимый город народа, город-герой, город-богатырь! Радостно приветствует тебя вся страна!»

Тим часом на мисі Херсонес радянські війська добивали рештки німецько-фашистських окупантів, які вдерлися в Крим. Вороги не те що відступали — це було б слабеньке слово! — т і к а л и, оглушені, приголомшені, ошелешені передчуттям смерті, ще надіючись якось врятуватись на своїх маленьких суденцях, які вони тримали біля наспіх зробленого дерев'яного причалу.

Тікали від одної смерті, а потрапляли в обійми другої. Мис Херсонес — високий і обривистий, як стрімка скеля. І вороги падали з нього сторчача. Задні напірали на передніх, а переднім нікуди було подітись, і вони падали вниз — солдати і офіцери через танки, танки — через гармати, гармати — через кулемети і польові кухні, створюючи внизу суцільне місиво, кладовище з металу і живих створінь (бо людьми їх назвати не дозволяє моя совість), і це місиво ще довго потім ворушилося, стогнало, кричало, горбилося, западало, намагалось розповзтись, але знову всмоктувалося само в себе...

Одначе не всіх окупантів чекала така доля. Були й щасливіші. Це ті, що вже не встигли втовпитись

у чергу до смерті. Радянські війська взяли у полон тут, на місі Херсонес, двадцять чотири тисячі фашистських солдат і офіцерів, а серед них і трьох генералів.

В цій невеликій повісті, звісно, неможливо в подробицях розказати про все, що коїлось на Сапун-горі, неможливо назвати всіх її героїв. Але я ще згадав би і лейтенанта В. Жукова, і молодшого лейтенанта В. Громакова, і рядового, чудесного нашого білоруського брата Г. Івашкевича і майора С. Карася, і молодшого сержанта С. Єлагіна, і сина узбецького народу Дадаша Бабажанова, і ще двох медичних сестер — Лїду Полонську та Надю Сівко-Розумовську та багатьох-багатьох інших.

А прапори на вершині гори воздружили, окрім І. Яцуненка, ефрейтор В. Дроб'язко і сержанти В. Курбанов, М. Соснін та А. Тимофеев. Всім їм, кому за життя, кому посмертно, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. А всього за штурм Сапун-гори і за звільнення Севастополя цієї найвищої нагороди удостоєно двісті тринадцять чоловік.

Тепер на Сапун-горі встановлено високий білокам'яний обеліск Слави з іменами Героїв і створено діораму «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року». Кожного дня ідуть і йдуть сюди люди, щоб вшанувати безсмертних героїв.

І через кожні п'ять хвилин лунає тужлива й героїчна мелодія пісні:

Высокий памятник стоит,
К нему ведет тропа крутая,
Здесь севастопольцы дрались,
Врагов в сраженьях побеждая.
Гремело грозное «ура»,
Шумело море в час прибойа.
Сапун-гора, Сапун-гора!
Как много связано с тобою!

ОПОВІДАННЯ

ТРАНСПОРТ ІШОВ НА СЕВАСТОПОЛЬ

Начальник групи конвойних кораблів першим піднявся з-за довгого відполірованого стола і сказав:

— Прошу по кораблях.

За ним устали всі. А найшвидше — лейтенант Григорій Доценко, наймолодший серед офіцерів, що сиділи на інструктивній нараді. Тільки два тижні минуло, як Доценко залишив стіни морського училища, і лише кілька днів тому став командиром катера. Він ще не дозволяв собі й кашлянути в присутності вищого начальника, а розмовляючи із старшим, червонів, як школяр під пильним поглядом учителя.

Йому, як і всім учасникам наради, начальник конвою дав завдання: катер його мав прикривати лівий борт транспорту з моря.

Зійшовши з флагманського корабля на берег, офіцери поспішили до своїх суден.

Григорій Доценко зупинився на причалі. Чекав свого батька, який затримався в начальника конвойної групи. Перед Доценком лежала блискуча від сонця бухта. За довгою стіною молу вона ширшала, зливалася з далекою темно-синьою водою моря.

На морі спалахували білі бурунці й швидко гасли, наче скидалася риба.

За кілька хвилин на причал вийшов і його батько, високий, міцний, з довгою бородою, яку ворушив легкий вітерець. Вони пішли поруч. Перехожі зупиняли на них свої погляди, і серце Григорія щасливо завмирало. Завжди пишався своїм батьком — капітаном великого морського транспорту,

людиною, яку добре знали і військові, і цивільні моряки.

— Ну ось, Гришо, ти й починаєш своє морське життя,— сказав батько низьким грудним голосом.— Справжнє, бойове... Як себе почуваш?

— Я завжди прагнув цього, тату, але ось зараз... наче страшно трохи. Уперше на такій нараді, як сьогодні, і в такій ролі. Все ще здається, мовби я — курсант морського училища.

Батько усміхнувся і сказав тоном, у якому прозвучали водночас і жарт, і наказ старшого:

— Сміливіше сходитье на командирський місток, товаришу лейтенант! Вище голову назустріч боям і штормам!

Він вийняв важкий срібний портсигар, не кваплячись, закурив цигарку і запропонував синові:

— Кури.

— Дякую,— почервонів Григорій. В кишені його новеньких флотських штанів лежала щойно куплена справжня морська люлька, але курити перед батьком ще соромився.

Батько заховав портсигар.

— То, кажеш, страшно трохи? Не бійся. А головне ось що. Хай у тебе вже й офіцерські погони на плечах, а ти не соромся вчитися у бувалих моряків. На них опирайся. Читав, якими були Нахімов, Макаров? Бери їх собі за приклад... Скажу тобі щиро: мені часом теж було страшно, коли починав плавати. Кожен свій крок контролював: чи так роблю? А тепер транспорт воджу. І начебто непогано виходить.

Він тепло посміхнувся до сина, легенько потис пальцями руку вище ліктя. Але посмішка одразу ж і згасла на його обличчі:

— Фашистські підводні човни удень і вночі полюють на цей транспорт. Дуже хочеться їм пустити

Його на дно. Одинадцять торпед не пошкодували, і всі — мимо. Ти розумієш, Гришо? Мимо!

Тепер він засміявся задоволено, погладивши широкою долонею свою довгу випещену бороду.

— Мабуть, воєнне щастя маєте,— сказав Григорій.

— Може,— перемовчавши, погодився батько і пильно заглянув синові в очі, повні молодечого блиску.— Може, й воєнне щастя, як ти кажеш. А тільки ось що, Гришо. Щастя — це не випадок, не ласкава доля. Це — воля до перемоги над ворогом. Це — міцна флотська дружба, відданість своїм обов'язкам... Як у мене було? Команда завжди вчасно помічала ворожу торпеду, і я вчасно ухилявся від неї. Кілька разів торпеда проходила за два-три метри від корабля. Але я все-таки встигав зманеврувати.

Григорій навіть зупинився, вражений словами батька. Виразно уявив собі, як на темних хвилях з'являється довге залізне тіло і швидко мчить до корабля, лишаючи пінявий слід. Ось-ось торпеда вдарить у борт — і повітря здригнеться од важкого вибуху. Та капітан корабля, його батько, повертає своє могутнє судно носом до торпеди, і вона вже не може попасти в борт, а пробігає повз нього.

— А може статися, що й цього разу німці нападуть на транспорт?

— Про це я й хотів тебе попередити,— відповів батько.— Шлях перед нами дуже небезпечний. Найпильнішим будь у районі Чорного мису. Там майже завжди стирчить ворожа засідка. Ти розумієш чому?

— Авжеж. Схрещення течій. Море завжди хвилюється. Місце й справді зручне для засідки.

Біля коротенького цементного трапика на капітана транспорту чекав блакитний катерок. Тут же була й Григорієва шлюпка «Тузик».

— Будь здоровий, Гришо,— подав батько міцну руку.— Бажаю тобі щасливого плавання.

— Дякую, тату.

Прибувши на катер, Григорій Доценко не ліг відпочивати, хоч до відходу в море лишалося ще багато часу. Він знову й знову перевіряв прокладку майбутнього рейсу. Потім довго стояв на палубі, дивився, як працює команда. Відколи прийняв оце невелике, але швидкісне суденце, природно, не міг як слід вивчити всіх, до кожного найуважніше приглянутись. Краще за інших знав боцмана Захарченка, веселого товстуну, який нічого не робив тільки тоді, коли спав.

...На флагманському судні під правим вусом реї затріпотів прапорець. Григорій Доценко добре розумівся на морських сигналах, але для порядку голосно запитав:

— Сигнальник! Що передають з флагмана?

— Кораблям вийти на зовнішній рейд і зайняти свої місця в конвої!— хвацько підкинув руку до безкозирки приземкуватий, кремезний матрос.

— Пильно стежте й далі,— удавано суворим тоном наказав Доценко, хоч сигнальник йому й сподобався.

Бухта ожила. Маленький тупоносий буксирчик, димлячи куцою трубою, відчинив бони. Утворився прохід, в який один по одному вирушали кораблі. За кормою в кожного вирував збитий гвинтами бурун — це свідчило, що команда флагмана виконується швидко, як і належить.

Доценко поставив ручку машинного телеграфу на «вперед». Катер дрібно затремтів, занурився носом у воду, вкриту лискучими масними плямами, і теж вийшов на зовнішній рейд.

Останнім важко виповз із бухти транспорт. Він був навантажений так, що вода закривала ватер-

лінію і сягала майже до фальшбортів. Серед матросів, що стояли на капітанському містку, Григорій Доценко впізнав батька. Той раз у раз нахилився над переговорними трубами, давав накази то в машинне відділення, то в стернову рубку.

Караван кораблів вирушив.

Транспорт ішов по прямій лінії, конвойні ж кораблі з місця почали робити зигзаги — то наближались до транспорта, то зненацька круто забирали в море.

Місто і порт танули за кормою в синюватому мареві, а згодом і зовсім зникли з очей. Безмежна блакить облягла усе довкола. Небо і море були однаково чистими, спокійними. І все це Григорій Доценко так любив, що не міг стримати щасливої усмішки.

Але нараз спохмурнів, покликав на місток боцмана Захарченка:

— Чому так багато матросів на палубі? Вільним від вахти можна відпочивати.

— Єсть!— Очі Захарченка зіщулилися в лукаву усмішку.

— Чому ви посміхаєтесь, боцмане?— насторожився Доценко.

— Товаришу лейтенант, відпочивати ніхто не піде.

— Не розумію...

— А чого ж тут?.. Все ясно. Такий у нас порядок на всю війну заведено: звільнився від стерна, чи від машини, чи від гармати, пильнуй за повітрям і морем. Там ти — на вахті, а тут, на палубі,— ніби підвахтовий. Ось і весь секрет.

— Хто ж це такий порядок завів?

— Та самі ж матроси... Війна, товаришу лейтенант. А ворог — він хитрий. От ми й вирішили, щоб нас не перехитрив.

Доценко промовчав. Він раптом пригадав батькові слова, що воєнне щастя — то не ласкава доля, а воля до перемоги і міцна дружба. Оце і є те, що він сказав.

Переговорна трубка, яка з'єднувала командирський місток з радіорубкою, голосно свиснула.

— Слухаю!— Доценко притулив вухо.

З флагамена передають: «Посилити спостереження»,— доповів радист.

— Ясно.— Доценко передав наказ на бойові пости.

Вдалині, по ходу кораблів, затремтіла, ніби накреслена олівцем, смужечка землі. Караван наближався до Чорного мису.

Цей мис залишався в пам'яті кожного, хто хоч раз бачив його. На глухому скелястому березі, вигнутому в море дугою, височів чорний ліс. Він був такий густий і непроглядний, що навіть за вітряної, штормової погоди стояв нерухомо, як мур. Ближче до води лежав жовтий краєць піску, що мав би своїм лагідним виглядом радувати людське око, але загальна суворість ландшафту змушувала дивитися на мис насторожено і з упередженням.

Вітер дужчав. Хвилі розросталися. Б'ючись об форштвень, вони розпорошувались на густі бризки і сягали містка. Боцман Захарченко приніс Доценкові зюйдвестку і шкіряний реглан, але командир катера тільки відмахнувся, вся його увага була прикута до мису й до моря.

Кораблі набрали повного ходу — небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше.

Ось транспорт вийшов на траверз мису. Вода кипіла й пінилась навколо його бортів, видно, машини працювали з останніх сил. Доценко з містка і всі матроси на палубі пильно оглядали море, спінені хвилі, які таїли в собі підступну небезпеку.

— Здається, проскочили, товаришу лейтенант,— почув Доценко біля себе схвильований голос боцмана Захарченка.— Кляте місце, цур йому!

Але останні слова Захарченка потонули у вигуківі сигнальника, який стояв теж на містку поряд зі своїм командиром:

— Торпеда зліва!

«Дванадцята!»— промайнуло в свідомості Доценка.

Очі його в одну мить помітили серед сірого смушку хвиль тонкий, гострий, як жало, бурунець — він перетинав шлях транспортові.

Григорій Доценко прикинув відстань, яка відділяла корабель від торпеди, і зрозумів, що ця, дванадцята, вже не пройде повз транспорт, як перші одинадцять, що б там його батько на своєму капітанському містку не робив.

Правда, транспорт почав повертатися носом до торпеди, щоб пропустити її повз борт (там теж побачили зловісний бурунець), та було вже пізно. Ще якась хвилина, і величезний транспорт, переповнений танками, гарматами, боєприпасами і — головне — людьми, злетить у повітря...

«Невже кінець? Невже мої очі побачать тільки вибух, а потім — високий стовп води і вогню замість корабля? А там же батько... А під Севастополем чекають поповнення і зброю!..»

Ці думки промайнули миттєво.

Далі — тільки діяти!

Одним рухом поставив Григорій Доценко ручку машинного телеграфу на «найповніший уперед».

— Давайте все, що можете!— крикнув у переговорну трубу машинного відділення.

Маленький, але швидкісний катерок летів по морю, ледве торкаючись кілем води.

— Чи встигнемо?.. Чи встигнемо?..

Це запитував боцман Захарченко. Він раніше за всіх зрозумів намір командира. Катер загине. Звісно ж, загине і він сам, командир катера, і, мабуть, вся команда, але транспорт лишиться.

Григорій Доценко уже не відривав очей від білого, швидкого, гострого бурунця. Нічого більше не бачив, окрім нього. Всім тілом нахилився вперед, наче хотів випередити катер, на містку якого стоїть, аби швидше перетнути шлях торпеді...

Тільки тоді, коли переконався, що зловісний бурунець уже не втече від нього, швидко повернувся до боцмана, хотів йому щось наказати.

Але Захарченка біля нього не було. Він стояв правобортним у шерензі моряків, що вишикувались по борту, обличчям до корабельного прапора. Тепер уже всі вони зрозуміли, що надумав зробити їхній командир, і готові були зустріти смерть як належить.

Зняли безкозирки і тримали в руках. Доценко теж зняв картуз. В очі йому било сонце, навколо гойдалося море і плив ясний великий світ.

Вибуху він не почув...

* * *

Караван ішов своїм курсом до Севастополя. На ходовому містку транспорту стояв капітан Доценко. Вітер куйовдив його довгу бороду. А він невідривно дивився туди, де тільки що вибухнув катер, підставивши свій борт під ворожу торпеду. По щоках старого моряка котилися сльози.

П'ЯТЬ МИЛЬ

Коли сигнальний невеликого однощоглового сейнера «Стріла» Володимир Гейко опритомнів, то побачив навколо себе воду.

Він не злякався, бо усвідомлення того, що сталося, прийшло раніше за відчуття страху. А крім того, за час війни Гейкові вже доводилося бувати в бувальцях.

Перш за все він пошукав очима «Стрілу». Але сейнера наче ніколи й не існувало...

Довкола були лише горбаті хвилі. Вони ворушились, підстрибували, штовхались на рівні Гейкових очей і були схожі на спини якихось невідомих морських створінь.

Зрозуміло, що «Стріла» не могла так швидко сховатися за обрієм. Це моторно-парусне суденце, яке за найкращої погоди давало від сили п'ять вузлів, потонуло. Його доконали німецькі торпедні катери. Тепер уже немає й самих катерів.

Була, напевне, північ. Круглий, прозорий і жовтуватий місяць зупинився високо в небі, забарвлюючи своїм світлом і поверхню моря, і саме небо в дивовижні кольори. Здавалось, увесь світ поринув у легкий синюватий морок.

На південному сході леліла тонка темна смужечка. Під довгим поглядом вона розпливалася й губилась. Сухопутній людині та смужечка видалася б за далеку хмаринку. Але Гейко добре знав, що то — земля.

— Що ж, попливу, — вирішив він.

Швидким рухом зняв ботинки, які вже відчутно тягли його донизу. Набрал у легені повітря, пірнув і стяг через голову фланелеву сорочку. Вона не тонула, плавала, видувшись пузирем. І Гейко сказав: «Ну, живи, коли так». Сказав і посміхнувся. Штанів і тільняшки він не скинув. Вони хоч трохи зігрівали тіло, захищали його від колючих дотиків холодної квітневої води.

— Попливу, — промовив він знову і, наче весла, занурив у воду дужі натреновані руки.

«Скільки ж це мені треба відмахати?— міркував він.—Сейнер ішов за чотири милі від берега. Під час бою, маневруючи, він міг відійти мористіше, але не далі, як ще на одну милю. Отже, до берега — близько п'яти миль».

П'ять миль! Влітку, під час спортивних змагань, Гейко проплив дванадцять миль. Але то було в липні, а не зараз, у квітні. І тоді він був лише в трусах, а не в штанах і в тільнящі...

Через півгодини Гейко вирішив перепочити. Він добре вмів спочивати на воді. Навіть севастопольські хлопчачі і ті заздрили його спритності.

Саме тоді, як повертався на спину, недалеко од себе він побачив людину.

Спочатку матрос не повірив своїм очам, однак людина пливла, рухалась, і помилитись було неможливо.

«Може, ще хтось із «Стріли» врятувався?»— радісно подумав Гейко і голосно вигукнув:

— Ей! Хто ти?

Плавець не відгукнувся. Він, певно, дуже був заклопотаний сам собою.

Гейко попрямував до невідомого. І коли зблизився на таку відстань, що той не міг його не почути, ще раз майже весело крикнув:

— Ей!.. Заклало тобі? Хто ти?..

Невідомий щось прохарчав чи простогнав.

Гейко навіть розсердився:

— Ти що: людина чи фашист? Якщо людина, то й відповідай по-людськи... Я — Гейко. А ти хто?..

Замість відповіді знову якийсь невиразний стогін.

«А може, справді німець з того катера, що згорів?»— подумав Гейко.

Він кілька разів з усієї сили махнув руками і опинився біля плавця. Та коли глянув йому в обличчя, то здивовано й злякано відсахнувся.

— Старий?.. Мічман?!

Справді, то був боцман сейнера, мічман Безбородько.

Близько сорока років Безбородько рибалив. Він знав море краще за власну хату, бо жив більше на воді, ніж на суходолі. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Безбородько попросився на бойовий корабель. Йому запропонували піти боцманом на сейнер «Стріла». Він з радістю погодився і виконував свої обов'язки бездоганно. Команда сейнера говорила, що Безбородько уміє зв'язати з каната двадцять чотири морських вузли, а з матроса зв'яже сорок вісім. Від нього перепадало всім: і мотористам, і комендорам, і сигнальникам... Гейка він теж не раз продраював, як-то кажуть, з пісочком. Але Безбородька любили. Любив його і Гейко.

— Мічман?— вигукнув він вдруге, приглядаючись до змертвілого обличчя боцмана.— Ти поранений?

— Допоможи,— прохрипів старий моряк.— Не допливу сам...

— Не дрейф, мічмане!— заспокоїв його сигнальник.— Удвох допливемо. Ну, держись за мене, клади руку на плече... Ось так.

Вітер віяв з моря. Хвилі котилися до берега, допомагаючи плисти.

Проте, пропливши якусь відстань, Гейко відчув, що слабне. Безбородько чим далі ставав усе важчий і важчий. З кожною хвилиною він все млявіше ворушив ногами. Лице йому закам'яніло. Наповнюючись страшним передчуттям, Гейко час від часу запитував:

— Тримаєшся, мічмане?

— Тримаюсь...— відповідав той, ледве ворушачи губами.

— А ти працюй ногами, а то — задубієш. Не дозволяй собі слабнути.

— Та я... працюю...— шепотів старий.

До берега лишалося ще миль зо три. Але сили Гейкові танули. Холодна вода вже не остуджувала. З обличчя котився піт. Все тіло палало й тремтіло в надлюдському напруженні. Легені, хриплячи, рвучко, хапали повітря. Серце мовби вискакувало з грудей. М'язи німіли. Йому потрібний був хоч коротенький перепочинок.

— Мічман!— покликав Гейко.— Ану спробуй плисти сам... Чуеш? Сам спробуй. А я підтримуватиму.

Безбородько, не відповідаючи, зробив кілька рухів. Але, застогнавши, почав захлинатися водою. Гейко підхопив його. Тепер він трохи відновив сили і якийсь час плив швидко. Та хвилиного перепочинку вистачило ненадовго. Безбородько тягнув до низу.

Тоді Гейко вирішив думати не про те, що йому важко, а про щось інше. Нехай руки здійснюються й опускаються механічно, як весла, бо й справді: чому вони знесіли після двох миль? Чому не після трьох... п'яти?.. Хіба є межа людському прагненню, людським можливостям? Якщо м'язи відмовляються працювати, то є мозок, є воля, яка навіть фізично безсилу людину робить велетнем, і він, Гейко, мусить закликати на допомогу свою волю, щоб зберегти життя собі й мічманові.

Ще за якийсь час Гейко відчув, що хвилі, які жетуть до берега чередою, вже не допомагають йому, а навіть перешкоджають. Він почав розраховувати кожен свій рух. Коли хвиля здіймалася — відпочивав, коли спадала — гріб, працюючи то руками, то ногами.

Вже виразно виднілася земля. Вона лежала величезною темною масою попереду. Іноді Гейкові здавалось, що він чує клекіт прибою.

Місяць пересунувся над виднокругом і зблід. Сріблястий шлях, прокладений ним, прослався морем до самого берега. Це був шлях до землі, до рятунку.

Але Гейко вже тонув. Кілька разів він ковтнув гідкої гірко-солонної води. Хвилі перед очима розпливались і чомусь набрали червоного кольору. І місяць став червоним, наче закривавленим.

— Мічман! Мічман! Старий! — покликав Гейко.

Але Безбородько навіть не ворухнув губами. Гейко з жахом подумав, що втратив голос. Адже він не чув навіть самого себе. Справді, кричав він чи тільки думав кричати? Треба спробувати ще раз. Він зібрав усю силу й вигукнув:

— Мічман Безбородько!

Той мовчав. Очі йому були щільно сплющені.

Треба було щось робити. Непослабною боротьбою підтримувати і роздмухувати ту іскрину життя, яка ще жевріла в ньому. Гейко вигукнув щось гнівне, сильне, і це прозвучало як виклик морю.

Але зразу ж він змовк. Зрозумів, що даремно витрачає силу. Скільки? Може, тисячну частку тієї, яку ще має. Та, може, саме ця тисячна частка й допоможе йому дістатися берега.

Безбородько тягнув Гейка донизу. Його рука на Гейковому плечі зробилася наче залізною. Пальці в'їлися в тіло. Однак це й додавало Гейкові сил, щоб триматися на воді. Коли б він відчув, що його плече звільнилося від тягаря, що мічмана більше немає біля нього, сила волі, певно, зрадила б йому, і він пішов би на дно. Бажання будь-що врятувати мічмана примушувало діяти з усіх сил.

Він не помічав, що з кожним новим махом руки важко стогне. Він бачив землю, але не міг зрозуміти, скільки до неї. Кабельтов *? Півкабельтова?

* *Кабельтов* — морська міра довжини, 185,2 метра.

П'ять метрів?.. Очі йому заткало рожевою мережкою. Дрібні кільця мережки змінювали свою форму, ворушилися, тремтіли...

І раптом буйна радість огорнула Гейкове серце. Він торкнувся ногами ґрунту. Пінявий водяний вал знову підхопив його, підняв, поніс на своїх плечах. Але Гейко вже знав, що ніяка сила не потягне його назад, у море.

Ще раз ударився пальцями об гостре каміння, впав на коліна, поповз. Зникав під водою і з'являвся знов. Прибережні хвилі котили Гейка разом з камінням, разом з чорним корчем, занесеним сюди хто знає звідки.

Він обома руками вхопився за той корч і тільки тепер зрозумів, що тіло його надто легке, а плече не відчуває тягаря. Як це сталося? Де дівся мічман Безбородько? Коли його задубілі, скарлючені пальці відірвалися від Гейкового плеча? Ні, це не могло статися давно. Це сталося ось зараз, бо Гейко ще відчуває те місце на плечі, де лежала рука боцмана...

І Гейко забув про берег. Він стояв обличчям до моря, гойдався на слабких, мов не своїх, ногах. Хвилі котилися з моря, били його в груди, наче кулаками. Він не довго стояв. Пішов назустріч тим хвилям, розставивши тремтячі від перевтоми руки, розгрібаючи ними густе, як вовна, шумовиння. Він шукав Безбородька.

Знов гірка й солона вода заливала йому рот і вуха. Знову він падав на коліна і різав їх об гостре, обліплене черепашками та слизькими водоростями каміння. Шукав, аж поки не зачепився і не впав просто на Безбородька. Тоді обхопив його руками, притиснув до грудей і поніс.

Хвилі гналися за ним, стрибали йому на плечі, намагалися збити з ніг, вирвати з рук ношу. Але Гей-

ко все дужче притискував Безбородька до своїх грудей і йшов, ішов, відчуваючи ледве вловимі постуки серця мічмана. Земля, залята легким синюватим сяйвом, уявлялася йому рідним домом, в якому він дістане нову наснагу до життя.

Остання хвиля накопилася на берег. Блиснувши білим, як сніг, шумовинням, лизнула ноги. Та вона вже була безсила. І Гейко переможно засміявся. Під ногами у нього заскрипів береговий пісок. Матрос упав на коліна, потім на лікті, припав щокою до землі. З грудей вирвався глибокий рівний віддих.

Вкрай знесилений, він уже спав.

КАШТАН БІЛОГРИВИЙ

Кінь мчав то серед високих, аж до неба, сосон, то перестрибував кущі глоду і дикого колючого терну, і це йому давалося легко, то вискакував на зелений простір галявин, натягував ноги, як струни, і вони, здавалось, видзвонювали струнами, і довга грива його палахкотіла на зустрічному вітрі білим полум'ям.

На коні в саморобному сідлі сидів маленький розхристаний, простоволосий вершник, обхопивши коня ногами і притиснувшись до його боків голими п'ятками.

Кінь і хлопчик важко дихали, навіть стогнали, але вони немовби злилися одне з одним. Кінь, летючи над землею, не намагався скинути вершника, вершник не падав з коня.

Партизани, лісові хазяї, бачили цей шалений біг, цей неймовірний політ, але не зупиняли коня і його маленького босоногого вершника, тільки стежили, куди вони мчать і де зупиняться, і передавали від схованки до схованки:

— Промчав...

— Пролетів, як скажений...

— Наближається до штабної землянки...

Перед штабною землянкою уже стояв командир партизанського загону. Він високо і владно підняв руку.

— Стій, хлопче! Далі тобі дороги немає.

Кінь захропив, звівся на міцні задні ноги, показавши всю красу свого мускулястого тіла, загрозило вдарив копитами повітря, повів лютими карими очима на несподіваного чоловіка.

Хлопчик і тепер не впав, утримався в саморобному сідлі, наче прикипів до коневої спини, тільки сказав:

— Вгомонися, Каштане, це, мабуть, саме той, хто нам з тобою потрібний,— і пустив повідки.

— Ану злазь, хлопче... Доповідай, як ти сюди потрапив і як тебе зовуть.

— Я — Федько. Партизанів шукав. А ви хто? Як вас зовуть?

Він ще не злазив з гарячої спини коня.

Чоловік усміхнувся у коротенькі чорні вуса, поправив легеньку смушеву шапку з червоною стрічкою, нашитою ніби для того, щоб бути показнішим перед цим хлопчиськом.

— Мене партизанським Батьком зовуть. Або кажи просто — Батько, як усі.

Хлопчик легко зіскочив на землю, притулився щочкою до коневої голови і сказав:

— Бачиш? Недаремно ми мчали, мій друже.

Кінь поклав голову йому на плече, бо розумів, що Федько говорить ласкаві слова, видихнув повітря великими тремтливими ніздрями і заспокоївся.

— То кажеш — Каштаном зовуть?— запитав Батько.

— Ви ж чуєте.

— А де ж ти взяв такого крилатого коня?

— Сам виростив. З маленького лошачка.

— А лошачка де взяв?

— Колгосп мені подарував. Бо всім відомо, як я люблю коней. І Каштан мене любить. О-о, він все розуміє. Ми оце з вами балакаємо, а він слухає і розуміє... То тільки погані люди коней не люблять, б'ють їх батогами і чим попало. А ми з Каштаном ні разу не полаялись і навіть не сердились один на одного... Бувало, піду в школу, а він теж до школи прийде, стане перед вікном і стоїть, заглядає, дивиться, де я за партою сиджу...

Батько весело засміявся на цю гарну і таку щиру та безпосередню розповідь і запитав, милуючись хлопчиком:

— А вчитель же що?

— У нас учителька була. Так вона спершу сварилася, а далі звикла. «Хай,— каже,— дивиться та слухає, може, й він знатиме те, що ви...» А після уроків я сідав на нього верхи і їхав додому...

Хлопчик враз обірвав свою мову, не договорив чогось, щось інше торкнулося його серця, він спохмурнів, насупився, і очі його стали немовби не дитячі.

І спостережливий Батько щось прочитав у тих очах, сам урвав цю розмову й підійшов до коня, погладив по тугій шиї, розчесав пальцями довгу і густу гриву.

— Точно... Каштан... Тільки він не просто Каштан, а ще й білогривий. Ось як його треба звати. Масть каштанова, а грива біла... Ти з якого села?

— З Лозівки. Ось тут — десять кілометрів, якщо по прямій. Тільки вже немає села. Вогнем пустили німці. І маму мою спалили...

І тут Федько заплакав, але ще сказав крізь сльози:

— Тому й шукав вас. Помститися хочу.

— Батько на фронті?

— На війні.

— Помститися — це добре діло. Нападати на когось не можна. А відплатити їм, катюгам, відплатимо неодмінно... А ти не плач, не плач. Бо ти ж тепер — партизан, народний месник.

Батько пригорнув до себе Федька, провів долонею по його чубчику, ніби справді рідний батько.

— Розумію твоє горе, але не плач... А німці де?

— Там...— кивнув головою хлопчик.— У нашому селі... Убийте їх, бо то ж не люди, а звірюки осканжені!..

Федько перестав плакати, але дитячі плічка його ще здригалися, груди схлипували. Він витирав брудними кулачками сльози, і очі в нього справді ставали сухі та якісь гострі, зосереджені.

— Уб'ємо!— твердо сказав Батько.— На нашій землі чужинці не приживуться. Такі вже ми люди... волелюбні... Ну, ходімо до мене в землянку та відпочинеш, поїси щось, бо попереду будуть бої...

Батько взяв Федька за руку і повів до себе. А кінь здивувався тому, що сталося, заіржав, дивлячись їм услід. Не голосно, не на весь ліс, а нутром, грудьми, наче заридав. Йому здалося, що на завжди забрали його Федька, якого він так любив нести на своїй спині.

Він знав, що його друга зовуть Федьком, але не вмів вимовити це слово, хоч і намагався. Йому хотілося сказати: «Федько, я люблю тебе»,— але не міг цього сказати, тільки розумів свою думку.

Йому принесли у відрі вівса, пучечок пахучої соковитої трави, але він не захотів їсти, бо не було Федька. Хлопчик після потрясінь спав важким тривожним сном.

Каштан, поволі переставляючи ноги, підійшов ближче до землянки, став перед дверима і завмер,

ніби витесана з каменю статуя. Так нерухомо він раніше стояв перед вікном школи, коли у Федька був урок.

Деякі партизани намагались погладити його чи потриматись за неймовірно білу і довгу гриву, але він погрозово форкав, викрешував копитами холодні сині іскри, і очі його наливалися хижою кров'ю. Він дивився на людей ворожим поглядом і нікого до себе не підпускав. Все думав про Федька. Йому вчувався навіть його рідний голос, чулися його кроки...

Але самого Федька не було. Відчужено і холодно кронами дерев шумів густий ліс. Цей невидимий чорний шум навівав на Каштана глибокий смуток і немовби аж притискував до землі. Часом йому здавалось, що це звідти прийшло до нього горе, і він настоював вуха, стриг ними, роздував гнівом круглі і великі, як озера, ніздрі, і вони нервово тремтіли.

«Навіщо у мене відібрали Федька?— думав він.— Навіщо нас розлучили?..» І пригадував: було, ще й сонце не зійде, а Федько вже біля нього. «Ану виходь, Каштане, на свіже повітря. Застоявся ти, тепер тобі треба побігати, бо коли кінь не бігає, то вже й не кінь зовсім...» Вони зливалися одне з одним і дико мчали широкими просторами степу. Обом їм це приносило буйну радість. Обое вони були веселі й невтомні... Потім купалися в річці, плавали, і Каштан був радий, що Федько тримається за його гриву. А потім Федько розчісував цю гриву і шкребачкою вигладжував усе його міцне мускулясте тіло, мистив копита, дивився, щоб не застряла якась колючка. А ще потім Каштан любив смачно поїсти із Федькових рук...

Про все це згадував Каштан як про щасливі дні в його житті, як про щось райдужне і неповторне.

Еге ж, він не вмів говорити, як люди, але умів думати, згадувати і сумувати.

...Зненацька він здригнувся всім тілом. Двері землянки відчинилися, і з них вийшов Батько. Його Каштан підпустив до себе, навіть радо, тихенько і з надією заіржав, ніби спитав: «А де ж Федько? Чому його так довго немає?..»

Батько погладив круту коневу шию, заговорив лагідно:

— Не тривожся, Каштане, є твій Федько. Хай поспить трохи. І ти відпочинь. Поїж і відпочинь. Чого ж ти не їси?.. Силу свою втратиш і красу. То Федько тебе й розлюбить.

Почувши ім'я Федька, Каштан взяв із Батькових рук пучечок соковитої трави і почав поволі жувати. Бо — наче з Федькових рук узяв.

Уже було кілька боїв, а Федько з Каштаном ще в жодному з них участі не брали. Батько поки що не дозволяв.

— Звикай,— казав він Федькові,— і Каштан твій білогривий хай притреться, бо злякається вибухів та пострілів і понесе тебе прямо на ворожі кулі. Уб'ють обох.

Щоправда, двічі Батько посилав Федька у розвідку разом з групою партизанів, і кожного разу перед цим Федько розмовляв з Каштаном:

— Я тебе на трохи залишаю, Каштане, але не сумуй тут без мене, я скоро повернусь. Мені теж не хочеться з тобою розлучатись, але треба, сам розумієш.

«Авжеж, розумію»,— думав Каштан і терся головою об Федькову щоку та тихенько, щоб ніхто більше не чув, лагідно щось іржав хлопчикові на вухо.

А одного дня почався бій на узліссі. Фашисти пішли навалою, наче почманіли, наче напилися найпо-

ганішого зілля. Федько разом з іншими партизанами кинувся відбивати атаку. У розпалі бою він не бачив, що й Каштан пішов за ним.

Білогривого не лякали ні постріли, ні вибухи. Він тільки здригався, коли недалеко від нього гухкав вибух снаряда, як і людина здригається, а сам не зводив очей із Федька. Коли Федько з автоматом переповзав на інше місце, він теж переходив, щоб увесь час бачити свого улюбленого друга.

Потім Федько звівся майже на повний зріст, побіг уперед, стріляючи. Але раптом наче спіткнувся, упав грудьми на землю. Каштан спершу подумав, що так і треба — упасти, заховатися серед трави, а потім знову бігти вперед та стріляти по тих, хто напав на цей ліс і на Федька. Але хлопчик не рухався, а лежав і лежав. Навіть тоді, коли всі інші з войовничими вигуками та стрільбою побігли вперед.

Каштан відчув щось недобре. Він вирішив більше не ховатися серед дерев, а підійти до Федька. Але хлопчик не ворухнувся навіть тоді, коли Каштан щось йому сказав своєю мовою. Він лежав, припавши грудьми до землі, права рука його з автоматом була відкинута вбік, а тіло не дихало. Тільки в обличчі, повернутому до руки з автоматом, застигло щось хоч і рідне, але навдивовижу мовчазне, до чого Каштан не звик. Та ще з грудей вибіг, виточився червоний струмочок і розлився, розтікся по землі і по траві.

І тоді Каштан зрозумів: немає більше живого, веселого, ласкавого Федька. Немає і вже не буде... Кінь високо підняв голову, витяг довгу гривасту шию і не заіржав, а розпачливо, приречено, одчайдушно закричав на увесь ліс, так закричав, що усе птаство злетіло в повітря і закружляло там, тривожно лементуючи, а дерева здригнулися і почали роняти на землю листя...

Коли закінчився бій і партизани поверталися до своїх землянок, то натрапили на Федька і коня, який стояв нерухомо, схиливши над хлопчиком голову.

— Отут і поховаємо Федька,— сказав Батько,— отут, де він упав від ворожої кулі. Стежка до нього не заросте.

— А що ж з Каштаном буде?— запитав хтось обережно.

— Подивимось, подивимось,— непевно сказав Батько.

А з Каштаном коїлось незвичайне. Він підходив то до могили Федька, то до штабної землянки, ніби там щось хотів спитати у Батька,— іншої дороги він не знав... Партизани його не чіпали, навіть боялись, бачили, що кінь ніби втратив розум, а застрелити не могли. Кожному бачився не тільки Каштан, а й Федько на ньому...

Підпускав до себе Каштан тільки Батька. Вони поряд ішли поміж кущів ліщини і дикого терну та високих дерев, зупинялися біля Федькової могилки, схилили голови і мовчали. Батько розумів коня, а кінь розумів Батька.

Настав час, коли партизанам треба було вийти з лісу, щоб з'єднатися з армією. Почали збиратися. Хотіли взяти з собою й Каштана. Але він, бачачи, що відбувається, не дався навіть Батькові. Навіть перед ним грізно бив копитами землю, погрозливо хропів, люто поводив великими карими очима, з докором дивився на Батька і ніби запитував: «Навіщо ж ви полишаєте тільки нас двох, Федька і мене, а самі кудись ідете?..»

Та партизани все ж пішли.

А Каштан зостався в лісі. Після смерті Федька він і так почував себе сиротою, а тепер і зовсім оса-

мотнів. З усього живого на світі був тільки він та ще ліс. Іноді ліс мовчав, замкнувшись у самому собі і, як здавалося Каштанові, заглибившись у скорботу. А бувало, що гомонів. І тоді Каштан слухав та розумів мову лісу. Деревя розповідали йому і одне одному про Федька, і кінь їм був дуже вдячний за це. Часом і сам озивався до них. І йому здавалось, що дерева чують його і теж розуміють, як йому тяжко і сумно.

Бо — немає Федька.

У Каштана було досить паші, він міг бродити у ній, занурившись по самі коліна. Міг пити з трави росу. Але ні їсти, ні пити йому не хотілось. Він стояв або лежав біля Федькової могилки і невідривно дивився на неї, ніби крізь землю бачив самого хлопчика. А іноді тихо плакав, підігнувши передні ноги перед могилкою, і сльози у нього були зелені, як ліс, і гарячі, як сонце.

З кожним днем Каштан худнув, зсихався, слабшав. Його шерсть уже не вилискувала, як раніше, м'язи під шкірою не грали здоров'ям та силою, і навіть біла грива посіклася, стала коротенькою і поруділа. А очі затуманились і ні на що вже не хотіли дивитись.

А одного разу він поклав голову на Федькову могилку, тяжко, протяжно зітхнув і помер.

ВОДА

1

Колодязь був близько, за кілька кроків од Миколчиного двору. Але майже кожного ранку хлопець брав відро і йшов по воду, долаючи добрих два кілометри. Туди легко було йти — порожнє відерце.

Воно торкалося денцем сухих та жорстких трав, що ростуть на білокам'яній одеській землі, й лунко подзвонювало. Фашисти там, у місті і в його селищі, а тут, серед хаотично наваленого каміння, вони з'являються рідко. Бояться несподіваної партизанської кулі.

Назад Миколка повертався з повним відром. Йому було важко, він часто зупинявся, відпочивав.

На околиці селища його перестрічала фашистська варта, вона знала його.

— Миколка, давай вода.

Хлопець стріпував вигорілим на сонці нестриженим, вихрастим чубчиком і сміявся до них зеленкуватими, як море, очима та веселими білими зубами:

— Пийте, пийте... У нас у селищі такої немає.

— Хорош вода. Хорош Миколка.

Пили і прицмокували.

Залишали і йому з піввідра. Він приносив лишок води додому, і мати перш за все запитувала:

— Записку опустив у колодязь?

— Опустив, мамо.

2

Важко було партизанам у катакомбах. Тягнутися і розгалужуються вони під землею на багато кілометрів. Одні лабіринти висотою у ріст людини, інші й зовсім низенькі, доводиться йти пригинці, щоб не стукнутися головою об зубцювату стелю.

Партизани розширили деякі підземні ходи, зробили приміщення для штабу, госпіталю, червоного кутка, місця відпочинку. Не вистачало їжі та води.

Не вистачало води?

Але ж Миколка ходив до партизанів з відром по воду! Так. Але вона була лише в одному підземному колодязі. Нею втамовували спрагу поранені. Та ще Миколці наливали повне відро. Для маскуван-

ня. Щоб приспати ворожу пильність. Бо щоразу в порожньому відрі він опускав записку. З неї партизани дізнавалися, де розташовані ворожі частини, де скупчуються танки, що робиться в місті.

Такі відомості дорожчі за відро води.

3

— Зер гут вода, — казав Миколці обер-лейтенант, начальник застави. — Зер гут, Миколка.

Фашист широко роззявляв рота і, смачно плямаючи губами, пив так, що живіт у нього то підіймався, то опускався, як у коня. Потім він розстібав гудзики на кітелі і обризував собі груди, блаженно посміхаючись.

— Харо-ош!

— І я радий, пане обер-лейтенант, що вода вам до смаку. Вам гарно і мені теж...

Обер-лейтенант іноді пригощав Миколку шоколадом. Хлопчик не відмовлявся, брав і дякував:

— Данке, пане обер-лейтенант. Дуже данке.

Вештаючись серед ворогів, він уже вивчив чимало німецьких слів і користувався ними до діла й без діла. Обер-лейтенантові і солдатам це подобалось, вони реготали з його вимови і наказували повторити. Замурзаний, розхристаний хлопчик був для них забавкою, розвагою.

Часом вибухали, сходили з рейок фашистські поїзди. Ночами на ворожі застави налітали партизани. Ніхто з гітлерівців, здавалося, і не підозрював, що до цього всього причетний обірваний веселий хлопчик, який носить холодну смачну воду.

4

Так тривало довго.

Але одного разу сталося несподіване. Миколка, як завжди, взяв порожнє відро і сміливо пішов з ним

через фашистську заставу. Солдати були знайомі, обзивались до нього. Зачепив і обер-лейтенант, гукнув підбадьорливо:

— Носить вода, Міколка. Ошень хотеть вода.

— Гутен так,— відповів йому Миколка першими словами, які скочили йому на язик.

Він ішов степом, ламаючи розбитими черевиками суху колючу траву. Палило сонце. В лівому черевикові він ніс партизанам дуже важливе донесення про бензосклад, який треба знищити. Тільки б швидше, швидше передати записку. А там уже партизани своє діло зроблять!..

Миколка уже навчився бути обережним. Спершу обдивився навколо себе, навіть заглянув за найближчі кам'яні валуни, а вже потім сів біля колодязя, поставив біля себе відро і скинув черевик. Глянув на папірець. Ні, не потерся, цілий, і літери добре видно. У мами чіткий і зрозумілий почерк. Вона пише, а він тільки відносить. Але — ого, яка це допомога! Він не хто-небудь, а зв'язківець! Нікого з селища не пускають фашисти до цього колодязя, а його пускають.

Якось притерся до них, і ніякої в них підозри до нього. А може, навмисне прикидаються, гади, щоб вистежити?..

Раптом за спиною щось зашаруділо, посипались камінці. Миколка здригнувся всім тілом, миттю оглянувся і занімів від жаху. З автоматом напереваги до нього підходить фашистський солдат. Знайомий. Часто пив Миколчину воду. Видно, все-таки заздалегідь зробив собі схованку, та таку хитру, що й Миколка її не запримітив.

— Гутен так,— кинув своє звичне Миколка.

Але мамина записка уже лежала у порожньому відрі. Її видно. «А може, фашист ще не побачив?»— майнула думка. І, так-сяк прикриваючи відро собою,

ступив до колодязя, ще й сказав для переконливості:

— Вода панові обер-лейтенантові...

Але фашист коротко і різко наказав:

— Хальт!— і відштовхнув Миколку автоматом.

Вихопив з відра папірець, покрутив його перед собою, і очі його під сірою каскою звузились:

— Что пісаль? Кому пісаль?

— Та це так...— зам'явся Миколка.— Черевик ось муляе, то я й підклав...

— Пошоль!.. Шнель!..

Сонце потьмарилося над головою в Миколки. Земля захиталася під ногами. Він пішов під дулом автомата, дивлячись перед себе затуманеними очима. Мозок його шалено працював. Що робити? Кинутись на солдата, вкусити його за руку і якимось вихопити записку? Але ж такого здоров'я не подужаєш. Тікати?.. Вдарить із автомата і — кінець. Ні, він, Миколка, щось таки придумає, поки дійдуть до застави...

5

Обер-лейтенант ламаною, каліченою мовою говорив по-російськи, обходився без перекладача. Він ще не сердився на Миколку, навіть усміхався якимось не підроблено і навіть не змусив його стояти перед ним, а вказав очима на стілець під стінкою. Миколка причепився на ріжечку.

— Ну, Миколка, вода вместе піл, надеюсь, ті — мальшік зеер гут, розкажуй, что знаєш про партізан...

— Нічого не знаю, пане обер-лейтенант. Ви ж бачите, який я маленький. Хіба мені дозволено знати? Я ще дуже маленький.

— А записку носіть — не маленький?

— Так то ж не я писав. То мені один дядько дав.

— Який дядько? Как фамілій дядько?

— От, їй-бо, не знаю,— ворухнув худенькими плечиками Миколка.— Зустрів на вулиці, дав папірець і пішов.

— Зачем дав?

— А хто його знає...— Миколка завагався трохи.— Каже: ти по воду ходиш, то ось і вкинь оцей папірець у колодязь. Ну... я і взяв... Я більше ні в кого не візьму, пане обер-лейтенант. Навіщо воно мені?..

— Подойді ко мне побліже...

Миколка зупинився перед ним за два кроки, переступав з ноги на ногу. А обер-лейтенант тепер уже глузливо і довго дивився йому в обличчя. Далі заговорив:

— Дядько... вода... записка... Миколка, не валяй дурак!

— Я зовсім не валяю, правду кажу. Можу й перехреститись...

Фашист походив по кімнаті, рвучко зупинився перед хлопчиком.

— Ти умний, Миколка. Ти хотів мене вот так, на палець, вкруг пальця. Но тепер я знаю, зачем вода. Туди записка, сюди — вода. У тебе єсть колодязь, зачем ходіль так далеко?

— У нас вода погана, гнила, пане обер-лейтенант. Колодязь старий, засипався й заріс...

— Твій отець у катакомба? Партізан? — гостро глянув на Миколку фашистський офіцер.

— Що ви, пане обер-лейтенант?— Миколка глянув ворогові прямо в очі.— У мене немає батька. Ніхт! Іх бін — безбатченко.

— Что єсть — безбатченко?

— Ну... зовсім не знаю батька.

— А matka, matka, де вона?

— І матки нема. Теж — ніхт. Я круглий сирота...

— Что єсть — круглий сирота?

— Ну... такий... круглий, як бублик,— і Миколка усміхнувся.

— Ми длінно говорим, Миколка!— блиснув очима офіцер.— Слюшать меня... Завтра утром ти скажеш мені дядько, которий дав тобі записку. Скажеш, де твой matka. Кто у партизан начальник. І я тебе отпущу.

Він покликав вартового, кивнув головою на Миколку:

— В баню!

Миколка здригнувся. Він знав, що таке «баня». До війни це справді була дуже гарна лазня, в якій і Миколка з батьком не раз купався. Тепер же це приміщення з товстими стінами окупанти перетворили на катівню. Звідти часто долинав крик і стогін людей.

6

Всю ніч Миколка не міг заснути. Сидів на цементній підлозі й думав-думав... Справді, вгадав клятий фашист: тато у партизанах, у катакомбах. Але ж хіба можна зізнатися в цьому? І хіба можна сказати, що записку писала мама? Вона, мабуть, довідалася, що його, Миколку, затримали. То хоч би зникла кудись. Бо катуватимуть же ці люті змії... А може, уже й зникла. Адже вона теж — не просто так собі, а підпільник. Миколка це добре знає. Та вона й не приховувала від нього. А про партизанів він справді нічого не знає. Тільки й того, що після його записок вибухають ворожі склади, летять сторчма військові ешелони. Але ж про це всі знають, а він тут при чому?..

Сидить Миколка й вигадує, що ще сказати, щоб відпустили.

От би водички напитись. Дуже вже жарко, душно, спекотно у цій бані. Віконце, завбільшки в до-

лоню, не пропускає повітря. А пити ж хочеться — аж губи пошерхли...

Миколка стукає в двері. Їх відчиняє довготеле- сий фашист, той, що захопив його біля колодязя. Шкірить зуби з висоти свого зросту:

— Что хотель, Міколка?

— Водички... пити хочу...

— Найн вода, — розвів руками, — найн...

Грюкнув дверима, і знову Миколку охопила тем- рява й спекота.

Хлопчик притулився до стіни. Він ще не знав, що затіяли вороги. З тривогою ждав ранку. Звісно ж, його знову покличе обер-лейтенант, дасть напити- ся. А поки що Миколка потерпить, може, задрімає трохи.

Але дрімати він не може. Треба вигадати щось таке, щоб було схоже на правду...

7

— Як спав, Міколка? — Фашист був привітний і наче аж веселий.

— Добре спав, — усміхнувся Миколка пересохли- ми, потрісканими губами. — Тільки жарко дуже.

— Жарко харашо. — Не холодно... Ти згадав дядько?

— Згадав! — легко і швидко погодився Миколка, зиркаючи на графин з прозорою водою, що стояв на столі.

— Молодець. Говори, говори...

— Він такий... ну, вашого зросту. У сірій кепці. У сірому піджаці. І — з вусами...

— А вуса теж сірі? — глузливо і недобре блиснув очима обер-лейтенант.

— Ні, вуса сиві. Старий уже чоловік... І одно- го верхнього зуба у нього немає, — фантазував Ми- колка.

— Ясно,— пересмикнув тонкими губами офіцер.— Зеер гут. А матка де?

— Та звідки ж я знаю?.. Я ж не ночував дома. Давайте я збігаю, дізнаюсь. Ми тут ось поряд живемо.

— Не хитри, Міколка... А що ти ще згадав за цю ніч?

— Більше нічого й згадувати... Мені б — водички. Ледве не задихнувся в бані, аж горить усе всередині...

— Водічки? — Очі в офіцера хижо звузились. — Твоя водічка там, у партизанському колодязі... Але ось є водічка... — показав на графин. — Є! Чиста, холодна, ух, яка хороша водічка!.. Але й на язик не дам, поки не згадаєш. Хто дядько? Де матка? Хто командир у партизан? Де у них вихід із катакомб? Ти зрозумів мене, Міколка?

Хлопчик кивнув головою:

— Зрозумів... Я все сказав. Більше нічого не знаю...

— В баню!— крикнув офіцер конвоїрові, та раптом підняв руку.— Дай йому води. Помазать губи, язик...

Конвоїр капнув на денце склянки. Справді, вистачило тільки лизнути. А всередині пекло, палало...

8

Темно. Душно. Гаряче. Ой, як же хочеться пити!..

Авжеж, Миколка запам'ятав смак води на губах і на язиці. Краще б не злизував її з вінця склянки.

Він сидить, важко дихає... Згодом спирається на руки, зводиться, іде на тремтячих ногах до дверей, стукає...

Дивно: хоч і ніч, а двері загарчали залізним засувом. На порозі — знову той, довготелесий. Він сміється:

— Кушайть, Міколка...

І тиче йому в лице сухого, зморщеного оселедця.

— Води...— ледве вимовляє хлопчик, бо губи йому уже не підкоряються.

— На-айн вода!— солдат кидає на підлогу, під ноги Миколці, оселедця і зачиняє за собою двері.

Знову западає тиша.

«А справді, де поділася мама?— думає Миколка.— Певне, вона бачила, як мене привели під конвоєм, і відразу втекла. І дуже добре зробила. Бо її вже давно схопили б фашисти. Мені поки що тільки води не дають, а її, може, вже й закатували б... Не бійся, мамо, я нічого не скажу... І татові передай, що мовчатиму, доки й умру. Що б зі мною не робили...»

Миколка вже й порахувати не зумів би, скільки він просидів у лазні, бо він то поринав у раптовий сон, то прокидався від того, що пекло в грудях, ніби там палало ковальське горно...

Ніхто його нікуди не кликав. На підлозі так і лежав сухий, іржавий оселедець. Миколка глянув на нього, але взяти до рук побоявся. Хіба ж не ясно, що йому дали оселедця, щоб потроїти, подесятити спрагу.

Води!.. Хоч краплинку води!

Пробував стукати. Але тепер ніхто йому не відчиняв. Зрозумів, що катувати його не будуть, його замучать спрагою...

Почалося марення.

...Миколка бачить воду. Велике синювате озеро розляглося перед очима. Миколка йде до нього, простягає руки, а воно все відсувається й відсувається. Миколка стає. І озеро зупиняється. «А все-таки я дожену тебе!»— кричить Миколка. Він відштовхується ногами від землі й летить у повітрі, стрімко, як птах. Ось він уже над озером. Варто тільки опус-

титись, напитись і скупатись... Але озеро починає клекотіти, кипіти, наче його підігрівають спідсподу на велетенському вогні. Здіймаються клубки гарячої пари. Миколці від тої пари важко дихати. Він злітає вище. А коли пара розсіялась, то зникло й озеро...

Отямився від марення і застогнав. Довкола — стіни. Тільки сіріє віконечко. «Значить, зараз — день», — подумав Миколка.

Знову приліг. І знову побачив воду. Тепер уже — в колодязі. В тому ж колодязі, куди опускав записки партизанам. Вода там прозора, аж дно видно. А в ній плавають зорі, що світяться навіть у сонячний день. І дістати ту воду не важко. Треба тільки нахилитися, зачерпнути відром. Та нахилитися Миколці не хочеться. Краще отак лежати й не ворухитись...

Грюкає залізний засув. На порозі стоїть обер-лейтенант. Миколка бачить, як він лакованим чоботом наступає на оселедця.

— Ти не кушаль, Міколка?

Хлопчик мовчить, дивиться на офіцера якимись відсутніми очима.

— Ти не згадав, як фамілій дядько, де твоя матка, хто командує партизан?..

— Не згадав... не згадав... — ворухить покусаними губами Миколка.

— Вода хочеш, Міколка?.. Я скажу, і тобі принесуть вода.

— Не хочу... мені добре...

— Хочеш, Міколка. Я знаю, що хочеш... Але ти упрямий мальшик. Ти — маленький партизан... Нічого, я підожду, поки ти заговориш. Я накажу, щоб підігріли баню...

Обер-лейтенант регоче. Він так голосно регоче, що здригаються стіни. Ні, вони не тільки здрига-

ються, а тріщать, падають, зсуваються зі своїх місць. Серед цього неймовірного гуркоту чути стрілянину, вибухи...

І все одразу щезло, полетіло у безвість.

9

Опритомнів у катакомбах.

Він ще не знає цього. Але чує знайомі голоси. І серед інших — мамин і татів. Йому давали воду з того ж партизанського колодязя, в якому він бачив зорі.

Миколка звівся на лікоть, повів головою, і раптом очі його округлились: під зубцюватою стіною, згорбившись, сидів обер-лейтенант.

— Він!— вражено скрикнув Миколка.

— Знаємо, що він,— відгукнувся батько.— Йому дуже хотілося побути в катакомбах, ось ми його сюди й притягли, коли тебе визволяли... А ти лежи, лежи, синку. Набирайся сил.

Мама сиділа поряд і розчісувала Миколці вихористого, давно не стриженого чубчика.

ЛЮДЯНІСТЬ

Спогад

Уже в кінці війни, у березні сорок п'ятого, після тяжких морських боїв і поранень наш корабель «Шторм» став на капітальний ремонт.

Сім'я моя — дружина Аня і маленька донечка Оля — перебувала тоді в евакуації в Омській області, і я попросив відпустку, щоб перевезти їх до Кривого Рога, де ми жили ще до війни.

Туди, в степовий радгосп далекої Омської області, дорога була важка, а назад — ще важча,

Скільки тих пересадок випало на великих і малих залізничних станціях, то й не злічити. І їхали ми не пасажирськими поїздами (їх майже не було), а попутними товарняками — то в тамбурах, то на відкритих платформах, одне слово, коли і як довелось. Але з горем пополам просувались. Мені допомагала морська форма і, звісно ж, бойові ордени та медалі на грудях (орденських планок ще не було).

На одній із пересадок я пішов до містечка, щоб узяти по карточках хліба і найпопулярнішого на той час іржавого оселедця. Знав, що в моєму напрямку через годину-дві повинен відійти черговий товарняк, але я затримався в черзі біля продовольчого ларка і повернувся саме в ту хвилину, коли поїзд уже рушив.

Добре знав і інше: якщо ми не вчепимось за цей товарняк, то наступного, який би тут формувався, доведеться чекати добу, а може, й більше. Відпустка ж моя наближалась до кінця, а запізнення у военний час розцінювалось і каралось як дезертирство.

Довго не роздумуючи, я схопив дитя на руки і крикнув Ані:

— За мною!

На наше щастя, одразу ж за станцією залізнична колія огинала великий ліс, і поїзд не набирав швидкості, а, зігнувшись довжелезною низкою вагонів, цистерн і платформ, ішов повільно. Але водночас, на наше вже нещастя, вагони, які ми проминали, були без тамбурів, і нам нічого не лишилося, як вистрибнути на якусь платформу. А це — дуже непросто!

Мене гамселив по плечах речовий мішок, на правій руці сиділа, притискаючись до моїх грудей, маленька Оля, а в лівій я тримав чемодан з убогими, але необхідними пожитками. У моєї дружини оби-

дві руки також зайняті вузлами — один великий, а другий менший.

Ми бігли по шпалах поряд з платформою, навантаженою лісом. Обое важко дихали, особливо Аня... Зненацька вона спіткнулась і впала. Миттю я звів її, поставив на ноги. Але вона схопилась за розбите коліно, з якого текла кров, і заплакала:

— Не можу далі...

Авжеж, вона була слабенька фізично і тоненька, як соломинка. Хліб в евакуації бачила рідко, виручала картопля, яка в Омській області таки добре родить. З Аниних листів до мене на корабель я знав, як їй важко з маленьким дитям, що народилося в перші дні війни і стало для нас ніби символом життя та перемоги. Аня була слабенька фізично, але сильна духом, і це тримало її на землі. Одного разу, коли вона відвозила радгоспівську картоплю на заготпункт для нас, фронтників, на неї напали вовки, яких під час війни в Сибіру розплодилось більше, ніж буває у звичайних умовах, і вона відбивалася від них палаючою дерев'яною головошкою, аж поки не вскочила на змиленних, здичавілих від жаху конях на територію радгоспу — там уже вовки відстали. Таке траплялося не тільки з нею, тому й заготовляли в дорогу головошки задалегідь.

...На закруті проглядався увесь товарняк, який зігнувся велетенською дугою на рейках і не набирив швидкості.

— Ще трохи, ще... Ти ж — сильна, — просив я Аню. — Зараз я кину на платформу речі, нам стане легше.

— Не кидай, не кидай!.. Може, я знову впаду...

— Я тобі дам — «упаду»! — гримнув я на неї.

З паровозної будки на нас дивився машиніст. Він бачив нас, може, краще, ніж ми його, бачив

наші неймовірні зусилля, але нічого не робив, щоб нам допомогти. Та й що він міг зробити? Хіба що зупинити поїзд?

Я ще не втрачав надії на щось, на якийсь чудо.

Спершу на якусь хвилю поставив на ноги маленьку Олю і обома руками кинув на платформу важкий чемодан. Ту ж мить вихопив з рук Ані великий незручний вузол і теж жбурнув на платформу. І ми знову побігли.

Машиніст невідривно дивився на нас, мабуть, чекав, що буде далі. «Але ж ти все бачиш!.. Чому не притишиш швидкість? — майже з ненавистю думав я.— Чи, може, хочеш позбиткуватися над нами? Людина ти чи не людина?»

Не гаючи часу, я зібрався з силою і однією рукою кинув за борт і маленький вузол. Але ноги у мене вже тремтіли від перевтоми. А що вже казати про тендітну Аню! Я на мить зиркнув на неї і злякався. Вона таки ще бігла, нахилившись уперед, але обличчя її стало зовсім безкровне, аж біле, вкрилося рясним потом, а широко розкритий рот з посинілими губами рвучко хапав повітря. Округлені очі не кліпали, а сухо дивилися на мене з мовчазним жахом. Вона добре розуміла, що відбувається.

Наші речі уже на платформі, яка вистукує на стиках рейок і невмолимо рухається далі й далі, а ми біжимо поряд — такі знесилені, що кожну мить обоє можемо впасти, і тим завершиться божевільний намір.

...Дивне буває з людським мозком. Він часом підкидає такі спогади, які зовсім не туляться до реальних подій, що відбуваються зараз. До флоту я був різнобічним спортсменом — бігуном, боксером, акробатом. Спорт полюбив на все життя з тих пір, як усвідомив, що мислю і рухаюсь.

І ось одного разу взяв участь у змаганнях з бігу на десять тисяч метрів. Знав, що змагаюся з відомими бігунами. Тримався — як навчив мене тренер: не відставав і не виривався вперед, зберігав силу для ривка на останніх, вирішальних ста метрах. Аж згадати страшно — як я тоді біг! Мої м'язи то німіли, то знову оживали. А серце уже не вмещалося в грудях. Але я біг. Заради чого? Щоб вибороти перемогу? Всього-на-всього? А коли б я її не виборов, то що б сталося? Ну, пожурився б трохи та й заходився знову тренуватися. І все-таки я тоді прийшов до фінішу першим. Упав уже за фінішною стрічкою...

Але ж то було зовсім інше. Я відповідав тільки сам за себе. А тепер у мене немає попереду фінішної стрічки. Але є дружина й донька. Порятувати їх — оце і є мій фініш!

...Товарняк рухався на закруті понад лісом. Машиніст стирчав у вікні. Здалося мені, що він подав рукою якийсь знак, але тут же мені подумалось, що то у мене вже мерехтить в очах. Мозок свердлило тільки одне: «Я-то ще бігтиму — спортсмен, моряк, у розквіті сил, а як же Аня?.. Аня?.. А що, коли знову впаде?.. Що мені тоді робити?.. Звісно, зупинюсь з дитиною біля неї, відстанемо від поїзда, опинимось далеко від селищ, від людей, а речі наші невідомо де й подінуться, куди їх повезе цей клятий товарняк...»

— Аню!— викрикнув я.— Пусти руку! Побіжи трошки сама! Та пусти ж мою руку!..

І на бігу, на ходу поїзда я підняв нашу маленьку Олю і пересадив через бортик платформи. Це був одчайдушний вчинок. Мабуть, я підсвідомо керувався думкою про те, що, якщо умів підняти дитину на платформу, то можу її й зняти звідти. А може, цим своїм вчинком я хотів додати сили Ані?

Та чим би я не керувався, але це була жорстокість з мого боку.

І Аня здригнулася всім своїм вугільним тілом, ніби крізь неї пропустили електричний струм:

— Що?.. Що ти накоїв?.. Наша Олюся!..

Та все ж побігла швидше. Тепер уже вона, мати, знала, що біжить за своїм дитям, і, може, в ці хвилини ненавиділа мене дужче, ніж я ненавидів машиніста. Так, я зрозумів. Вона ненавидить мене, засуджує, кляне. Очі її тепер уже були не холодно-скляні, а палали ненавистю до мене. Але я розумів: може, в цьому й порятунок...

Навіщо машиніст дав кілька гудків — коротких і довгих вперемішку. Ці гудки були схожі на наше флотське SOS, тобто «гинемо, рятуйте наші душі!». Але ж не машиніст гинув, а ми. То що ж він мені хоче сказати тими тривожними гудками? Чи наказує, щоб зупинились, відстали?..

Маленька Оля зиркала то на мене, то на Аню із за бортика платформи і плакала, але той плач її тонував у перестуках коліс. Цей монотонний, одноманітний, тупий перестук нагадував мені татахкання кулемета. Тільки кулемет убиває на фронті, а нас цей поїзд убивав далеко від війни.

Кінчився ліс, що його обгинав поїзд. Далі залізнична колія вирівнювалась. Тепер, мабуть, товарняк піде швидше. Звісно ж, піде швидше. А що буде з нами?..

Треба хутенько зняти із платформи Олю. Вона уже не плакала. Може, їй здалося, що це якась гра. Адже всі діти починають своє життя грою.

Аня якось непомітно для мене прискорила біг, очі її невідривно дивилися тільки на наше дитя, і в них прочитувалося божевілля. Таж ні, це мені так здалося, не божевілля, а цілеспрямованість. Аня раптом вчепилася лівою рукою за бортик плат-

форми, тепер ноги її ледве торкалися землі. Але вона трималася міцно, я допомагав їй триматись.

Поїзд рухався.

Машиніст дивився на нас із своєї паровозної будки. Що він зробить зараз, на рівній колії? Глянути б йому в обличчя, в очі! Прочитати б його думки... Але це неможливо. На далекій відстані обличчя його ледве вимальовується білою плямочкою.

А Оля знову заплакала, мабуть, таки зрозуміла, що це вже не гра, а може, ця гра їй уже набридла, і їй захотілося погратися у щось інше.

Я крикнув їй:

— Олю, не плач! Ми тут, з тобою!

З нею? Оце так утішив!

Та що ж це я справді накоїв? Краще б уже запізнався на свій поранений корабель, краще б мене послали у штрафбат змити провину своєю кров'ю, ніж тепер отаке!..

Неймовірно, але ми з Анею ще бігли: вона, висяди на бортику, а я — підтримуючи її. Колеса вистукували. На якусь мить вони здалися мені живими, і мені захотілося крикнути їм: та зупиніться ж! Досить цього випробування!

Чи не мариться мені? Перестук коліс нібито уповільнюється, уповільнюється... Ще не вірячи самому собі, ледве дихаючи, звертаюсь до Ані:

— Ти чуєш?..

І ледве вловив у відповідь її слабенький шепіт:

— Він стихає...

Ще хвилинка-дві, й вже колеса вистукують не тупо та мертво, а якось м'якше, спокійніше і не так часто, як досі. Маленька Оля, ніби відчувши, що гра змінилася, знову засміялась (дитя є дитя!). Смійся, Олюшко, смійся. Яке в тебе гарне личко! Поети написали багато про красу дівочого облич-

чя, але ще ніхто не написав про найвищу красу дитячого личка. Ах, якби я був поетом!..

І ось поїзд нарешті зупинився.

Я підняв до бортика і другу Анину руку:

— Швидше чіпляйся обома! Я допоможу!

Думав, що втома здолала мене остаточно. Але Аня здалася мені легенькою, вмить опинилася на платформі. Вслід за нею підтягнувся і я.

Машиніст привітав мене рукою — тепер це було виразно і чітко видно — і, давши довгий гудок, рушив у дальшу путь. Все швидше й швидше.

І вже колеса поїзда не татахкали тупо та бай-дуже, а видзвонювали, наче співали веселу пісню: «Оце так-так!.. Оце так-так!..» В обличчя нам війнув зустрічний степовий вітер. А ми — всі троє — сиділи на платформі й щасливо одне до одного усміхались. Ні, не просто — щасливо, а гордо.

Сміятися гордо теж дозволено, якщо ти переміг.

* * *

На наступній зупинці я побіг до паровоза, щоб подякувати машиністові. Це був старий уже чоловік, нефронтowego віку, з добрими очима. Тиснувши мені руку, він сказав:

— Одчайдушний ти, моряче, але ж і дурний. Ну, подумав би своєю гарячою головою: хіба можна зупинити поїзд на повороті? Та я б тоді там і застряв. А у мене ж фронтний вантаж.

Це був добрий машиніст.

БІЛЯ КОЛОДЯЗЯ

Сталося так, що від Умані до Одеси мені довелося йти пішки. Була середина літа. Сонце пекло немилосердно.

До сонця я звик, але дуже хотілося пити. Я знав, що попереду — Південний Буг, там можна напитися й відпочити. Та до річки було ще далеченько, кілометрів з двадцять, а спрага дошкуляла.

Раптом я звернув увагу на вказівник обіч шляху. На синій, випаленій сонцем дощечці, що своїм гострим кінцем показувала праворуч, виднівся лаконічний напис: «с. Шамраївка — 2 км».

Отже, якщо завернути праворуч, на ґрунтовий шлях, і пройти лише два кілометри, то я опинюся у якійсь Шамраївці. А коли село, то й — колодязь, а якщо колодязь, то й — холодна вода!

У моїй уяві так яскраво вималювався той колодязь з прозорою смачною водою, від якої аж зуби ломить, що я, довго не роздумуючи, попрямував на Шамраївку.

Пройшов чимало, а села не було видно, і я вже пошкодував, що так легко довірився дощечці-вказівникові, згадав, що кілометри, як і верстви, бувають з «гаками», і подумав, чи не повернути назад, на свій головний шлях? Але раптом путівець круто побіг униз, у величезну простору балку, а в тій балці лежало спокійне, розлоге село. Білі стіни, білі етернітові й червоні черепичні дахи вищирали з густого зеленого шумовиння садів.

Гарне село!

Художник, глянувши на нього, одразу ж потягся б рукою до пензля. А я лиш кілька хвилин стояв нерухомо і жадібними очима вбирав ту чарівну красу.

Та мій язик знову лизнув пересохлі губи, і я швидко спустився вниз.

Біля першого ж двору побачив колодязь із старим почорнілим журавлем, а біля колодязя — жінку, яка саме брала воду.

Підійшов, привітався втомлено, але чемно:

— Добрий день, бабусю.

Це й справді була вже старенька жінка, низенька, сива, висушена літами й життям. Коричневе обличчя її помережили глибокі й густі зморшки. Рук у неї були маленькі, чорні, з вузлуватими, майже нерухливими пальцями. А очі... очі мене просто таки вразили — були вони, мов у дівчини, сині та чисті, без тієї старечої поволоки, за якою ховається згасання душі і байдужість до навколишнього світу. Була вона у сірій кофтині, в довгій чорній спідниці, боса.

— Добрий, добрий день,— відповіла бабуся і знову здивувала мене — тепер уже своїм співучим, глибоко грудним голосом.

— Чи не можна у вас водички напитись? Геть зовсім у роті пересохло.

Вона глянула на мене синіми очима так, ніби хотіла розгадати, хто я, і очі ті засвітилися добротою.

— Пийте на здоров'я, вода у мене солодка. Ось я хутенько по кухлик збігаю...

Я хотів сказати їй, що у мене в дорожній торбинці є термос, але чомусь посоромився, промовчав. Та й не встиг — бабуся вже перетинала босими ногами вкритий споришем чистенький дворик.

Поки вона ходила по кухлик, я звернув увагу, що гарно й старанно побілена її хата була під соломою, що біля хати зеленів невеличкий городик, а під вікнами в стрункий рядочок вишикувались розквітлі рожі, які викликали у моєму серці спогад про далеке рожеве й сумне дитинство.

Напившись вдосталь, я не квапився прощатись. Хотілося трохи посидіти, відпочити біля цієї затишної оселі, і я запитав:

— Чому ж це у всіх хати під черепицею та етернітом, а у вас — під соломою?

— На мій вік і під соломою вистачить.

— А хіба ви самі живете? У вас більше нікого немає?

— Чому ж — немає?.. Є. Син у мене вчителює, та він он там живе, — показала вона рукою, — ближче до школи. То воно й гаразд. Навідується... І я в нього буваю... Обое вони — і син, і невістка — вічно в клопотах, вчителі ж. Як побуваю я в них, то хоч у хаті лад наведу. Поприбираю, а то й білизну виперу. Спасибі кажуть, дякують... А коли запече отут, біля серця, то я в них і довгенько живу. Найменшенького, Петруся, згадуємо...

— А де ж Петрусь?

— Та живцем згорів же у якомусь там катері. У морі.

Я аж кинувся:

— Як це?.. Коли?..

— На війні ж отій. Як з бусурманами німотинними воювали. Катер вогнем взяло, а він там... Ну й згорів.

— А ви ж звідки знаєте, як це було?

— Чого ж не знати? Вже після війни товариш його приїхав, то всеньке й розказав... А мені папірець прислали, що загинув смертю героя.

Вона помовчала трохи, ледь похитуючи головою на знак згоди з якимись своїми думками.

— Герой він у мене був... Катер горить, і він горить, каже його товариш, а по фашистах стріляє. Я оце якось із печі вибирала, а мені візьми та й упав жаринка на руку — ой, як же пекло! І олією та смальцем мастила, і мокру ганчірочку приклала, а воно пече. Та це ж тільки жаринка, а Петрусь увесь горів. Як же йому, моему маленькому, боляче було! Дитинко моя, дитинко...

Я боявся поворухнутись і не зводив очей з обличчя бабусі. Може, про те, що вона розповідає, тала-

новиті люди написали б поеми, вірші, а вона — так просто...

— Той Петрусів товариш і каже: «Пенсія вам повинна вийти за сина», а хіба ж я можу її взяти? Як згадаю, як мій Петрусь горів, як йому боляче було... Як згадаю... Це ж він і за мене, за всіх нас мученицьку смерть прийняв...

— І не взяли?— спитав я, не знаючи навіть, що сказати цій незвичайній жінці.

— Пенсію, питаєте? Та не взяла ж... А то якось Маруся до мене приходять, та, що пенсії розносить, та й каже: «Чудна ви, бабусю Насте. Коли б,— каже,— ваш Петрусь живий лишився, то не кинув би вас напризволяще?»— «Ні,— кажу,— він у мене добрий синок був...»

Вона раптово замовкла, дашком приклала руку до очей, глянула вздовж вулиці.

— Отож, либонь, і вона йде... Еге ж, Маруся.

Я мовчки ждав.

Ждала й бабуся, стоячи біля колодязя.

Підійшла Маруся. Через плече — вичовгана поштова сумка. Кругловиде, розпашіле від спеки обличчя. А сірі очі чомусь блищать радістю.

— Добридень вам, бабусю Насте. Хочете ви чи не хочете, а пенсію вам я все-таки принесла. Ось вона, одержуйте...

Жінка звела на дівчину сині очі, глянула здивовано і трохи злякано:

— Як ти сказала?.. Принесла?

— Авжеж,— задоволено мовила Маруся.— А то чого ж? Он уже й люди про вас балакають, кажуть, чудна баба, хіба тільки в неї син загинув, а ніхто ж від державної пенсії не відмовляється.

Бабуся притулила сухий кулачок до сивої скроні, другою рукою підперла лікоть, помовчала, постояла так у скорботній позі.

— Ну, заходь до хати, погомонимо... У мене ж ще двійко з рідні зосталось — син і невістка...

Я ще попив свіженької на дорогу, щиро подякував за справді солодку воду і пішов.

Відмірював неквапливими кроками довгу степову дорогу, а думав про бабусю Настю, про її велике людське серце...

ХІРУРГ

Павлові Бейліну

Жінку привезли до лікарні вночі.

Коли санітари перекладали її з машини на носилки і довгим коридором несли до передопераційної, здавалось, вона уже була мертва. Обличчя — стерильно-біле й нерухоме, очі заплющені, запалі губи туго стулені.

Немолодий уже хірург в білому халаті та білій шапочці, з-під якої на скронях виднілись рівненько підстрижені пасемця сивини, трохи потримав жінку за руку, рахуючи пульс, послухав серце і наказав:

— На операційний стіл! Швидко!

І заходився розпитувати у людей, що привезли жінку, як усе скоїлось. В коридорі несподівано зустрівся поглядом з хлопчиком років дванадцяти, якого запримітив не одразу. Той не плакав, а тільки дивився на хірурга зосередженими, напруженими і гострими очима.

Семен Павлович перед цим уже зробив одну складну операцію і почувався втомленим. Але відразу мовби й забувся про неї: перед ним лежала тяжко поранена в аварії жінка. В її кволі тілі життя боролось зі смертю.

Асистент і сестри, звично роблячи те, що їм належало, з тривогою позиркували на Семена Павловича. Друга операція підряд і — така складна! Як він витримає? Тим часом його худорляві в гумових прозорих рукавичках пальці щось робили в рані так швидко, що важко було за ними простежити, може, важче, ніж за пальцями піаніста. Часом вони, ці пальці, мовби завмирили на кілька секунд, і тоді могло здатися, що думають і мовчазно радяться між собою, як бути далі.

Напружена й холоднувата тиша панувала в операційній, її порушували хіба що однотонні, короткі й чіткі слова хірурга:

— Скальпель...

— Кохер...

— Пінцет...

Надходив ранок. Великі чорні вікна набирали синюватого кольору. За ними ворушилося гілля дерева, і лише вони свідчили про те, що операційна кімната з її фантастичним освітленням не витає десь у невідомості, що поза нею є ще й інший світ, у який він, хірург Семен Павлович, і його асистент, ще молодий хлопчина, і всі помічники поринуть після операції, як у життєдайну воду, щоб набратися нових сил, таких потрібних у їхній важкій роботі. Вони вийдуть уже не в білосніжних халатах і в гарних, теж білих, шапочках і будуть схожі на тисячі інших людей, не причетних до медицини, розправлять спину і з насолодою вдихнуть свіже ранкове повітря...

Односельці, які привезли покалічену і до світанку просиділи в приймальні, забачивши хірурга, всі разом похопилися йому назустріч:

— Що там?.. Як, товаришу хірург?..

Семен Павлович звів обважнілі повіки:

— Ідьте додому.

— Виживе?.. Скажіть тільки одне слово — виживе?

— Зробили все можливе. Ідьте.

Голос у лікаря був рівний, безбарвний, в ньому не вчувалося ніяких емоційних порухів. Хірурги набачилися усіляких ран і хвороб, наслухалися тяжких стогонів і зойків, тому в них виробилася звичка зовні не реагувати на почуття родичів та близьких. Інакше б вони не могли робити свою неймовірно складну, тонку, тоншу за ювелірну, і винятково відповідальну справу — розрізати, краяти, зшивати і зіцлювати напівживе чи напівмертве людське тіло.

Раптом Семен Павлович здригнувся, наче від удару електричного струму,— знову зустрівся очима з хлопчиком. Хоч той і мовчав, але хірургові здалося, що він щось каже. Очі його дивовижно змінювали свій вираз: чи то запитували, чи то наказували, чи то гостро пронизували його наскрізь. Але маленьке худорляве личко, засмагле на степових вітрах, з ледь помітним ластовиннячком на носі, було непорушне.

Семен Павлович не витримав того мінливого, незбагненого погляду, не міг довго дивитися в очі хлопчикові і, щоб зосередити свою увагу на чомусь іншому та не виявити власного душевного стану, сердито й грубувато спитав дорослих:

— Хлопчика навіщо взяли з собою?

— Це — Грицик, її синок. Оденький...— ступив ближче до лікаря ставний чоловік з густим, навмисне притишеним голосом, мабуть, старший серед інших.

— Ідьте додому. І його заберіть. Тут є кому доглядати хвору.

— По телефону можна дзвонити?— запитав той же чоловік.

— Дзвоніть, звичайно,— Семен Павлович повернувся, щоб іти в свій невеличкий кабінетик. Але зрозумів, що повівся надто сухо, як не належало б лікареві, й зупинився, заспокійливо додав:— Не хвилюйтеся, усе буде гаразд.

— Спасибі, Семене Павловичу,— жваво загомоніли люди; поки він оперував, приїжджі довідалися, як його зовуть.— Велике вам спасибі... Дуже просимо. На вас тільки й надія... І як воно сталося?.. Ну, треба ж таку напасть!.. Хоч би ж видужала. Ви вже постарайтеся, Семене Павловичу...

Він сотні разів чув такі безрадісні нарікання на долю, однаковісінькі благання, котрі, зрештою, не впливали на його ставлення до оперованого. Він подумав про те, що такі розмови тільки роз'ятрюють і без того налиті горем серця, у тому числі і його серце, і попросався.

Семен Павлович підсунув стільця до навстіж розчиненого вікна, сів і припалив сигарету. Він любив дорогі, запашні сигарети, але кутив тільки тоді, коли дуже хвилювався. Надворі тим часом зовсім розвиднілось. Дерева скинули з себе залишки нічного сну, у передчутті теплого весняного сонця заворушилися і жваво затріпотіли зеленими крильцями листя.

Семен Павлович кутив і пильно дивився перед себе. Очі його, ясні й проникливі, поволі ніби заволокало легким зеленкуватим серпанком, і вже не окремі листочки й навіть не дерева стояли перед ним, а, здавалось, гоїдалося суцільне зелене марево.

Непомітно на тлі того марева постав образ хлопчика. Авжеж, це — Грицик. Бачив його невеличке худорляве, типово сільське, не випещене личко, білявий чубчик аж до брів, а надто ж — очі, які не-

змигну дивилися на все те, що діялось навколо нього.

Чому він не плакав? Може, був упевнений, що його мама потрапила у надійні руки і їй тепер уже ніщо не загрожує?

Ніщо не загрожує... ніщо не загрожує... Та хіба можна бути певним у цьому до кінця? І тепер уже не про хлопчика думав Семен Павлович, а про жінку й про саму операцію. Рана справді серйозна — глибока, рвана. Операція робилася під загальним наркозом. Жінка здорова від природи (такими здебільшого бувають сільські жінки), загартована фізичною працею, тому наркотичний сон перенесла добре.

«Так, операція пройшла вдало,— заспокоював себе Семен Павлович.— Але що ж мене бентежить?.. Що не дає спокійно сидіти ось тут, перед розчинним вікном, крізь яке ллється духмяний запах травневого ранку, наповненого ароматом дерев, трав і квітів?..»

Та знову ж — очі... Очі того хлопчика, Грицика, з яким зустрівся уперше в житті.

«Чому ж ти сам не заговорив до нього?— з прикрістю подумав Семен Павлович.— Мабуть, тому, що втомився за ніч. Еге ж, саме тому. Але це не виправдання. Як би не втомився, все одно треба було щось сказати хлопчикові, лагідно погомоніти, втішити... Адже з його матір'ю сталося нещастя. У нього велике горе. А ти на те й лікар, щоб завжди бути чутливим,— докоряв собі Семен Павлови.— І твоя увага до людей не повинна бути тільки в межах стін цієї лікарні. У тебе ж не просто служба, тривалість якої вимірюється годинами «від» і «до», а постійний обов'язок перед людьми. Добровільний обов'язок, який ти взяв на себе з першою думкою про те, що станеш лікарем...»

Власне, як він став лікарем?

Кінчалась Велика Вітчизняна. Семенів тато воював щасливо. Додому надсилав листи-трикутнички то з фронту, то з госпіталів, але впевнено наближався до Берліна.

Та одного разу поштар-інвалід, який теж воював і залишив одну руку на переправі через Дніпро, приніс до хати не звичайного трикутничка, а офіційного конверта з повідомленням, що тато загинув смертю хоробрих.

Залишилася в Семена тільки мати. Працювала на буряках, а їх вирощувати нелегко. На той військовий час — ніяких тобі механізмів, тільки — руки та спина. Отож і Семен узявся до роботи. Допомогавав матері, як інші однолітки в колгоспі.

Так би і йшлося. Жили власним горем — смертю батька — і колективною радістю: наші війська вже добивали клятого німця-фашиста в його лігві, там, де він підняв свою гадючу голову.

Та скоїлося в хаті нове горе. Тяжко занедужала мати. В селі був тільки один старенький фельдшер — Денис Іванович, якого й на фронт не взяли. Ото він і лікував хворих, як міг. Лікував і Семенову матір. Хлопчик перестав ходити на буряки, був біля мами, а вона, як осіння билинка, сохла на його очах. Фельдшер приходив часто, і кожного разу Семен благав його:

— Дядю Денисе, врятуйте мою маму, вилікуйте.

Денис Іванович обіймав хлопчика за гострі худенькі плечі, горнув до своїх грудей, старих і запалих, і говорив тихим, тужливим голосом:

— Ти ж бачиш, усе роблю, що можу, — і скорботно хитав полисілою головою. — Я ж тільки фельдшер, мало знаю. Та й ліків телер немає тих, що треба. Такий час важкий.

— Ні-ні, ви знаєте, що треба робити, щоб мама

видужала, — наполягав хлопчик. — Ви повинні знати!..

Але одної ночі, коли вкрай знесилений Семен здріснув, мама тихо померла. Ховали її всім селом. Шелестів рясний дощ, ніби й небо оплакувало гарну, роботящу, з добрим серцем жінку.

А Семена, в якого не лишилося ніякої рідні, взяв до себе той же фельдшер, Денис Іванович, також самотній. Денис Іванович ніби й справді почував себе винним, що померла Семенова мати, тому поводився з хлопцем трохи запобігливо та надміру догоджав у всьому. Семен бачив це, і йому шкода було старого, бо він таки ж робив усе, що міг...

Якось хлопець не стримався і сказав:

— Дядю Денисе, не треба так... Я вже не дитина і все розумію... Краще, як ідете до хворого, то й мене беріть з собою. За санітара буду.

— Навіщо це тобі?— здивувався старий.— З хворими тяжко.

— Хай тяжко, все одно беріть... Я лікарем стану, як виросту. Я не хочу, щоб люди передчасно помирали, як моя мама.

— Гаразд,— погодився Денис Іванович і навіть зрадив, що все так обернулось: бач як, Семен хоче стати лікарем!

Тепер на всі виклики вони ходили вдвох. Семен чув болісні стогони хворих, бачив їхні тяжкі муки. Одні видужували, інші помирали. Все це тільки гартувало Семенову волю. А переконання, що йому таки треба стати лікарем, утверджувалось і міцніло в його серці.

У Дениса Івановича були медичні книжки. Хлопець накинувся на них, як спраглий на воду, перечитував, вивчав одну за одною, мов шкільні підручники. Уже старенький фельдшер ляже спати, а він сидить у куточку, затуливши лампу газетою, і гортає,

гортає сторінки, щось записує, шепоче незвичні медичні слова. Часто, бувало, й Денис Іванович підкаже, пояснить щось незрозуміле, та ще й похвалить, підбадьорить:

— Буде з тебе лікар, Семене. Бачу: добрий лікар буде!

Потяглися тяжкі післявоєнні роки. Голодно й холодно. А Семен — тепер уже юнак — закінчив середню школу і вступив до медичного інституту. І в нього одна мета — стати хірургом. Одержав диплом з відзнакою. Дехто з його друзів радив йому влаштуватись ближче до столиці, там, мовляв, і професори, і доктори наук та кандидати в доктори. А Семен попросився в село, до районної лікарні, де більше самостійної практики. І ось він завідує хірургічним відділенням, робить операції.

Семен Павлович раптом ніби прокинувся. Спогади розлетілись. Уже не зеленкувате серпанкове марево гойдалося перед його очима. Бачив кожную деревину за вікном, кожен листочок. Сонце щедро викупувало дерева, і листя мовби плавало в ньому, тріпотіло, шелестіло, жило...

«Стривай, а як там хвора?» — пронизала думка.

Палата містилася за поворотом коротенького коридора, була розрахована на чотирьох, тепер же в ній лежала тільки одна жінка, та, яку останньою оперував Семен Павлович. Хвора ще спала — наркоз ще діяв, але сон у неї уже був неміцний, губи час від часу здригалися. Пульс бився рівно, ритмічно.

«Все гаразд, — полегшено зітхнув Семен Павлович і зненацька відчув, як його пройняло невимовною радістю. — Яке щастя! Все добре!..»

Він зняв халат і пішов до виходу.

Та, розчинивши двері, вражений, зупинився. На

дерев'яному ганочку, зігнувшись і обхопивши коліна руками, сидів Грицик. Він квапливо підхопився й зацікавився перед хірургом. Як і раніше, нічого не кажучи, вп'явся в нього пронизливим, допитливим і якимсь іще... незбагненим поглядом.

— Ти... чого тут?— тільки й зміг вимовити Семен Павлович.

— Щоб вас не прогавити. То я — біля дверей...— відповів малий, і це були його перші, почуті Семеном Павловичем, слова.

— Та ні, я не про це... Взагалі чого ти тут? Я ж сказав, щоб тебе відвезли додому.

— Тут моя мама...

— А навіщо ти їй зараз?— захвилювався Семен Павлович.

— Я їй подушку підіб'ю, водички подам, температуру зміряю.

Голос у хлопчика був чисто дитячий, але в ньому виразно пробивалися нотки дорослої людини.

— Як же тебе залишили ті... що були з тобою?— ще дужче захвилювався Семен Павлович.— Чи, може, вони й намовили?

— Ні, я сам... Сказав, що залишусь, і — залишився,— без будь-якого вихвалання, а швидше діловито пояснив хлопчик.— Тут моя мама...

«Вилікуйте мою маму»,— зненацька відгукнувся Семенові Павловичу власний голос: отак він колись звертався до старенького фельдшера Дениса Івановича. Цей голос ожив у ньому зараз...

Семен Павлович не помітив, коли розвіялося хвилювання, довго стояв мовчки і тепер уже витримав погляд хлопчика, в якому відбилася все разом — біль, надія і віра. Нарешті порушив обопільну мовчанку:

— Ну що ж, ходімо зі мною.

Вони зайшли до ординаторської.

— Дайте хлопчикові халат,— попросив Семен Павлович медсестру, яка щось записувала до журналу.

— Тільки тихо,— попередив він Грицька.— Твоїй мамі потрібний спокій... Сам подивишся.

Якийсь час обое вони мовчки стояли біля хворої. Жінка спокійно спала, спокійніше, ніж досі.

— Ну от, бачиш? Усе гаразд.

— Спить...— пошепки і щасливо сказав хлопчик.

І тут Семен Павлович помітив, що з його очей уперше викотилися дві сльозинки.

— Тепер і ти поспи,— теж пошепки сказав Семен Павлович.— Не спав же, видно?

Хлопчик мовчки покрутив головою.

— Поспи, поспи... Ось на цьому ліжкуві.

ОКРАЄЦЬ ХЛІБА

У селі Орлик, де я народився, панував голод. Жахливий голод. Люди мерли щодня. А живі не впізнавали одне одного, бо лишались тільки обтягнуті шкірою кістки та ще очі.

Власне, і звичайним селом Орлик уже не можна було назвати. Люди перевели на їжу навіть старі стріхи, корів, коней, а той, хто був здоровіший, брав на плечі торбу та йшов світ за очі просити крайчика.

Така доля спіткала й мене, маленького хлопчика, який ще міг дибати ногами. Хвора мати сказала мені:

— Іди проси хліба. Це — не соромно. Адже не вкрав, а випросив.

— А ви ж як, мамо?

— Ще ось трохи терті з кураю є. А там — видно буде...

І я пішов.

Стояла осінь, холодна і непогідна. Вона батожила мене вітром, сікла гострими косими дощами, і часто серед голого степу я лягав під якийсь кущик бур'яну, шукаючи у нього прихистку.

Куди я йшов? І сам не знав. Кудись туди, де є хліб. А він же десь таки був...

З великими муками я пришкандибав до села Недайвода. Чому Недайвода? Село дуже багате на воду. Розкинулось воно навколо великого повноводого озера, обсаженого могутніми деревами та кущами. Але тоді це мене зовсім не цікавило. На думці було єдине — хліб.

Бачив і багаті куркульські оселі, і убогі, підтикані вітром, хатини. Кілька разів зупинявся, думав: куди ж зайти? На мені — драний піджачок, полатані на колінах штани. Кожне, глянувши, змилюється.

Заходжу до першого, що потрапив на очі, багатого двору. На ланцюгу лютує, мов скажений, пес. А хазяїн довго не виходить. Але ні, таки вийшов. Здоровенний, як гора, череватий. Голос у нього важкий і дужий, ніби із стовідерної бочки лине:

— Чого треба?

— Хліба прошу, дядечку.

— Іди, йди собі. Багато вас тут таких швендяє. Всіх не нагодуєш.

— Манюсінський шматочок. Бо вже й ноги не носять.

— Сказав іди, то й іди, поки я собаку не спустив!

На мить я уявив собі, що буде, як він справді відв'яже отого вовкодава. Він же мене геть пошматує, скалічить! У нього й гавкіт такий важкий та дужий, як у господаря.

— Я піду, піду, дядечку,— швидко сказав я.— Тільки не треба собаку...

Коли я відходив, мені здалося, що дядько задоволено чмихнув, а може, то чавкнуло під ногами багно.

«Ні, не піду більше в таку багату оселю,— вирішив я. — Піду в бідну хату». І вибрав чи не найбіднішу. Двір обнесений низенькою старою лісою, яку плетуть із верболозу та шелюги, в кінці двору — колодязь, теж, видно, старий уже, бо цямрини в ньому потрухлявіли, а біля нього — одне-єдине дерево — волоський горіх.

Тут собаки не було, і я безпечно зайшов до хати. Знову жалібно попросив хліба. Жінка одвихнулася від печі. Лице у неї було худе й змарніле.

— Нічого дати. Самі ледве дихаємо...— І заквилила: — Ой горе, горенько наше...

А на мисничку лежав малесенький окрайчик.

Мені, звісно, не хотілося дратувати тітку, бо візьме за плечі та й виштурхає за поріг, а тоді вже ніякої надії на шматочок хліба не лишиться, але я ще жалібніше попросив:

— Сухарика якогось... Я його розмочу або й так згризу... Зовсім охляв...

І зненацька у жінці щось змінилося. Вона перестала поратися біля печі, глянула на мисничок, сіла на ослінчик, посиділа так трохи, притулившись до худих щік худі руки, і почала плакати.

Чого вона плакала — я тоді не розумів. Тому вперто стояв на порозі, покірно схиливши голову.

Так тривало, може, з хвилину, а може, й зо дві.

Потім вона погяглася до окрайця, перерізала його надвое і одну половинку простягла мені:

— На, гаспиде, дитя мале...

Минуло багато літ і зим. Я вже працював у газеті. І одного разу нас, комсомольців, покликав до себе секретар райкому партії.

— Чи всі вважаєте себе справжніми комсомольцями?

Єдиним диханням ми відповіли, що всі.

Очі його засвітилися батьківською теплотою, але одразу ж і посуворішали:

— Так от, товариші комсомольці. Державі потрібний хліб. А куркульня його затискує. Десь поховала хитро і не дає. Каже — нема. Ох і сволота ж! Самі жиріють, пузатіють, а люди — без хліба...

Очі у секретаря райкому стали ніби металеві — сухі, з сталевим відтінком.

— Завтра зранку роз'їжджаєтесь, кому куди написано. А всім нам, і партійцям, і комсомольцям — на куркульню. Допомогу у бідняків шукайте. Без них не впораєтесь. А партійне завдання виконати треба. Спитаємо.

Гарний то був секретар райкому. Він зайвого не говорив. Він говорив тільки те, що треба.

А на ранок ми роз'їхались. Той — на село Широке, другий — на Веселі Терни, третій — на Шестерню. А я — треба ж таке! — був надісланий у Недайводу. В ту саму Недайводу, де зі мною убога жінка колись поділилася, може, останнім шматочком хліба і гірко плакала.

Як і належало, спершу зайшов до правління колгоспу. В накуреній кімнаті з типовим на той час столом — подзьобаним, порізаним, попаленим цигарками — сидів сам голова правління.

Хай це не видасться вам авторською вигадкою, але сталося ось що. Я простяг руку і назвався:

— Ткач. Від райкому партії.

Голова спокійно і меланхолійно дав свою руку і запитав:

— Що, хліб шукатимеш?

— Обов'язково. А чому одразу — на «ти»?

— Бо я теж Ткач... А шукати нічого. Шукали вже такі прудкі, як ти. Хто вцілів, а хто — ні... — І згорьовано почував непідстрижену, кострубату потилицю. — І де вони його в чорта ховають, той хліб, ніяк не додумаюсь. Комори порожні...

Я зрозумів, що в цього розгубленого, зневіреного голови правління підтримки я не знайду.

Так воно й сталося.

Тоді в селах, звісно, готелів не було, як тепер. І голова правління, мій однофамілець, не запросив мене додому (побоявся, чи що?), тому я ночував у приміщенні правління, намулюючи боки на твердій лаві. Та, власне, майже й не спав, бо весь час тривожила думка про хліб... З чим же я повернуся до райкому партії? Що скажу отому гарному секретареві, який звик прямо говорити і прямо діяти? Де хліб, який я мусив знайти? Немає поки що хліба!..

Я блукав по селу. Заходив у хати. Ішов у степ, де працювали колгоспники. І чим пильніше приглядався до людей та дослухався до їхніх розмов і голосів, тим твердіше переконувався, що один голос серед інших начеб мені знайомий.

«Та невже?.. — думав я. — Та невже?.. Ні, такого не буває! Це — омана, це — не та жінка». — «Буває, — заперечував мені внутрішній голос, — глянь на неї ще раз, прислухайся уважніше...»

Зрештою я не витримав, там же, на хлібному полі, підійшов до неї і просто сказав:

— Драстуйте. А я вас знаю...

Жінка звела на мене здивовані очі, заховані в глибоких зморшках, — такі зморшки бувають у людини, яка пережила тяжке горе.

— Звідки ви мене знаєте?

— Було... У дитинстві я жебракував. Заходив і до вашої хати. І ви поділилися зі мною окрайчиком хліба і... плакали.

Мабуть, глибоко засів їй у пам'ять той випадок. Хоч і далекий він, але швидко й пригадався:

— Було таке, було... То це... ви?

Вона вкрай розгубилася. Ще б пак! Колись бачила перед собою маленького, обірваного, брудного жебрачка, а тепер перед нею стояв дебелий юнак у юнгштурмівці з комсомольським значком на грудях, який надавав йому вигляду недоторканості й начальництва.

— То це справді ви? — ще перепитала вона.

— І тоді був я, і тепер я.— Радість розпирала мої груди.— Я добре запам'ятав вас. І шматочок хліба запам'ятав, бо, може, він врятував тоді мені життя.

— Го-осподи!.. Аж не віриться!.. А я ж думала, що ви вмерли.

— Вижив,— усміхнувся я.— Такі люди, як ви, не пустили на той світ.

— Та ви ж зайдіть. Знаєте, де живу, якщо не забули... Та коли мене впізнали, то й хату мою впізнаєте.

Увечері я зайшов.

І знову на мене війнуло далекими спогадами. Ось цей поріг я колись переступав, не знаючи, що мене чекає — привітне слово чи стусан у мою вузеньку й худу спину. Отут, біля низенького порога, я стояв і жалісливим, тремтячим голосочком просив шматочок хліба. Он там, на мисничку, лежав окрайчик...

Тепер жінка посадила мене до столу, сама сіла навпроти. Більше нікого в хаті не було. Потріскував каганець на столі у металевій підставці.

— Я знаю, чого ви приїхали,— сказала Марія Пилипівна (так її звали).— Хліб трусити. І не тільки я, всі знають.

— Всі? — аж не повірив я.— Чому ж мені ніхто не хоче допомогти?

— Боятся. Куркулі ще на нас верхи їздять... Ви, може, поїсте що-небудь?

— Ні-ні, спасибі, не турбуйтеся,— швидко відмовився я, бачачи, що хата в жінки не багата.— Я не голодний, як тоді... У вас сім'я чи самі живете?

Марія Пилипівна схилила голову на груди і опустила очі. Але коли звела їх на мене, я побачив у них велику тугу та приховані сльози.

— Була сім'я. І чоловік, і син... Чоловіка вбили з рушниці чи, може, з обріза. Увечері, крізь вікно. Він сидів — де ви оце зараз. Ми вже хотіли гасити та лягати спати. Як зненацька — постріл. Він, сердешний, так і впав. Більше й не поворухнувся. Активіст був. У куркулів хліб викачував. Ото вони його й застрелили...

Запала тиша. Тільки важко дихала жінка.

— Знайшли хто? — запитав я.

— Хіба ж знайдеш? Ніч темна. Вистрелив і втік. Затримали, було, куркуля Костогриза, так він відхрестився. І чути не чув, і бачити не бачив. Я вже, каже, забув, з якого воно боку й ружжо стріляє. Та й де воно в мене візьметься?..

— А син? — по паузі нагадав я.

— І Володьку вбили. Тільки його — із-за тину по голові, як ішов увечері від дівчини... Убили, бо — комсомолец. А він же на тракториста хотів учитись. Казав: «Будемо, мамо, разом хліб у колгоспі ростити...»

— І теж не знайшли хто?

Жінка не відповіла і, похитавши головою, тихо промовила:

— Хай би вже й мене...— і тут вона, як тоді колись, заплакала.

Хіба можна втішити її після того, що розповіла? Це було б кощунство, лицемірство. Після тривалої мовчанки я лише сказав:

— Тяжке у вас життя.

Виплакавшись, вона відповіла:

— Хіба тільки в мене?.. Куркулі всьому біда. І коли вже їх, людожерів, винищать зовсім? Щоб — як поганий бур'ян! Як отруйне зілля!

Жінка раптом спохватилась:

— Та чого ж я вас запросила? Бач, і з голови вилетіло... Є хліб у куркулів. Я знаю, в кого є. І в Медовара, і в Книша, і в Триноги... Вони його так поховали, що і вдень з вогнем не знайдеш. Тільки самі ви тут нічого не зробите. Сюди міліцію треба, з наганами. А ви що сам?.. Куркулі, правда, тепер уже не стріляють, але можуть ще й вас із-за тину по голові. А тоді — шукай вітра в полі...

Тепер очі в неї були зовсім сухі й палючі. Ні, це була не прибита життям і не зігнута горем жінка. Це був боєць. Рядовий і самовідданий боєць за правду, за людську справедливість.

* * *

Втретє я потрапив у Недайводу вже після війни. Власне, у мене не було якогось особливого завдання. Мені хотілось ще раз побачити Марію Пилипівну. Це ж вона вже зовсім старенька. Як живе? Що робить? А крім усього, мав я потаємний намір написати про цю стражденну жінку.

Тільки-но зістрибнув з вантажної машини, як одразу ж подався до її хати. Ще здалеку звернув увагу, що хата не під соломою, а під етернітом. І взагалі, якась не схожа на колишню. Може, помилився? Може, це — не та хата?

Ні, та. І — колодязь у дворі. І — волоський горіх біля нього, тільки розрісся дуже, закучерявився.

Але на мене чекала несподіванка. Між сінешніми дверима і вікном була прикріплена меморіальна дошка, на якій золотів напис: «Тут жила колгоспниця Земляна Марія Пилипівна, яка все життя вирощувала і дарувала людям хліб».

Я довго стояв заціпенівши, мовби прикутий до землі.

Жила?! А тепер де? Померла? Чи фашисти забили?

Я кинувся до правління колгоспу. Сказав, чого приїхав. Голова правління (звісно, не той, що був колись) розповів, що разом з іншими колгоспниками Марія Пилипівна пережила воєнне лихоліття, під час окупації переховувала в себе наших підпільників. Після війни вже не могла працювати, як інші, молодші, тому їй призначили персональну пенсію. А вона все ходила на роботу.

Одного разу їй стало погано. Люди збіглися до неї. Але вона не кричала, не стогнала, а тихо сказала:

— Все, що в мене є,— колгоспові. А мені в землю покладіть на груди шматочок хліба. Я біля хліба усе життя працювала.

І заповіт її виконали.

Так, з хлібом, вона і пішла в землю.

— В хаті Марії Пилипівни тепер буде колгоспний музей, до якого зберемо всю історію нашого села і нашого колгоспу,— розповідав далі голова правління.— Хай приходять люди, старі й малі, та знайомляться з життям-подвигом простої жінки — Героїні.

Так закінчив свою розповідь голова колгоспу.

Так закінчу і я.

Мені додати нічого.

Заночувати я попросився до крайньої хати. Господар аж наче зрадів:

— Просимо, заходьте... Ми звикли. На всіх чотирьох вітрах живемо, то, коли починається полювання, хоч одним вітром, а когось і занесе. Роздягайтесь, грійтеся.

У хаті жило молоде подружжя. Він — агроном. Кремезний, міцний чоловік, густо засмаглий на отих «чотирьох вітрах». Вона — вродлива голубоока жінка, обліковець у колгоспі. А в них — чудовий шестирічний синок Вова, такий же голубоокий, як мати, і такий же тугоплечий, як батько.

За вікном у маревному сьйві синюватого місяця іскрився холодний сніг, а в хаті було тепло, затишно й привітно. Ми пили крутий пахучий чай, спроквола розмовляли, знайомились. А Вова, схилившись над низеньким дитячим столиком, малював кольоровими олівцями. Часом показував нам, що у нього вийшло.

Виходило справді непогано. То нічого, що хата стоїть на землі трохи скособочено, але ж у ній і вікна такі, як справжні, і двері є, і дим над дахом кучерявиться... Або кінь. Кінь у хлопчини такий баский і з такою вогнистою гривною, що хоч сідай на нього верхи та мчи наввипередки з вітром.

— А ви, значить, на полювання? — спитав мене господар, Сергій Пилипович.

— Доки був молодший, то й не думав, — охоче розказував я, вдячний своєму співбесідникові за гостинну зустріч і за теплу хату. — А тепер ось старіти почав, про серце подумати час. Бо воно ж як не-як, а коли ходиш та чистим повітрям дихаєш, то це не те, що в нас, у місті... Знаєте, машини, бен-

зин... Та й вихідних тепер два — ходи, дихай на здоров'я.

— І вдало полюєте?

— Де там! — засміявся я. — Більше для розваги та відпочинку. Справжні мисливці — ті знають місця. Збираються до гурту та потім і обвішуються зайцями чи крижнями. А я так — скочив з поїзда на полустанку й гайнув, куди очі світять. Уб'ю — уб'ю, а ні, то й не треба. Ось і сюди заблукав... А у вас тут зайці водяться?

— Щоб дуже водились, то ні, але, мабуть, є. Ліс же недалеко.

Вова, почувши, що ми говоримо про зайців, одразу ж підбіг до тата:

— Дай мені ще паперу, я тобі зайчика намалюю.

— Малюй, — батько дав хлопчикові кілька чистих аркушків, а мені похвалив сина: — Любить зайчиків малювати. Зайчики, ведмедики, вовчики-братики — то все його добрі друзі.

Малий не забарився показати нам аж три малюнки одразу. На одному — зайчик сидить на задніх лапках і нюхає квіточку. На другому — одне вухо опустив, а друге нашорошив, до чогось прислухається. На останньому — аж два зайчики, вони весело граються, доганяють один одного, кружляючи навколо пенька.

Сергій Пилипович посадовив Вову собі на коліна і заплутався пальцями у його густих білявих кучериках.

— А якого ти нам ще зайчика намалюєш?

Хлоп'ятко подумало трохи, зібравши докупи світлі бровенята, й сказало:

— Веселого.

— Якого-якого? — перепитав я.

— Веселого,— повторив Вова.— Щоб сміявся... Йому гарно-гарно на світі жити, і він сміється.

І невдовзі показав нам ще одного зайчика. Він справді сміявся. Рот у нього був розтягнутий аж до вух, та й самі вуха розчепірились од сміху. Звірятко було таке кумедне, що й ми, дорослі, весело засміялися та похвалили малого за його винахідливість.

Вечір був уже пізній. Мама повела хлопчика спати. А ми з Сергієм Пилиповичем ще закінчували розмову.

— То, може, й ви зі мною походите? — поспитав я.

— Чого ж,— мовив він,— завтра вихідний, можна й побавитись. Хоч, правду вам сказати, мені ніколи цього не кортіло. Мисливство — то для вас, для міських, а нам на селі воно ні до чого.

Заснув я несподівано швидко й глибоко. А коли розплющив очі, вікно вже сіріло, а наді мною стояв Сергій Пилипович і, ніяково усміхаючись, казав:

— Вибачте, зайців проспимо. Вони рано встають.

За кілька хвилин ми вийшли з хати. Небо було чисте, синювато-прозоре. На сході вже зарожевіло, тому й неозоре рівне поле снігу здавалось не чисто білим, а трохи червонястим. В усьому просторі навколо і, мабуть, у всьому світі панувала урочиста тиша. Ми мовчали. Тільки під ногами рипів сніг, скутий за ніч морозцем.

Попереду виднівся темний, непорушний, аж наче мертвий, ліс. Що ближче ми підходили до нього, то частіше траплялися кущі глоду, шипшини та вовчих ягід. На них ще де-не-де затрималися торішні плоди та поодинокі зчорнілі листочки, до яких не дотяглися лісові звірята.

Ніде жодного заячого сліду.

Проте це не дуже й бенжетило мене. Я радів цій ранній прогулянці, чистому тихому повітрю, яким так легко дихати, і нашому мовчанню. І хоч у мене за плечима висіла заряджена рушниця, вона здавалася зайвою, бо постріл серед цієї казкової сріблясто-рожевої тиші був би справжнім блюзнірством.

Ми зупинилися на узліссі, щоб подумати і порадитись, куди йти далі.

Ліс жив своїм таємничим, затамованим життям. Здавалося, він дихав на нас кожним деревом, кожним кущиком і про щось неголосно гомонів.

Але тут було не так ясно та просторо, як у чистому, виповненому прозорістю степу. Навпаки, все тонуло у важкуватому, тьмяному присмерку. І цей присмерк ніби надавав, пригасив ті світлі відчуження, які щойно обіймали мене.

Аж раптом побачили заячий слід.

Він був нерівний і зовсім свіжий. Видно, заєць злякався не когось іншого, а саме нас, коли ми підходили.

— Спробуємо пошукати? — спитав я, власник єдиної рушниці.

Сергій Пилипович мовчки кивнув головою на знак згоди. Його обличчя, ще недавно зворушливо-лагідне, спохмурніло, а може, то на нього впали химерні тіні лісу.

Ми пригинцем скрадалися по заячому сліду, ховаючись поза кущами, ковтаючи холодне повітря і стріляючи на всі боки очима. Інстинкт прадавніх предків вів нас слідом звірини. А воно, маленьке лісове створіння, теж нутром чуло небезпеку і петляло, петляло, заплутуючи за собою слід. То бігло прямо, то раптом кидалось убік, у густі кущі, то виринали з протилежного боку від своєї схованки

і знову стрибало дугою, намагаючись відірватися від переслідувачів.

Тепер ми були вже не просто мисливці, а мисливці затяті, нещадні й жорстокі.

У мене лунко гупало серце. З лоба на брови, ніс та щоки струменів гарячий піт. І спина змокрила. А коли я глянув на свого напарника, то не впізнав його: щоки його взялися плямами, а очі блищали якось не по-людському хижо.

— Так ми його не наздоженемо,— сказав я, хрипко дихаючи від шаленого бігу та збудження.

— Наздоженемо,— прохрипів і Сергій Пилипович.— Аби тільки в степ не гайнув, бо там — шукай вітра в полі...

Він засміявся коротко й недобре.

І знову я не впізнав його, мабуть, як і він мене.

— Я ж і кажу... Ви йдіть слідом, а я — від степену з рушницею...

Я взяв ліворуч і побіг щодуху.

У лісі мороз навіть уночі завжди менший, ніж у степену. Шкірочка на снігу м'яка й ламка. Тому ноги мої провалювалися майже до колін. Але я біг не зупиняючись, уже не дихаючи, а стогнучи напруженими грудьми.

Коли я на мить оглядався, мої очі вихоплювали з-поміж дерев і кущів постать Сергія Пилиповича. Він теж біг, згорбившись, втупивши очі в заячий слід.

І раптом я почув його надсадний крик:

— Он він! Праворуч дивіться... Та бийте ж, бийте!..

І справді, я побачив зайця, що вискочив із-за пенька. Він рвучко підстрибнув угору і плюхнувся у сніг. Тепер я зрозумів, чому заєць не зміг від нас утекти. Сніг під ним провалювався, і йому було дуже важко бігти.

Видно, бідолаха вже зовсім знесилів, бо перше ніж стрибнути, звівся на задні лапи і повів головою туди й сюди. Мені здалося, що я побачив його очі, не косі, а круглі, сповнені благання і жаху. А ще здалося, що в нього під сірим хутром між передніми лапками швидко-швидко калатає серце...

Та цієї миті палець мій натиснув на гачок.

Гримнув постріл.

І заєць упав, закрутився на одному місці, підкидаючи то задні, то передні лапки і розпорошуючи навколо себе білий сніг.

Потім — затих.

Ми з Сергієм Пилиповичем підходили до нього з двох боків, брели в снігу, хитаючись від втоми.

— Ну що ж, тепер можна й додому, — сказав він, піднявши за вуха мертвого зайця. Він посміхнувся самими лише губами, і губи в нього нервово тремтіли: — А казали, що поганий мисливець. Он як добре стріляєте. З першого разу!..

— Я й сам не сподівався, — щиро зізнався я. — Та й близько ж був, як на долоні...

Ще здалеку ми побачили, що в хаті Сергія Пилиповича топиться. З димаря валував дим. І я похвалив його дружину:

— Догадлива. Мабуть, знає, що зайця несемо...

На порозі Вова зустрів нас веселими вигуками:

— Зайчик! Глянь, мамо, тато зайчика приніс!..

Хлопчик підбіг до батька і ще в руках у нього погладив звірятко по голові:

— Ой, який гарний зайчик. Тепер я з ним гратимусь!..

Але раптом він відсмикнув руку і, нічого не розуміючи, запитав:

— А чому він голівку похнюпив і вушка опустив?

— Це вбитий зайчик, Вово,— пояснив Сергій Пилипович, не помітивши зміни, яка сталася з сином.

— А хто його вбив? Навіщо?..

— Ну... як навіщо?..— затнувся Вовин тато.— За-смажимо... Ось покуштуеш, який смачний...

І раптом сталося несподіване. Хлопчик підбіг до канапи, ткнувся у неї лицем і зайшовся ревним плачем:

— Я не їстиму зайчика!.. Не їстиму!.. Не їстиму!

Сергій Пилипович спробував заспокоїти сина, але той тільки глянув повними ненависті очима:

— Ні, ні!.. Не їстиму!.. Ви погані обоє!.. І ти, і цей дядько!

Мати відвела Вову до іншої кімнати.

Сергій Пилипович довго стояв мовчки. Тоді віддав мені зайця:

— Заберіть, прошу... Вова не повинен його більше бачити. Виходить, завинили ми перед ним, товаришу. Як же я міг?..

— Комусь по дорозі віддам, — сказав я, насилу вимовляючи слова.— І дуже прошу, пробачте... Всією сім'єю пробачте...

* * *

Ця подія сталася давненько. Але я ще й тепер чую розпачливий плач хлопчика і ніяк не можу забути батькових слів: «Як же я міг?..»

На жаль, буває, що ці слова вириваються з нашого серця тоді, коли вимовляти їх уже пізно.

ДЕРЕВА НАД ІНГУЛЬЦЕМ

Гарна річка Інгулець.

Вона значно менша, якщо порівняти її з Інгулом. То ж таки— Інгул! І назва у нього мужня,

чоловіча. А це — Інгулець. Ніби маленький грайливий хлопчик збоку вибрикує. І грається, і хлюпочеться серед крутих зубцюватих криворізьких скель, а далі, втомившись, біжить лагідно й тихенько рівним південним степом, аж поки його не прийме у свої обійми наш дідуган Дніпро.

Для криворіжців Інгулець — це рідна і найбільша річка, бо ще є річка Саксагань, а Інгулець — річка-правнучок. Нині Кривий Ріг — місто руди й металу — розрісся новими районами, звівся в піднебесся багатопверховими будинками, закучерявився зеленими парками та скверами, і навіть я, колишній старожил Кривого Рога, можу в ньому заблукати.

А раніше, ще до війни, центральну вулицю імені Карла Маркса можна було, не кваплячись, пройти з кінця в кінець за п'ятнадцять хвилин. І вона для нас, юних, була великою вулицею, як і Інгулець — великою річкою.

Річка ділила місто навпіл. На лівому березі вивував центр з усіма його привабливостями, а на правому лежала друга половина, Гданцівка, де відомий на всю нашу країну завод «Комуніст» робив шахтні механізми, зокрема, перфоратори, які охоче брали майже всі рудовидобувні країни світу. Таким перфоратором Олексій Семиволос пробував за зміну вісімнадцять забоїв, виконав дванадцять норм і став лауреатом Державної премії Союзу РСР.

Тільки ось яка була біда на Гданцівці: вона; густо заселена невисокими будинками, все ж нагадувала собою степ. На її піскуватій і кам'янистій землі майже не росли дерева. І це — біля річки! Біля красивої, широкої і глибокої тут річки Інгулець!

Не приваблива була Гданцівка. Здавалось, що і її

мешканці були якісь похмурі, невеселі, й тільки тоді ясними та радісними ставали їхні обличчя, коли вони, перейшовши міст, опинялися в центральній частині міста.

Поверталися додому і ніби опинялись в іншому світі, ходили по сухій, піскуватій, випаленій сонцем землі. А місто ж єдине — Кривий Ріг! І люди однакові в ньому — роботящі, уславлені, відомі своєю душевною щедрістю, бо робота в шахті здружує так само міцно, як моряків на кораблі.

І ось одного разу на міських комсомольських зборах хтось із виступаючих сказав дуже прості слова:

— То що ж це виходить? Лівобережці Інгульця живуть як і належить людям,— серед зелених дерев, дихають чистим киснем, їм і горя мало! А правобережці дихають пилюкою, кисню їм не вистачає. Так чого ж нам, комсомольцям, тут далі думати? Вношу пропозицію — озеленити правий берег Інгульця.

Після цієї дуже короткої, але дуже змістовної промови наче бомба розірвалася в залі. Здійнявся такий галас, що начеб нічого й не розбереш. Але ні, то тільки так здавалось. А насправді всі кричали одне:

— Пра-авильно!.. Хай живе озеленена Гданцівка! Дайош парк!..

Оцей несподіваний сплеск молодих душ чимось був схожий на річку Інгулець, яка коли-не-коли шелесне своїми слабенькими хвильками під свіжим вітерцем, а це раптом збурунилась, здибилась, згадавши, що є у неї могутня опора — дідуган Дніпро — і що вона разом з Дніпром поповнює своїми водами Чорне море, яке любить поштурмувати.

І як пішло, як пішло... Уже не було на міських комсомольських зборах інших важливіших справ, усі

стали другорядними, а найголовніше лишилося одне:

— Дайош парк!

А комсомольське «дайош» — це все одно, що моряцьке «єсть»: як уже воно сказане, то це означає, що діло зроблено!

* * *

Наступного дня вранці (а це, мабуть, було в неділю, у вихідний день) ми оточили міськком комсомолу, як призовники оточують військкомат, хоч ні в кого з нас і не було спеціального, офіційного виклику.

Микола Харченко — хлопець міцний і в роботі, й характером — прийшов з широчезною грабаркою, якою можна й скелю з місця на місце перенести, хоч, правда, тут і дивуватись нічому, бо він же гірник, та ще й поет, а в поетів фантазія невимірна.

Прийшов Вася Шаблій, уже тоді визнаний драматургом за п'єсу «Кум Антін», а також і поетом — за оригінальні рубані вірші, схожі на вірші Маяковського, але — свої. Статурою він довгий, як жердина, лобатий, чорноволосий і неперевершений жартівник. Він і цього разу не обійшовся без вигадки: приніс аж четверо брезентових відер, позичивши їх у сусідів — шоферів вантажних машин, і штихову лопату з таким довгим держаком, що пасував тільки до його зросту, а іншим, звичайним, людям користуватися такою лопатою було б незручно.

Андрій Москаленко вирізнявся з-поміж інших хоч і не таким зростом, як у Василя, але плечима, як на сьогоднішні мірки, метровими та ще веселими очима, які просто-таки причарували юну комсомолку Марійку.

Марійка теж прийшла разом з ним на «зелений недільник» (так його з ходу назвав той же таки кмітливий Вася Шаблій).

А друкарка-віртуоз Галя Карпенко, мабуть, з радістю лишила на весь день свою цокотуху-машинку, сама, одягшись у квітчасту ситцеву кофтину і синю спідничку (тоді дівчата штанів ще не носили), теж прихопила домашню лопату, якою копала городець.

Багато виявилось охочих, та хіба усіх назвеш. Прийшли не з порожніми руками: у того лопата, у того грабельки, в декого кайло чи звичайний залізний лом, і майже всі з саджанцями, бо так домовились на зборах. Надто ж про саджанці: як не-як — замахнулися на цілий парк! Навіть дехто замріяно змальовував словами, який він буде, цей парк, як ласкаво шумітиме, щебетатиме птаством, голосами дітей, шепотітиме устами закоханих...

З піснями та жартами вирушили на протилежний бік Інгульця. А коли прийшли на місце, то здивувалися: як же так, що досі ніби й не бачили, й не помічали оцього величезного пустирища, а вірніше — смітника, що розлігся від самого берега річки аж до робітничих селищ? А тим часом селища утопали в зелені — чепурні присадибні садочки, різні дерева, кущі побіля дворич свідчили про неабиякий смак мешканців до всього красивого.

А тут, поряд, бач, який хаос. І то під самісіньким боком! Аж моторошно кожному від побаченого. Хай уже старі люди, вони обвиклись по троху, зжилися з оцим смітником. А молоді? Куди вони дивились? Де були їхні очі?..

Ох і закипіла ж робота! Як ото говориться в народі, аж небові стало жарко. Під вранішнім лагідним сонцем зблискували й видзвонювали об дрібне каміння лопати, гухкали ломи та кайла,

лунали перегуки юних голосів, спалахували веселі пісні.

Копали ямки, кидали на дно перепрілі верхні шари землі (то було поживне природне добриво), дбайливо та обережно розправляли руками найтонші, найживучіші корінці саджанців, розстеляли їх і з любов'ю пригладжували долонями так, щоб не пошкодити жодного відросточка, товщиною у волосинку. А потім присипали пухкою землею. І коли вже маленька, ще трепетна від подмуху легкого вітерцю, деревинка стояла, всі оточували її і милувалися нею, як новонародженим дітям.

І тоді щедрий на вигадки Вася Шаблій, як ми тепер кажемо, «вніс пропозицію»:

— А знаєте що, хлопці й дівчата? Давайте оці майбутні дерева поіменуємо.

— Як це? — не зрозуміла Галя Карпенко і пхикнула: — Ти вічно щось вигадаш!

— А ось, скажімо, так, — розгортав свою думку Вася Шаблій. — Оцього явірця, що Дмитро приніс (це стосувалось мене), так і назвемо «Дмитро». А от ту плакучу вербу, що ти, Галю, принесла, назвемо «Галя». Одне слово, дамо нашим деревам імена.

— Не хочу бути плакучою вербою, — заперечила Галя. — Я ж принесла ще й дві берізки із свого домашнього березнячка.

— Чудово! — аж підскочив од радості Вася. — От і назвемо одну із них «Галя», оту, густішу гілочками та ряснішу листям. Бо ти ж у нас он яка красуня!

— Так я ж — не біла, як берізка, а чорнява! — хизувалася Галя: вродлива, вона знала собі ціну.

— Нічого, нічого, історія нас розсудить, — жартував Вася.

Збоку почув цю нашу цікаву розмову вакулів-

ської вроди юнак, підійшов ближче, загомонів молодим і дужим басом:

— А мене Гаврилом зовуть. То яке ж мені дерево підійде?

— Еге! — ще дужче повеселішав Вася Шаблій. — Так тобі ж і на роду написано! Ростиме дуб «Гаврило»!

Сміх і гомін котяться з краю в край. Кожному кортить, щоб дерево, яке він посадив, назвали його ім'ям.

Андрій Москаленко, ідучи сюди, приніс аж п'ять саджанців, а тепер дивиться на кожне деревце: яке з них найсильніше?..

І вибрав:

— Дозволь, Васю, я оцього ясенка назову «Андрієм».

— А що може бути краще? Ясен «Андрій»! Та він же, цей ясен, у піснях оспіваний!

— А ти ж собі — що?.. Яке дерево? — поцікавилися всі. — Ти ще свого не назвав.

...Ще й зараз я не збагну, чому тоді мій ширий друг і справжній поет Василь Шаблій зненацька втратив свою веселість і задумався. На його високому чолі, наче хвильки на морі, позначилися дрібні зморщечки...

— «Василем» назову клен, — уже згодом сказав він. — Дуже люблю це дерево... Гляньте, яка у мене рука...

Він виставив долоню з розчепіреними пальцями. Вона була широка й міцна.

— Схожа на кленовий лист?

Його долоня й справді була дуже схожа на розгорнутий кленовий листок.

Так ми гуртом посадили ще й Васине дерево.

Як це було давно!

Десь у моєму комсомольському віці.

Тепер уже тодішні малята-саджанці стали високими, могутніми й розкішними деревами. Навіть сплелися під небесною синявою густим гіллям та перемішалися рясним листям. Яких тільки немає тут дерев! І дуб, і вільха, і клен, і липа, і чорна та біла тополя, і осокір, і навіть карпатський бук, мабуть, завезений сюди вже після війни. А ще ж плакучі верби, що стоять довгим рядом на самісінькому березі Інгульця, опустивши свої довгі зелені коси аж до води.

П'ятдесят літ минуло відтоді — цілих піввіку, а здається, ніби все відбувалося вчора.

Під високими деревами-велетнями з густих високих трав і папороті поросли кущі ліщини, верболозу, шипшини, подаровані людям уже самою землею на знак вдячності за їхню турботу про неї.

Ходжу, приглядаюсь до кожного дерева, роззираюсь довкола, і серце моє наливається невимовною радістю. Та і як же утриматись від цих почуттів!? Тоді, як скінчили роботу, як глянули на все разом, то, пригадую, аж не повірили своїм очам — так гарно все це було зроблено. А в когось із нас, може, закрадалися й сумніви: чи ж виросте вся оця дрібнота? Чи виживе? Вижила й виросла! І стала не дрібнотою, а парком. Ні, не парком, а величезним лісом, створеним нашими руками і нашими серцями.

Тепер, здається, й важко вгадати, хто ж і яке дерево посадив. Але я легко вгадую. Підходжу до могутнього клена, обіймаю його, рідного, живого, і ніби на його корі ще відчуваю тепло долонь Васі Шаблія. Я вітаюся до нього не думкою, а вголос:

— Здрастуй, Васю!..— і сльози у мене на очах.

Немає Васі Шаблія. Під час війни він, поранений, потрапив у полон до фашистів, і в концтаборі вони закатували його. Але ти є, мій дорогий друже Васю. Кажуть: коли людина посадить хоч одне дерево на землі, то вона не даремно прожила життя. А ти, Васильку, посадив цілий ліс, потім хоробро воював проти нелюдів-фашистів і лишив нам про себе незабутню пам'ять.

Галя Карпенко ще й тепер жива. Але ж якою вона стала несхожою на ту, колишню! Це вже зовсім сива жінка. Та як і не посивіти від того, що вона пережила за окупації гітлерівцями Кривого Рога! Здалося якомусь упирові-офіцерові, що дівчина схожа на єврейку, і цього було досить, щоб запроторити її за колючий дріт. Там знущались, допитувались: «Юда?.. Юда?..» Галя стерпіла все, а тоді з кількома ув'язненими втекла. Переховувалася у знайомих людей, поки стала на силі й уже потім допомагала підпільникам.

Підходжу до берези, яку посадила Галя, і теж вітаюсь:

— Здрастуй, Галю! Ти вся біла від коріння до верхів'ття, збіліло й твоє волосся. Але не нарікай на свою долю. Тобі є що згадати і є що повідати теперішнім юнакам і дівчатам. Я знаю, ти робиш це, і слова твої падають на врожайний ґрунт молодих сердець.

Вклоняюся осокорові Миколі, ясенові Андрію, дубу Гаврилові. Підходжу, нарешті, й до свого явора:

— Здрастуй, тезку! Ось ми й знову зустрілись... Який же ти став високий та кучерявий! Ти здорово мене переріс! Високий став, аж небо торкаєш гострою кронею. А був же такий манюсінський, я ж тебе сюди ніс у руках. Таке життя...

Я сів на густу траву, потонув у ній, і думки обійняли мою голову. Тепер, коли молоді хлопці й дівчата ходять серед цих дерев, по цьому лісові, мабуть, думають, що він — споконвічний, що він завжди був таким, як оце зараз. А мені хочеться, щоб знали, що ліс цей — рукотворний, що посадили його ми, комсомольці тридцятих...

КОЛОСОК

Десь угорі тонко видзвонює жайворонки. Мелодійні, ледве вловимі звуки тануть у гарячому мареві неба і народжуються знов. Вони бентежать душу, кличуть її за собою. Мені здається, що я зараз злечу над землею і, підхоплений тією чарівною піснею жайворонка, полину в безмежному просторі, як пір'їнка.

Але ось дмухнув тихий вітерець. Гойднулося золоте море хлібів, і жайворонки мовби змовк. Змовк? Таж ні, просто його пісня потонула в живому гомоні степу.

І вже інше диво повертає мою увагу.

Хліб!

Скільки сягає око, хвилями перекочується, гойдається важке колосся. В його шелесті я вже вчуваю веселий тьохкіт першої коси, гучну пісню комбайна, жваву розмову молотарки. І дзвін бронзового колоска. І бачу — з уяви — засмагле, аж бронзове, обличчя сильної, здорової людини.

Я простягаю руку, беру в жменю кілька колосків і відчуваю, як тіло моє наливається земною міццю.

З трави на мене дивляться синіми очима степові волошки. Вони похитують своїми голівками, ніби манять до себе. Я схиляюсь над ними, зриваю одну квітку. Вона гарна. Навіть дуже гарна. Але

якась мертва, неначе в ній захолола кров. І рука моя холодне від її дотику.

Відкидаю квітку геть. Знову нахиляю до себе колоски, тулю їх до щок. Од них віє невимірною, здоровою, трудовою силою.

Присідаю і згадую те, що так часто тривожить мене.

Згадую двох дівчат, з якими довелося мені зустрітися в житті. Вони були різні, зовсім різні, і кожна пройшла через моє життя по-своєму. Але дві борозни в моєму серці ще свіжі...

* * *

Марія завжди стукала у двері тихо й несміливо.

Їй відчиняла Інна — випечене, розманіжене дівча з синіми очима і кармінно-червоними губами на вродливому личку.

Крізь двері мені було чути голоси обох:

— Марієчко, любочко моя, я ж тебе давно жду! — вигукувала Інна радісно-фальшивим голосом і додавала: — Я так скучила за тобою!

— Я не могла прийти раніше, Інно, — відповідала Марія якось винувато. — Ти ж знаєш, що в мене мама німічна. Поки ліки їй принесли та поки обід зварила...

— Ой ці мами! — перебивала вередливим голосом Інна. — Скільки клопоту з ними. Моя теж лежить. Мігрень.

В цю хвилину я не бачив Інни, але виразно уявляв собі, як вона картинно заломлює свої тонкі, білі, наче в молоці вимиті, оголені по плечі руки.

— Але ти заходь, Марієчко, — говорила Інна. — Мама хай собі там лежить, а ми будемо в іншій кімнаті.

Часом, коли Інна довго не виходила на стук, двері відчиняв я.

Побачивши мене, Марія ніяковіла. Її худеньке, таке звичайне собі обличчя рожевіло. У великих, чистих, як лісові джерельця, очах проступав раптовий страх. Ліву руку вона намагалася заховати за спину, щоб я не бачив жовтого шкіряного протеза.

Я вдавав, ніби й справді не бачу. А часто таки й не помічав. Дивився тільки в її очі — тихі, покірні, ясні, і мені було дуже шкода їх. Шкода за ту покору, яку в них читав.

Іноді аж кортіло сказати Марії: «Чому ти така несмілива перед цією зніженою, вирощеною в рожевих пелюшках пустою дівчиною? Але ти краща за неї. Може, не красивіша, але краща! У тебе немає таких, як у неї, тонких, чітко намальованих брів, немає синіх очей з довгими віями, але в тебе є добре й чутливе серце. Чого ж ти ніяковієш, люба дівчино?..»

Може, вона ще й тому нітилась переді мною, що розуміла мої думки. Але ми ці разу не говорили з Марією про це. Ми взагалі майже нічого не встигали сказати одне одному. Я тільки запрошував її:

— Заходьте, будь ласка. Інна вдома.

— Дякую, — тихо відповідала вона і, ховаючи протез лівої руки, швидко зникала за дверима моїх сусідів.

Я знову сідав за свою роботу. Але працювати вже не міг. Сидів і уявляв собі, як за стіною Марія обережно ступає по м'яких килимах, боячись не там стати, не там сісти, як вона ховає протез, щоб не видно було її каліцтва.

Мені завжди хотілося дізнатись, що ж зв'язує їх — цю самозакохану, пусту красуню, єдину доньку в заможній сім'ї, і просту дівчину, у якої війна

назавжди забрала батька й лишила стареньку матір та покалічену руку?

Але одного разу я таки погомонів трохи з Марією.

Вона прийшла саме тоді, коли в сусідів нікого не було вдома. Я відчинив їй:

— Заходьте, Маріє. Інна переказувала, що скоро прийде. Зачекайте в мене.

Вона злякалася мого запрошення.

— Ні, ні... Я краще на вулицю вийду.

— Надворі дощ. Заходьте, будь ласка.

В її очах билось вагання: зайти чи ні?..

Нарешті вона переступила поріг.

І ось ми сидимо вдвох. Марія не знає, де подіти свою покалічену руку, вона кладе її собі на коліна, соромливо прикриває кінцем скатертини, яка звисає із столу. Мені теж чомусь дуже незручно перед нею, і ми не знаємо, з чого почати розмову. Тоді я беру кілька книжок з полиці, кладу перед Марією.

— Може, щось сподобається...

Вона розгортає першу книжку, яка потрапила під руку, нахилиється над нею. В кімнаті — напружена тиша. Часом зашелестить сторінка. А що далі?..

Та ось у цій тиші несподівано лунає Маріїн голос:

— Це ваша книжка? Власна?

— Моя. А що?

— Я бачу, ви цікавитесь новими сортами пшениці. Чому?

Я розповідаю їй, радий, що зав'язалася розмова, а вона слухає з широко розкритими очима. І я зустрічаюся з ними. Вони не сині, не карі, не чорні, а звичайні сірі, але погляд у них м'який і чистий.

— Я теж люблю степ,— озивається вона.— Люблю сіяти, жати. Тільки рука ось... Ніколи вже мені не доведеться працювати в полі...

Немов журлива хмаринка промайнула в її очах.

— Але нічого,— каже вона по хвилині.— Я буду вчителькою, навчатиму дітей, щоб вони любили кожен колосочок і щоб уміли берегти кожне зернятко...

— Після інституту — на село? — запитав я.

— Куди ж іще?

— А як же Інна, подруга ваша?

— Інна?.. Не знаю...

— Ви давно дружите з нею?

— Так. Ми допомагаємо одна одній учитись.

Я вже знав, що Інна лише користується її допомогою. Повернувшись із гулянки, Інна хапає наспіх те, що пояснює Марія. І коли чогось не може запам'ятати, гнівається, обзиває свою подругу бездарною вчителькою... Потім лащить: «Не ображайся, Марієчко-любочко, я така неврівноважена, мені й мама каже, що я — мов той сірник, так одразу й загоряюся...» І Марія не ображалась. Просто собі мовчала. А потім знову терпляче пояснювала.

— Без вас Інна, мабуть, погано б училася,— сказав я.

Марія зашарілася, намірялася щось відповісти, але в цей час у коридорі пролунали кроки. Прийшла Інна — рожевошока, струнка, красива. Легко, не задумуючись, заторохтіла:

— Що, мами немає? І татка теж?.. Ну, нічого, якось самі повечереємо. Масло є, ковбаса є. Все отам, у холодильнику. Неси, Марієчко, на стіл. А я переодягнуся.

— Я не хочу їсти,— ледве чутно промовила Марія і з якимсь острахом зиркнула на мене.

— Хочеш-хочеш! — так само швидко й бездумно проторохтіла Інна.— Я ж знаю, що ти завжди голодна...

Марія попрощалась і вийшла з своєї кімнати.

А я лишився зі своїми думками, своїм нерозгаданим питанням: ну чому порожнеча вживається з повнотою, глупота з розумом, людська сердечна доброта з байдужістю? І якась скорбота ятрила моє серце.

* * *

І знову полинули дні. Приходила і йшла собі сором'язлива й покірна в усьому Марія. За стіною була по клавішах піаніно й фальцетом співала якісь модні пісеньки Інна...

Але потроху все це стало здаватись буденним. Минув час, і я звик до того, що чув і бачив кожного дня. «Значить,— думав я про Марію,— буває і таке... Марію пригнічує її каліцтво. Дома — ще з воєнного часу часто хвора мати, і видно з одягу Маріїного та її худорлявого личка, що вони таки терплять нестатки. А тут, в Інни, дорогі меблі, килими, піаніно — все таке незвичне для простої дівчини.

Хутко промайнула красуня-весна, надійшло го-мінке яснолице літо. І, як це водиться споконвіку, люди найбільше почали розмовляти про майбутній урожай. Про все можна говорити спокійно. Але не було ще такого, щоб байдуже говорили про урожай. Адже від нього залежить життя мільйонів. Люди кидали в землю добірне зерно, а воно поверталося їм тугими, важкими колосками. Їх треба вчасно зібрати. Настає час, коли кожен колосок вклоняється людині і ніби просить: «Зірви мене, зірви мене, мій господарю. В тобі моє життя, а в мені — твоє...»

Гомонять колоски, вклоняються, кличуть...

І ось у таку пору й сталося те, що залишило слід у моему серці на все життя.

В надвірні двері хтось постукав сильною і владною рукою. Я схопився, побіг відімкнути. Але й сусідні двері відчинилися на той гучний стук. З них вискочила Інна в строкатому халаті, в капцях на босу ногу. Вона рвучко повернула ключ.

На порозі стояла Марія.

Я ще ніколи не бачив її такою. У великих дівочих очах не було й сліду збентеження чи покори. Голову вона тримала високо. І навіть свого протеза не заховала за спину.

А коли Марія загомоніла, я не впізнав її голосу:

— Інно, мені сказали, що ти відмовилася їхати на жнива разом з усіма. Ти принесла до інституту якийсь папірець, нібито хвора. Це правда?

— Марієчко-любочко,— заторохтіла Інна, і тут я вперше побачив, як неприємно може посміхатися людина.— Ти ж знаєш, що в мене мама хвора. Та й сама я почуваю себе дуже кепсько...

Обличчя Марії зблідло. Я бачив, що вона аж захлинулася від обурення. Кинула погляд на мене і зробила рішучий крок до Інни.

— Це... це неправда! Мені соромно за тебе, Інно. Не твоя, а моя мама хвора, але я їду... Ось дивись, без руки, а — їду.

І вона простягла перед собою жовтий шкіряний протез, який досі так сором'язливо ховала від сторонніх очей.

Інна злякано відступила від Марії, притиснулася спиною до стіни, ніздрі її тонкого носа тремтіли. Якимсь чужим, хрипким голосом вона промовила:

— Ти не смієш, не смієш так... Яке ти маєш право?

Вона ще намагалася зберегти якусь гідність, давню зверхність над Марією, але дарма.

Марія перебила її на півслові:

— Інно, Інно!.. Як же нам після цього дружити з тобою далі? — з болем і гіркотою в голосі майже простогнала вона. На очах у неї виступили сльози.

Марія швидко повернулася й пішла. І було зрозуміло, що ніколи вже її нога не переступить цього порога.

А Інна так і лишилася стояти, притиснувшись до стіни, мов пришпилена.

* * *

Я тримаю в руці тугі колоски і немов відчуваю, як вони з кожною хвилиною стають ще повнішими, ще тугішими — зріють.

Мине кілька днів, і степ виповниться голосами людей та гуркотом машин. Почнуться жнива. Настане найрадісніша пора року.

Чесні трудові руки зберуть хліб і разом зріжуть бур'ян. Бур'ян загине, а зерно даватиме нові врожаї. Вічно світитиме над неозорим степом гаряче сонце, і вічно гойдатимуться на щедрій землі під погожим вітром бронзові колоски.

БІЛА ЛІЛЕЯ

Етюд

Маленька річечка утворила на закруті велике плесо. Тут вода майже не рухалась. Тільки зігнуті всі в один бік довгі стебла латаття свідчили про те, що вода ледь-ледь ворухиться.

Навколо стояла тиша. Ні вітру, ні співу пташини, навіть людського голосу, який часом лунає там, де його й не ждеш.

Я сидів на зеленому моріжку біля плеса й дивився у воду. Перед моїми очима, біля ніг, відбилося перекинута у воді небо з рожевими пухнастими хмаринками, а в ньому — високі кучеряві дуби, струнки та горді сосни, густі верби. З берега у воду зазирали, як малі діти, кущі ліщини та верболозу.

Плесо здавалось бездонним, як і саме небо.

На воді лежали широкі темно-зелені листки латаття, а поміж них жовтіли голівки лілей. Ці жовті цяточки чомусь здавалися тут зайвими. Жовтий, якийсь восковий, мертвий колір не пасував до голубого плеса та буйної зелені.

І раптом — диво! Раптом я побачив серед жовтих одну білу лілею. Вона не стирчала, як її жовті сусідки, а вільно лежала на воді. Її зелене стебло обережно й турботливо тримало вінчик білих пелюсток, таких ніжних, що не можна було відірвати очей. Ця біла лілея була немов ясний вогник серед темної ночі, немов єдина зірочка в синьому небі, немов єдине миле обличчя серед інших, байдужих тобі облич.

Я дивився на білу лілею і відчував, що з кожною хвилиною вона все дужче хвилює мене і нестримно вабить до себе. Серце гучно й тривожно стукотіло. Кожна моя жилка гаряче пульсувала, ніби мені скинуто з плечей двадцять років.

«Зірвати, зірвати квітку! — подумав я. — Нехай мої руки відчують її ніжні, як сама молодість, пелюстки. Нехай я притулю до своєї щоки оту холодну і безмірно звабливу красуню...»

Уже одяг мій лежить на березі, а я все глибше заходжу у воду. Мої ноги в'яжуть у грузькому дні, але я йду...

Вода сягає вже до грудей, до пліч — важче стає рухатися вперед, стеблинки слизького куширу об-

вивають тіло, хапають мене за ноги, за руки, тягнуть донизу.

Але я йду.

Перед моїми очима — біла лілея, розкішна чарівна квітка, що вільно й невимушено лежить на тихій і теплій воді.

Раптом ноги мої провалюються — тут глибоко. А кушир ще дужче обплутує мене всього, ніби я потрапив у чіпкі сіті.

Може, вернутися? Може, небезпечно отак брести вперед по незнайомому плесу?

Ні, не вернусь!

Я йду далі. Порушую тиху гладінь води, хоч відчуваю, як по моєму тілу пробігає неприємний морозець.

Ніде нікого. Тільки я, та вода, та слизький кушир, що немов щупальцями обмацує моє тіло.

Нарешті я біля квітки. Ось вона, біла лілея!

Зараз я простягну руку, потягну квітку до себе, і нічого не лишиться на воді. Тут буде пусто, ніби ніколи й не існувало цього живого вогника. А біла лілея буде в мене на долоні, я обережно винесу її на берег і...

І тут мене вжалила думка: «А для кого?..»

Так-так, для кого я винесу її на берег? В чиї руки передам оцю пишну, ніжнолисту, живу і трепетну красуню? Чи ж варто зривати її тільки для того, щоб самому втішатися цією диєвовижною вродою?

Ні, вона жде інших рук — молодих, гарячих і дужих. Вона жде, щоб її цілували не мої, а інші уста — полум'яні й трепетні. Чому ж я зазіхнув на те, що не мені належить?

І я повернув назад, до берега. Кволо, повільно вдягнувся і пішов геть, заглиблений у свою самотність.

Зненацька веселий дзвінкий сміх і розмова вивели мене із забуття. Йшли двоє — хлопець і дівчина.

— Бачиш, наша лілея?! — вигукнула дівчина.

— Ти ба! Вчора вона ще тільки розпускалася, а сьогодні вже зовсім розквітла, — сказав хлопець.

— Зірви її для мене! — знову пролунав дівочий голос.

Кущі й дерева ховали мене від очей молодих людей, а мені їх було добре видно.

Юнак сильними красивими рухами скинув з себе одяг, лишився тільки в плавках, що підкреслювали, відтіняли його туге бронзове тіло.

Це тіло майнуло в повітрі, сколихнуло воду і легко попливло до квітки.

Хлопець не роздумував, як я, він занурився у воду і зірвав лілею біля самого кореня. А потім, хлюпаючись та сміючись, вискочив на берег.

Дівчина, захоплена красою його тіла, блиском його очей, підбігла до хлопця, взяла квітку в руки і бережно притулила її до щоки.

Та хлопець, жартуючи, перехопив у коханої лілею, відірвав зайве стебло і причепив квітку до дівочих кіс.

Лілея закрусувалася, забіліла у волоссі дівчини ще дужче, ніж на воді.

«Це їхня квітка, — подумав я. — Як добре, що я її не зірвав!...»

Хлопець і дівчина пішли. Я ще довго чув їхню розмову, їхній сміх. На голові у дівчини, мов зоря, ясніла біла лілея.

А мені було і сумно, і радісно.

ЧЕРЕЗ ДЕСЯТЬ РОКІВ

Він ішов тротуаром повільно і нерішуче, як людина, яка не певна, чи йти їй далі, чи вертати назад.

Одягнений він був неохайно і брудно. Піджачина на гострих вузеньких плечах була така потерта і стара, що, здавалося б, і носити її вже соромно. Штани мішкувато видулись на колінах і внизу обшарпані. Одне слово, вигляд у нього був зовсім непривабливий, навіть огидний.

Йшов він до колишнього свого друга, який тепер працював головою райради. Йшов і думав: «Чи прийме він мене такого? Чи хоч упізнає?..»

Важко він ішов, поволі переставляючи ноги в драних черевиках. Ще кілька хвилин, вагаючись, постояв перед дверима райради, а потім таки нерішуче і тихо постукав до приймальної. Відгукнулась секретарка:

— Зайдіть.

Він боязко зайшов.

— Мені б до голови райради...

Дівчина глянула на нього і запитала:

— Ви, мабуть, по працевлаштуванню? Чи, бува, не з тюрми?

Він кволо посміхнувся невиразними, вицвілими губами:

— Та-а ні... Просто... погано живу...

— Сьогодні з особистих питань не прийомний день. Приходьте завтра з трьох.

— Ні, мені сьогодні... Скажіть, прошу вас, що до нього Ваня Остапенко. Мене прийме. Він знає...

— Так і сказати? Ваня? — недовірливо спитала дівчина.

— Саме так, прошу вас.

— Доповім.

Вони зустрілися посеред просторого кабінету.

— Ваню! Невже ти?.. Та сідай же, сідай.

Сіли не по-офіційному, а один проти одного за поперечним столом і якийсь час мовчали, оговтуючись. Один — у гарному костюмі, в білій сорочці з галстуком, другий — занехаяний, неголений, з давно не стриженим чубом, що звисав на лоба і на скроні, як стара нерівна стріха.

— Ти пробач, не знаю, як тепер тебе й називати. Чи на ім'я та по батькові, чи так, як колись?

— Так, як колись, Ваню. Просто: Петром.

— Спасибі, Петре, що пам'ятаєш. А я оце до тебе... — і посміхнувся. — Через десять років...

— Розкажи, де був, що робив? Чому... такий вигляд?

— Горілка, Петре, горілка... Працював же я на меблевій фабриці. Шафи, столи гарні робив, крісла, стільці всякі. І добре працював. У пошані був. Навіть портрет мій серед інших висів. Ударником я був...

— А що ж сталося?

Ваня опустил очі.

— Гірко й казати... І аж самому вже тепер не віриться, як воно все вийшло. Катастрофа прийшла несподівано... Якимось відкрили недалеко від нашої прохідної ларьок. Ну, цукерки там, печиво, ситро... А серед усього цього й пляшки з пивом та горілкою. Спершу пиво пили. Нічого було. Випив пляшечку та й додому... А то одного разу добру премію одержав. А було це перед вихідним. «Що, — кажу хлопцям з цеху, — може, відзначимо? Великого лиха не буде». погодилися. Взяли півлітру. Потім мало здалося, нас же троє... Додому ледве дотеліпався. А дома жінка з криком. Ти пам'ятаєш мою Валю?

— Як же! Я теж на неї оком накидав, та ти перебив...

— Вона, вона... Так ото, кажу, полаялись ми з нею. Два дні не розмовляли. Здавалося б — наука. Так ні... Якось взяла моя Валя донечку Настусю і поїхала з нею до батьків на село. Їсти мені наготувала, набила повний холодильник. Каже, побудь сам, не нудьгуй, ми скоро повернемось...

— А в тебе ще діти є?

— Ні, однеєнка вона, Настуся, їй тоді два роки було. Поїхала, значить, Валя до батьків у село. А тут знову вихідний. Думаю: куди його подітись? Почитав газету, понудьгував і знову випив. Звісно, краще було б в кіно сходити чи й біля того ж телевізора посидіти. Так ні, до чарки потягло. Думаю: поки Валя повернеться, воно й пройде. Воно-то минулося, Валя й не помітила, як повернулась додому. А мене згодом знову до питва потягло. І почалося... Правда, не так, щоб уже дуже часто, але... частенько. Уже Настуся піросла, в школу пішла. Жити б та жити... Ти не куриш, Петре? У тебе цигарки немає?

— Курю зрідка. Правда, в кабінеті не дозволяю навіть близьким, а ти закури. Бачу, моторошно тобі...

Петро дивився на свого колишнього друга, як у того тремтять руки, як він похапцем, запобігливо нахилився до сірника, щоб прикурити, дивився на його маленьке, зморшкувате, ніби сушена груша, обличчя і з болем думав: «Он що сталося з гарною колись людиною! Що тільки сталося!..» Але не стримався, невдоволено запитав:

— Ти як розказуєш, то виходить, що ларьок в усьому винен. З ларка почалося...

— Та ні, що ти! Інші ж нічого, не спились... Сам винен, дурість моя... Хіба тільки в тому ларку

брав? Де попало. У тебе знайдеться час? Ти ще зможеш мене послухати? — запитав Остапенко, глянувши на голову райради якимись сивими очима.

— Можу, можу. Є час.— І покликав секретарку.— До мене нікого не впускайте.

— ...Далі пішло і зовсім погано. Померла моя Валя.

— Як це — померла? — аж сахнувся Петро.— То її немає?

— Та воно ж правду люди кажуть: «Одна біда йде і другу за руку веде». Серце... Не знаю, чи то я її довів, чи й без мене хвора була, а тільки — померла. Майже й не хворіла довго. Були приступи, особливо, як я нап'юсь, але миналось. А потім — останній. І — все. Не стало у мене дружини... І на фабриці нелади пішли. Зняли мого портрета. А потім і я з роботи попросився. Правдивіше сказати, звільнили мене за власним бажанням. Навіщо мене держати такого?

— А дочка як? Настуся?

— Все розсипалось... Я ліг у лікарню, а Настусю тим часом сусіди, спасибі їм, передали до школи-інтернату. Адже там і годують, і живуть там, у кого батьків немає...

— А ти ж є, Ваню!

— Як такий батько, то, вважай, що й немає. Не довірили мені рідної доньки.

— Ти буваєш у неї?

— Бував... Та знову ж... як приходив тверезий, то посидимо, поговоримо з нею. Вона каже, що їй гарно. А бувало, що й випивши завалюсь, то мене не пускають. Отак кривулясто та страшно пішло моє життя, Петре...

— Розумію,— похитав Петро головою.— А як же ти живеш?

— Сам бачиш, як живу. Жебрак жебраком. Все пішло прахом. Була дружина, була донька, а тепер сам... Ні, ти не знаєш, що таке самотність. Ніхто тобі ні доброго, ні навіть поганого слова не скаже. Хай би вже хоч погане. А то — як сірий вовк у лісі. Дозволь водички. Он, я бачу, стоїть у графинчику. — І усміхнувся незрозуміло: — Хоч водички вип'ю керівної... Мабуть, холодна?

Він напився жадібно, тоді запитав:

— Ти знаєш, чого я до тебе прийшов?

— Ні, не знаю. Думаю, що отямився, хочеш на роботу влаштуватись? Допоможу.

— І про це хотів просити... А поки що... дай десятку.

Петро потемнів на виду:

— Не дам. Проп'єш.

— Клянусь, не проп'ю! — склав руки на грудях Ваня.— Піду куплю черевички Настусі. Поможі, якщо можеш...

Довго думав голова райради. Довго і болісно водночас: дати чи не дати? Якщо знову зап'є, то тепер уже я буду винен. А може, й справді не зап'є? Може, в нього в душі зараз коїться таке, що мені й не зрозуміти? Може, в цю мить він — як на терезах: яка шалька переважить? Тут уже не грошей шкода, тут уже не про гроші слід думати...

І нарешті він сказав тихо й проникливо:

— Гаразд, Ваню, грошей я тобі дам... Тільки не десятку, а сто карбованців. Піди й купи собі одягтися. Щоб на людину був схожий... І не дарую я тобі ці гроші, а позичаю, як давньому другові. Коли віддаси, не має значення. Як на міцні ноги станеш... А як принесеш борг, то й мене порадуєш. Знатиму: значить, людиною став! І на роботу влаштуватись допоможу. Туди ж таки, на

меблеву фабрику. Не забув ще, як інструмент у руках тримати?

— Що ти? І сниться, буває! Які ж я шафи робив! Які крісла! Лялечка!.. Ну, хай мене спершу хоч вантажником поставлять, і то спасибі скажу. А потім я знову майстром стану. Я при звичаюсь, Петре, наберу форми... Ти побачиш, побачиш! Це ж ти мене з болота витягуєш. Не знаю, не знаю, як тобі дякувати, немає слів...

Він вийшов на вулицю із стома карбованцями. Таких великих грошей давно уже не тримав у руках.

Зупинився на розі.

Он там, зліва, магазин «Вино-горілчані напої». А якщо піти направо, то дійдеш до школи-інтернату, де живе й навчається його Настуся... О, як він гарно розмовляв із своїм давнім другом Петром...

Він стояв на розі й трохи похитувався на слабких ногах. І думав, думав... А Настуся просила: «Тату, купи мені красиві черевички на іменини». Еге ж, у неї завтра іменини... А тільки що Петро сказав: «Не дам. Проп'єш!» А в кишені у нього сто карбованців. Зароблених?.. Ні, позичених! Його пожаліли. Йому повірили. А він що? «Ну, давай, думай, думай, вирішуй,— стукотіло йому в скроні:— Ти зараз сам. Ти можеш робити що захочеш. У твоїх руках великі гроші. У твоїх руках і право вирішувати, що робити далі. От і вирішуй...»

І після тяжких вагань він повернув не до магазину «Вино-горілчані вироби», а до взуттєвого.

Потім він купить і собі свіжу сорочку та нові черевички, заїде додому, поголиться, причешеться. А вже аж потім піде з подарунком до своєї донечки Настусі.

Це вже — неодмінно.

З М І С Т

Жити й пам'ятати. <i>Олександр Василь- ківський</i>	5
---	---

П О В І С Т І

Невидимі горизонти. (Майже з натури)	10
П'ята пора року	125
Помста Сапун-гори	181

О П О В І Д А Н Н Я

Транспорт ішов на Севастополь	284
П'ять миль	291
Каштан білогривий	298
Вода	306
Людяність. (Спогад)	317
Біля колодязя	324
Хірург	329
Окраєць хліба	338
Зайчик	347
Дерева над Інгульцем	353
Колосок	362
Біла лілея. (Етюд)	369
Через десять років	373

ДМИТРИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ ТКАЧ

МЕСТЬ САПУН-ГОРЫ

Повести и рассказы

Киев, «Радянський письменник», 1987

(На украинском языке)

Редактор Г. І. Кулеба

Художник Д. О. Лукомський

Художній редактор О. О. Стеценко

Технічний редактор Л. Д. Макарчук

Коректори: В. А. Зеленська, Т. Қ. Щегельська

Інформ. бланк № 2320

Здано на виробництво 29.08.86. Підписано до друку 25.12.86. БФ 32669. Формат 70×100¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Високий друк. 15,6 ум.-друк. арк., 16,01 ум. фарб.-відб., 15,5 обл.-вид. арк. Тираж 30 000 пр. Зам. 01824.

Ціна в оправі 1 крб. 10 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Одеська книжкова фабрика,
270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.

Ткач Д. В.

Т48 Помста Сапун-гори: Повісті та оповідання.
/Вступ. стаття О. Васильківського. — К.: Рад.
письменник, 1987. — 379 с.

Ярема Гай, головний герой повісті «Невидимі горизонти», — нового твору українського радянського письменника, — з тих людей, які все своє життя віддали пошуку. Працюючи начальником геологорозвідувальної партії, у складних умовах він знаходить дорогоцінний скарб — руду. В селищі буровиків і розгортаються основні події...

Великою теплою, палкою вірою в людину перейняті повісті «П'ята пора року», «Помста Сапун-гори» та оповідання, які увійшли до книжки.

Т 4702590200-019 73.87
М223(04)-87

84Ук7-44

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

**У видавництві «Радянський письменник»
вийшли з друку нові книжки
українських письменників.**

ДІДОВИЧ ПЕТРО

Проміжний вузол

У книзі українського радянського письменника Петра Дідовича — оповідання та повість.

Що лежить в основі творчості художника-аматора Халимона Скачка — намагання зрозуміти себе й навколишній світ чи тривіальна жадоба слави, грошей? На ці питання разом із героїнею оповідання «Крик» шукає відповідь письменник. Оповідання прозаїка приваблюють ліризмом, новизною ситуацій, точністю художніх деталей.

Повість «Чорний привид» — яскравий приклад так званих мисливських творів, де за гостротою сюжету, напруженістю діалогів стоять морально-етичні, екологічні проблеми.

КРАВЧУК МИКОЛА

Прожити в любові

У новій збірці новел відомий український письменник, лауреат премії ім. Юрія Яновського, переконливо, зі знанням життєвого матеріалу зображує сьгоднішніх жителів села й невеликого міста — їхні радощі та вболівання, почуття й проблеми, шукання й помилки.

Глибоко досліджуючи своїх героїв, автор осуджує різноликє міщанство, бездуховність життя й обмеженість почуттів, стверджує вищі людські ідеали добра, краси та любові.

ПАСТУШЕНКО ЛЕОНІД

Вічний хліб

В центрі нового роману українського радянського письменника з Вінниччини — боротьба комуністів, трудівників села 70—80-х років за хліб. Головний герой — молодий голова колгоспу Федір Бородавко — шукає шляхи до сердець хліборобів, до їх свідомості. Автор порушує важливі проблеми сучасного сільського господарства. Твір широкоплановий, гостросюжетний.

РІЗНИК ЛЕВКО

Друге дихання

Нову книгу українського радянського письменника складають три повісті.

У першій — «Скорочення штатів» — конфлікт назрів між близькими друзями, вченими Василем Фортуною і Мироном Вовчуком, внаслідок того, що Вовчук відступає від соціалістичних принципів і норм життя. Суд товариша — суворий і безапеляційний.

Повість «Зеня і Славко» — про життя студентів, спортсменів, про становлення особистості. У творі «Друге дихання» змальовано усвідомлення художником свого справжнього покликання в служінні народів.

Ідея виховання людини майбутнього пронизує всі твори.

РОМАНЮК ЛЮДМИЛА

Коротка відпустка у травні

Повісті нової книги української радянської письменниці — «Коротка відпустка у травні» і «Сильна жінка» — про наших славних жінок-трудівниць, про пошуки ними свого місця в житті, сім'ї, нарешті про пристрасне бажання бути щасливими в цьо-

му складному й тривожному світі, тим більше, що жіноче щастя часто важке й непростійне.

Моральні проблеми порушує письменниця в оповіданнях, головні герої яких своїми вчинками стверджують красу життя, його духовні начала.

СУШИНСЬКИЙ БОГДАН

Білий кінь у сивій долині

Десь аж ген біля моря розкинулося вічно неспокійне південне місто. Живуть там люди, зайняті своїми щоденними великими й маленькими справами. І, мабуть, не кожен, зустрівши випадково, впізнає в молодій вродливій жінці відомого доктора наук Ірину Матяш, жінку складної долі, яка в тяжких випробуваннях виборює право не лише на виплекане зернятко пшениці нового сорту, а й право на особисте кохання та щастя.

Така головна ідея нового роману лауреата комсомольської премії імені Е. Багрицького, молодого українського прозаїка, твору, який свого часу публікувався в журналі «Дніпро» і був прихильно зустрінутий читачами.

ЧОРНОБРИВЕЦЬ СТЕПАН

Кам'янська легенда

Дія повісті відбувається на Україні, в промисловому місті Кам'янському, в 30-і роки. Головними героями повісті є робітники, колгоспники, учні робітфаку. Автор правдиво передає обставини тих років, показує трудовий ентузіазм простих людей, ударників перших п'ятирічок, їх прагнення до освіти, до нового, світлого життя.

*Ці книжки ви можете придбати
в магазинах облкниготоргів, облспоживспілок
та в кіосках «Союздруку».*

1 крб. 10 к.

